

Сергій Квіт

Дмитро Донцов: ідеологічний портрет

Видання друге, виправлене і доповнене

Галицька видавнича спілка
Львів – 2013

*Рекомендовано Вченою радою Національного університету
«Києво-Могилянська академія»
(Протокол № 6, засідання 19, п. 5) від 20 червня 2013 р.*

У монографії Сергія Квіта «Дмитро Донцов: ідеологічний портрет» порушуються проблеми історії України ХХ ст. (міжвоєнна доба), також теорії та історії української літератури і журналістики. Розглядається постать Дмитра Донцова як інтелектуала, головного редактора журналів «Літературно-Науковий Вістник» (1922-1932), «Вістник» (1933-1939), есеїста, літературного критика, політичного мислителя та ідеолога українського націоналізму. Спеціальна увага приділяється сучасним публічним дискусіям, застосуванню герменевтичної стратегії в історичних дослідженнях, питанням естетики Донцова, феномену інтелектуального кола «вістниківців». Для дослідників з галузей гуманітарних і суспільно-політичних наук, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

Рецензенти:

Ярослав Дашкевич – доктор історичних наук, професор (Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства НАН України)

Віталій Дончик – доктор філологічних наук, академік НАН України (Інститут літератури НАН України)

Володимир Моренець – доктор філологічних наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Дмитро Штогрин – PhD, професор (Іллінойський університет, США)

ЗМІСТ

КОНТЕКСТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ	5
1. ЧОРНЯВИЙ СТУДЕНТ ІЗ ТАВРІЇ	18
2. «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК» (1922-1932) І «ВІСТНИК» (1933-1939) ДМИТРА ДОНЦОВА	32
2.1. Відновлення видання	32
2.2. Організація редакційно-видавничої роботи	37
2.3. Стосунки з польською владою і ставлення до Польщі. Закриття журналу	44
2.4. Значення ЛНВ («Вістника»)	46
3. ВІСТНИКІВЦІ	49
3.1. Що ховалося під назвою «празька школа» української літератури?	49
3.2. У колі однодумців	51
3.3. «Вістниківська квадрига». Стосунки з Донцовим	57
4. ЕСТЕТИЧНІ ГОРИЗОНТИ	65
4.1. Європа і Просвіта	65
4.2. Націоналізм і готика. Українська есеїстика.....	77
4.3. Козацьке Бароко	90
4.4. Інтелектуалізм вістниківства	96
5. ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	104
5.1. Дискусія попередників	104
5.2. Ситуація в Європі	109
5.3. Конфлікт з Липинським. Націоналізм і монархізм	116
5.4. Ставлення до Росії	119

5.5. Критика драгоманівської спадщини.	
Ставлення до «лівих» політичних течій	122
5.6. Нація і націоналізм	125
5.7. Орденська концепція національного проводу	136
5.8. Націоналізм і церква	142
5.9. Полеміка з Леніним	147
5.10. Стосунки з єврейством	149
5.11. Нацизм, фашизм та український націоналізм	157
6. ЛНВ 40-х РОКІВ: БЕЗ ДОНЦОВА	166
7. КОНТЕКСТИ І ГОРИЗОНТИ	173
8. ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА	178

КОНТЕКСТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ

Вимога «правдивої історії» виглядає очевидно зрозумілою. Людина схильна вимагати правди, проте вона не уточнює, яка саме правда їй потрібна. Людина хоче володіти комфортною для себе правдою, згідно із своїми уявленнями про неї. Це твердження справедливе як для широкої читаючої публіки, так і для науковців. Не кажучи про політиків. То чи можлива правдива історія?

«Український історичний кейс» XX ст. заслуговує на особливу увагу з погляду методології історії. Хоч у гуманітаристиці неможливо застосовувати методи у тому розумінні, як це робиться у природничих науках. Оскільки у першому випадку маємо справу з людиною та супутніми інтелектуальними феноменами суб'єктивності й ідеологічності суджень. У другому йдеться про відкриття законів природи, що мають об'єктивний характер і не залежать від того, що ми про них думаємо.

Потреба контекстуалізації спадщини Дмитра Донцова стосується не лише прочитання його творів. У світлі подій останніх трьох років нам варто замислитися над історією України XX ст., нашим ставленням до неї, також над тим, яку роль вона може відігравати у нашому повсякденному і політичному житті. По 20 роках незалежності владний (офіційний) дискурс намагається представити створення Української держави 1991 р. на руїнах Радянського Союзу винятково наслідком еволюції УРСР, відкинувши українську національно-визвольну¹ традицію.

Тому всі українофобські міти, культивовані радянською історіографією, одержали «друге дихання», у т.ч. на міжнародній арені. Мова йде про такі стереотипи, як «природній» антисемітизм українців, «вроджену»

¹ Насамперед – інтелектуальний рух за культурну автономію у XIX ст., створення політичних партій, інтелектуальні дискусії початку XX ст., Українська Народна Республіка, Західно-Українська Народна Республіка, «отаманщина», Карпатська Україна, націоналістичний резистанс, дисидентство, проголошення незалежності 1991 р., Помаранчева революція. Всі ці етапи пов'язані між собою генетично. Перехід від одного до іншого відбувався в силу історичних обставин. Їх неможливо визнавати чи заперечувати вибірково.

схильність до насильства, нездатність жити державним життям, ототожнення прагнення українців жити в незалежній державі з капіталістичним умислом, австрійською, німецькою, польською «провокацією» чи фашизмом. Зрештою українцям відмовлено у праві на українську ідентичність та національно-визвольну боротьбу. Виганяти окупантів «мають право» протягом своєї історії народи тих держав, до яких у різні часи входила територія України. Проте українцям цього робити не вільно, оскільки вони брутальні, неосвічені, жорстокі, неполіткоректні. Вони несвідомі того «щастя», яке їм давало перебування у складі Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Російської імперії та ін.

Теперішня політична ситуація спонукає до спотворення української історії з боку як багатьох шовіністичних чинників з-поза меж нашої держави, так і з боку тих політичних сил, які зараз перебувають при владі в Україні. Якщо перші сподіваються на зникнення цього незрозумілого їм пострадянського утворення з мапи світу, то другі легітимізують власну пострадянську маргінальність. Мовляв, Україна може бути незалежною, але без української мови та окремої української історії. Сюди ж додається намагання відвернути увагу від нагальних соціально-економічних проблем, які справді цікавлять українське суспільство. На початку ХХІ ст. історична тематика стає важливою маніпулятивною складовою мас-медійного дискурсу.

Українська держава виступає на європейській арені безпринципною, корумпованою та безсилою. Інформаційна війна, що ведеться проти неї, головним чином зусиллями і коштами Росії, включає в себе значний сегмент суто історичної проблематики, оскільки головною метою є позбавлення України історичної легітимності. Існує багато прикладів, коли тоталітарні держави приділяли увагу археологічним та історичним дослідженням, щоб довести свою «першість» і вищість».

Ті, що вважають Україну «тимчасовим непорозумінням», вірять, що «історію пишуть переможці». Вони вже дивляться на Україну як на жертву ідеологічної війни, що її треба лише підштовхнути і добити. Тому буде цікавим звернутися до спадщини Дмитра Донцова, який 100 років тому зайнявся вивченням російського імперського феномену. Попри розвиток інформаційних технологій та формальне перевдягання назвами, Росія залишається імперією (корумпованою людиноненависницькою державою) з агресивними намірами. Протистояння України і Росії ідеологічно символізується дискурсом свободи і не-свободи. [184]

Донцов працював на полі ідеології. Погляди на нього також не можуть бути безідеологічними. Ми не беремо до уваги випадки цензури або свідомі маніпуляції. Формуючи методологічну стратегію, намагаючись відмежуватися від упередженості й зашореності, варто приглянутися до пропозиції Єжи Топольського у погляді на справді природний ідеологізм наших суджень. Вона спирається на принципи філософської герменевти-

ки, [185] коли всі учасники розмови спільно шукають істину і цей пошук змінює їх самих.

Топольський адаптує метафору герменевтичної розмови до історичних досліджень. На його думку, «жодна історіографія не може втекти від ідеології, навіть коли історик прагне бути якомога «об'єктивнішим» і коли він цілковито впевнений, що оповідає правду, бо його прагнення також є ідеологією». [282; 360] Він підкреслює, що ідеологія пов'язана не з категоріями минулого часу (Вільгельм Дільтай) і не з категоріями теперішнього (Едмунд Гуссерль). На перше місце тут виходить проєктування майбутнього, до чого закликає Мартін Гайдеггер. На ідеологію інтерпретацій впливають суспільні ритми, а також особиста (герменевтична) «включеність» історика у формування історичного дискурсу.

Тому ідеологічні рамки нарації творяться: ідеологією «історика як члена суспільства, котрий ідентифікує себе з тими чи іншими групами (окрім ідентифікації з професійною спільнотою істориків чи науковців)», також «історика як особи, котра має наміри досягти певних наукових цілей» та «як індивіда, котрий належить до професійної спільноти дослідників минулого». [282; 362] Коли йдеться про об'єктивність і правдивість історичного дослідження, то ці завдання не відкидаються, а відносяться до певного консенсусу професіоналів, «спільноти компетентних людей». [282; 365] Відтак об'єктивність досягається через дотримання таких вимог: скрупульозність, зрозумілість, прогресивність, результативність, послідовність та відкритість.

«Об'єктивність такого роду дозволяє нам визнати керовані нею інтерпретації орієнтованими на істину, котру розуміємо як регулятивний ідеал». [282; 367] Найважливішим виступає принцип відкритості, оскільки «об'єктивним є лише історик, «відкритий» до інших культур та інших способів мислення». Однак це не толерантність і не безсторонність, що виключають активне ставлення до настанов або вчинків, які суперечать вартостям «республіки вчених». У нашому випадку «об'єктивність – це протиставлення будь-якому ідеологічному насильству і переконуванню, спрямованому на реалізацію цілей лише однієї суспільної групи чи однієї нації на шкоду іншим. Об'єктивність – це розуміння «інших» і водночас солідарність, що охоплює якомога ширші групи людей». [Там само]

Оскільки сенс повідомлення створюється інтерпретатором кожного разу, коли починають ставитися питання і шукається істина, «нарацію як цілісність, або як конструкцію, складену з наративних цілостей різного рівня, з погляду істини можна оцінювати лише на підставі внутрішньої семантики суспільної мови». [282; 378] Слід додати, що найбільша маніпулятивна спроможність пов'язана саме з намаганнями вплинути на весь мовний дискурс на рівні понять та усталених (стереотипних) суджень. Процес розуміння, згідно з традицією філософської герменевтики, відбувається лише в рамках наявних фактів. Герменевтична розмова не формується односто-

ронньо. Вона спирається на бажання всіх учасників знайти спільну мову (істину).

Чи прагнув цього Дмитро Донцов? Зовсім ні. Він ставив перед собою інші завдання, пов'язані з вихованням національної еліти, формуванням поняття національних інтересів та національної ідеології. Дискутував і переконував. Він був свідомий етапності власних зусиль. Донцов робив те, що, на його думку, мало бути зроблене у міжвоєнну добу ХХ ст., щоб у майбутньому (може, тепер?) нарешті вести мову про ідеологію державотворення. Ми обираємо для розгляду саме час між двома світовими війнами, оскільки на нього припадає редагування Дмитром Донцовим «Літературно-Наукового Вістника» (1922-1932) і «Вістника» (1933-1939) – журналів, які мали значний комунікативний резонанс і вплив на формування українського політикуму. Тоді ж, значною мірою під донцовським впливом, формується ідеологія українського націоналізму.

Оскільки висловлювання про Дмитра Донцова спираються здебільшого на те, що люди хочуть бачити в ньому, а не на факти, що випливають з відповідних текстів та історичного контексту, для нас важливо максимально наблизитися до того, що він собою являв насправді, а також чим він міг би бути цікавий нам сьогодні. Наприклад, експерти кажуть про брак політичного лідерства у сучасній Україні. Донцов почав розмову про таке лідерство, «національний провід», майже 100 років тому і ми досі не можемо поставити в ній крапку. Тому варто розглянути цю дискусію ретроспективно.

Юрій Афанасьєв, виступаючи у Києво-Могилянській Академії у січні 2012 р., критикував путінську Росію практично донцовськими фразами. Він казав про те, що «потрібно змінити культурний код Росії», «традиційна російська свідомість неспівставна з європейською», «вся російська історія повністю фальсифікована», «сьогодні потрібно не заперечувати Путіна, а нарешті вимагати повалення самодержавства», «продовження такої історії – це вмирання Росії». Проте стурбованість Афанасьєва і Донцова протилежно відмінна: якщо перший переймається подальшою долею Росії, то другий дивився на ксенофобну Російську імперію поглядом «інородця», який, проте, так само бажав самодержавству швидшого повалення.

Нам варто спрямувати літературознавчі й історичні дослідження по статі Дмитра Донцова (у т.ч. в розрізі «історії ідей») в річище такої «плідної» розмови, що рухала б нас в напрямку істини. Сьогодні ми маємо переважно барабанно-барикадний масив інтерпретацій. Це пов'язано з некритичним ставленням до Донцова, коли люди оперують його цитатами, не замислюючись над їхнім змістом і контекстом, в якому ці судження висловлювалися. Так само маємо чорно-білий поділ на «за» і «проти», без спільного бажання зрозуміти Донцова у своїй природі, а також контекстуально.

За таких умов не важливо, розглядаємо ми думки тих, хто виступає «за» чи «проти» Донцова. Часто буває, що протилежності «сходяться». Од-

нак шкодуємо не за якоюсь сподіваною «серединою», а власне за істиною. Все справді не просто. По-перше, більшість тих, хто висловлює свою думку про спадщину Дмитра Донцова, його ніколи не читав. Це стосується не тільки широкої публіки, але також багатьох експертів і науковців. По-друге, ці думки формуються на тлі потужного ідеологічного пресингу, що спирається на радянські маніпулятивні стереотипи. По-третє, існує проблема настільки значної ідеологізації історії Другої світової війни, що вона, без перебільшення тотально спотворена.

Норман Дейвіс каже про «прикру ідеологічну пастку», до якої потрапили УПА та інші учасники руху Опору нацистам у Східній Європі, «оскільки боротьба за національну свободу вимагала війни не тільки проти Гітлера, а й проти Сталіна. Співпраця з Червоною Армією, що наступала, або з комуністичними партизанами, які не визнавали принципу «буржуазної незалежності», була пов'язана в найкращому разі з ганебною капітуляцією, а здебільшого – з ув'язненням та смертю». [41; 1064] Згадана політична пастка тягне за собою відповідну ідеологічну проблему. Громадська думка та професійні історики здебільшого не проводять паралель між німецьким нацизмом і російським комунізмом².

Ми знаємо про те, що Гітлер перервав мирне життя «радянського народу» (нова спільнота, що утворилася внаслідок небачених репресій, русифікації та «промивання мізків»). Хоч він лише міг перервати війну, що її безперервно вела радянська влада проти населення СРСР. А український народ, разом із російським та іншими «братніми народами», відвернули від світу загрозу нацизму. Хоч в українській суспільній свідомості на території СРСР радянська влада була легітимізована як «своя» лише після публікації роману Олеса Гончара «Прапороносці» (1946–1948). Тиражовані ідеологічні кліше із цього твору більше нагадують сплановану спецоперацію. Сталіну була потрібна зовнішня війна для ідеологічного «згуртування» населення СРСР, відвернення уваги від жахів «воєнного комунізму», колективізації та політичних репресій.

Норман Наймарк вказує, що на Нюрнберзькому процесі «майже увесь склад радянської делегації брав участь у показових судових процесах в Москві в 1936-1938 роках». [236; 25] Тобто групу юристів, які представляли Радянський Союз на міжнародному трибуналі проти нацизму, можна зарахувати до активних учасників сталінських репресій. Чи виникла у союзників думка про те, що хоча б прокурора Андрія Вишинського, не кажучи про самого Йосипа Сталіна, варто посадити поруч із нацистами на лаву звинувачуваних? Звичайно, ні. Тому що СРСР був союзником західних альянтів у боротьбі з гітлерівською Німеччиною.

На думку Нормана Дейвіса, має місце відмінне емоційне ставлення

² В Україні з радянських часів усталене вживання виразу «німецькі нацисти». Натомість фраза «російські комуністи» виглядає неполіткоректною.

західної публіки до Голокосту з одного боку (це щось безумовно лякаюче й лихе, оскільки пов'язане з нацизмом, що був ворогом Заходу) та Голодомору й ГУЛАГу – з іншого (це щось значно легше для суспільного усвідомлення, оскільки дається взнаки довготривала пропаганда про Сталіна як «великого антифашиста» і союзника Заходу). [186] Подібно Олександр Мотиль вказує на подвійну мораль західної політичної риторики, що допускає можливість існування такої нью-йоркської «літературної інституції», як «КГБ бар» [315; 671] і не стерпить відкриття у місті Великого Яблука мистецького закладу з назвою «СС бар». [315; 679] Проте не зрозуміло, чим радянські злочинці кращі за нацистських.

Олександр Мотиль також хоче довідатися, хто вбив двох його дядьків. Однак він розуміє, що це неможливо. Він злий не лише на вбивць, але також з приводу того, що на Заході панує байдужість «до всіх радянських смертей і, як наслідок, до цих двох українських смертей». Мотиль каже, що КГБ має так само відповісти за свої злочини, як це було зроблено з нацистськими спецслужбами. Теперішній президент Росії Володимир Путін також мав би бути покараний за свою діяльність у КГБ, як відповіли всі, хто колись служив в СС і Гестапо. Натомість радянські офіцери навіть не сказали «оорс» за свої гріхи. [316] Вони спокійно пишуть мемуари.

Гіпертрофований міт про Велику Вітчизняну Війну зараз кладеться в основу ідеологічної легітимації путінської Росії. Він накладається на маніякальну «православну» ідею «Третього Риму» – уламок ще однієї імперської доктрини «самодержавіє, православіє, народність». Завдяки перемозі у Другій світовій війні та «боротьбі за мир у всьому світі» Радянський Союз, імперським спадкоємцем якого виступає сучасна Російська держава, уявляється тепер не «імперією зла», а надійним союзником західних альянтів у боротьбі проти нацистської Німеччини. Українське телебачення переповнене російськими серіалами з глорифікацією ЧК, ГПУ, НКВД, МГБ, СМЕРШу, КГБ, міліції, тепер уже поліції, ФСБ. Сталін виглядає таким же «мудрим» і «великим», як російські царі й теперішнє керівництво Газпрому та Росії.

Не варто витрачати зусилля на доведення факту, що радянський «експеримент» був нічим не кращий від нацистського. Гітлер вчився у Леніна та Сталіна у створенні технології смерті у концтаборах, а також у налагодженні інших механізмів тоталітарної системи. До речі, нацисти так і не опанували всі технології російських комуністів. Наприклад, класична праця «Чотири теорії преси» [318] трактує радянську медіа-систему як тоталітарну, в той же час вважається, що у нацистській Німеччині вона була авторитарною.

Цілком очевидно, що СРСР відмовився від розпалювання світової революції та увійшов до антигітлерівської коаліції через збіг обставин. До того була невдала спроба очолити пролетарську революцію в Німеччині з перспективами попередньо відпрацьованої на республіках СРСР «братньої»

окупації, потім воєнна співпраця з Веймарською республікою, націонал-соціалістами Адольфа Гітлера. Ще пізніше наслідком участі СРСР у Другій світовій війні була окупація Східної Європи, збільшення ваги комунізму на міжнародній арені, у т.ч. через ООН, спонсорування міжнародного тероризму тощо. Ідеологічне спотворення історії XX ст. досі створює для України дуже специфічний затінок неправди і наклепу.

У більшості випадків, як тільки науковець торкається української «визвольної» проблематики, пов'язаної з боротьбою за українську державну незалежність, він опиняється у «зарезервованому» радянською історіографією прокурорському кріслі. Я маю на увазі дослідника, який шукає істину, а не підганяє факти під заплановані висновки. Здебільшого він потрапляє в ідеологічну пастку, окреслену Норманом Дейвісом.

Якщо українці воювали за державну незалежність зі зброєю в руках, вони мали б бути на боці західних альянтів, щоб їхня діяльність мала позитивну конотацію. Проте якщо вони одночасно воювали проти СРСР, однієї з країн-переможців, для західного (або такого, що хоче ним бути) науковця краще стриматися у позитивних оцінках (у розумінні реалізації права нації на самовизначення). Адже українці мали «свою» УРСР, по Другій світовій війні вони були представлені в ООН, багато українців перебували на керівних посадах в СРСР тощо.

До речі, за такою логікою, грузини взагалі опанували «країну рад» через «свого» Сталіна, хоч таке твердження, як і попередні, повністю позбавлені здорового глузду. Сталін спирався не на якісь «грузинські амбіції», а на російський імперіалізм, який, проте, досі не має свого Нюрнберзького трибуналу. Класична праця Анджее Валіцького «В полоні консервативної утопії» [21] розкриває генезу російського слов'янофільства, що вплинула на формування російської суспільної свідомості. Дмитро Донцов усією своєю інтелектуальною діяльністю прагнув показати аномальність цієї «утопії» як цільного міту, що у XX ст. продукував різноманітні політичні форми й зокрема несе відповідальність за радянські злочини проти людяності. У XXI ст. цей міт продовжує залишатися ідеологічним ядром сучасної Російської держави.

Не всі хибні судження (фактологічні, не лише інтерпретаційні) висловлюються зі злим умислом. Так, Тімоті Снайдер є добрим істориком і людиною, яку не можна звинуватити в упередженому ставленні до української проблематики. Згадаємо його статтю «Помаранчева революція», опубліковану в журналі *The New York Review of Books* 2005 р. у співавторстві з Тімоті Гартоном Ешем. [321] Вона мала позитивний історико-просвітницький характер для західної публіки, яка мало що чула про Україну і через такі публікації відкривала для себе нашу державу.

Поруч з тим, вибудовуючи у книжці «Перетворення націй» власну історіографічну концепцію, Снайдер вдається до занадто схематичного тлумачення подій. Йому імпонує, що митрополит Андрей Шептицький був по-

ляком, якому стали близькими прагнення українців і він перейшов на їхній бік. [320; 127] Приклад був би дійсно ефективним, якщо б граф Шептицький не був насправді українського походження (по батькові). Тому його національне і духовне лідерство було для нього самого значною мірою навіренням до власного коріння. Ця історія виглядає не менш ефектною, проте приклад набуває іншого звучання.

Снайдер каже, що «етикетка «націоналіст» не підходить людині, яка мала польських братів і переховувала євреїв від «остаточного вирішення питання». [320; 125] Так само, як принаймні двоє з шести братів митрополита Андрея Шептицького вважали себе поляками, двоє з чотирьох братів і сестер Дмитра Донцова вважали себе росіянами. Подібний поділ родин за вибором національності в Україні не був чимось надзвичайним. Згадка про the label «nationalist» та євреїв у такому контексті створює завідомо негативну конотацію. Якщо потрібний відповідний приклад, пам'ятаймо про бійця УПА єврея Мандика Хасмана. [26]

В іншій своїй відомій праці «Криваві землі» Тімоті Снайдер стверджує, що «Німці вбили біля 1,3 мільйона євреїв у колишній Східній Польщі в 1941–1942 рр. за допомогою місцевої поліції. Деякі з цих поліцаїв допомогли у формуванні Української партизанської армії³ у 1943». [322; 326] Він не посилається на якісь публікації чи джерела, роблячи це твердження голословним. Однак, по-перше, створення УПА відноситься до жовтня 1942 р⁴. Такі відомості можна знайти у західних англومовних дослідженнях, наприклад, у Пола Роберта Магочі [312; 679] та Ореста Субтельного. [319; 473] Це дуже принципово, що УПА, як продукт українського націоналістичного резистансу, постанала саме проти німецьких окупантів.⁵

По-друге, відділи української поліції, що створювалися німецькою окупаційною адміністрацією, не мали ніякого стосунку до формування УПА. Неуважне твердження Тімоті Снайдера опосередковано пов'язує УПА та ОУН з Голокостом, а український націоналізм з нацизмом.⁶ У цьому випадку слід пам'ятати, що Українська Повстанська Армія була українською, але також інтернаціональною військовою формацією. Про стосунки УПА та євреїв пише Володимир В'ятрович у статті «Українсько-єврейські буржуазні націоналісти». [25] До теми участі євреїв в УПА також звертали-ся Ярослав Дашкевич і Тарас Гунчак. Наявність у складі УПА значної кількості підрозділів різних національностей пояснювалася ставленням укра-

³ Тобто Української Повстанської Армії, УПА.

⁴ В інших публікаціях Тімоті Снайдер цілком коректно каже, що Українська Повстанська Армія була створена ОУН Бандери для "захисту країни проти всіх окупантів: польських, радянських та німецьких" [331; 105].

⁵ Хоч вістрі пропаганди та боротьби ОУН від початку спрямовувалося проти більшовицької імперії СРСР, де знаходився Київ – столиця майбутньої незалежної соборної України.

їнських націоналістів до СРСР як до «тюрми народів». Із цього випливала місія – залучення до революційної боротьби всіх «поневолених народів» та популярне гасло «Свобода народам! Свобода людині!»

Назва згаданої публікації В'ятровича перегукується з двома радянськими ідеологемами: «українські буржуазні націоналісти» та «українсько-німецькі націоналісти». Перша була найбільш поширеною і вказувала на «клясову ворожість» українського націоналізму українському народові, хоч соціальна база націоналістичного резистансу майже всуціль складалася із селян. Друге кліше пов'язувало українських повстанців з нацистською окупаційною владою. Мовляв, УПА створювалася за підтримки чи то вермахту, чи то гестапо. Для радянського обивателя всі ці означення зливалися у збірний образ ворога.

Ще один приклад. Відомий інтелектуал з бездоганною репутацією Мирослав Попович не може пробачити ООН участі в неіснуючому Міжнародному фашистському інтернаціоналі. [246] Дотепер ніхто не бачив документів, програми і переліку членів цієї міжнародної спілки. Дослідник з однозначно вибудованим передсудженням може брати до уваги не лише документи і факти, а й чутки. Нормальна суб'єктивність гуманітарія іноді перетворюється на упередженість. У книзі «Нарис з історії української культури» [244] Мирослав Попович приділяє незрівнянно мало уваги Дмитрові Донцову та В'ячеславу Липинському, мабуть, через те, що вони неприйнятні йому ідеологічно, не зважаючи на їхній значний внесок у національно-визвольний рух. Так само, як Оксана Забужко, Мирослав Попович, охоче цитує Івана Франка, повністю замовчує впливи Миколи Міхновського на формування його самостійницьких поглядів.

⁶ Термін «націоналізм» в український політичний думці застосовувався ще з часів Михайла Драгоманова, для якого він символізував загумінковість і самообмеження. Видатний лінгвіст Олександр Потебня, навпаки, живає слово «націоналізм» у позитивній конотації. Націоналізм набув офіційного значення в Галичині наприкінці XIX ст. в рамках т.зв. політики « нової ери » порозуміння з поляками. У цей час Михайло Грушевський стає професором Львівського університету. Тоді в Галичині був дуже популярним чеський національний рух. На початок XX ст. український націоналізм був співзвучний з романтизмом і модернізмом у мистецтві. «Самостійна Україна» (1900) Миколи Міхновського мала вплив не лише на українських політиків, а й на науковців і мистців, оскільки всі вони належали до вузького кола українських інтелектуалів. Вважалося, що модерна нація повинна мати власну державу. Означення «націоналізм» на початку XX ст. вживалося досить широко, але зрештою закріпилося лише за Організацією Українських Націоналістів. На український націоналізм мав певний вплив італійський фашизм у своєму антикомуністичному звучанні. Доктрина українського націоналізму розвивалася з випередженням щодо німецького нацизму, тому ніяких наслідувальних алюзій з назвами не могло бути. Ми ще повернемося до цього питання у відповідному розділі.

У своїй книжці «Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період» [166] Забужко часто згадує й інтерпретує думки Івана Франка, висловлені ним в есеї «Поза межами можливого» та інших статтях, написаних в розвиток дискусії з приводу «Самостійної України» Миколи Міхновського. Франко був одним із небагатьох тогочасних інтелектуалів, хто виступив по боці Міхновського. До речі, в цій дискусії слід шукати підстав для пізнішого формування світогляду Дмитра Донцова. Проте прізвисько Міхновського не згадується у книжці жодного разу. Гіпотетично поясненням може бути страх перед «неполіткоректним» автором, який написав: «Україна для українців!» Варто додати, що ніхто на початку ХХ ст., включно з Іваном Франком та Борисом Грінченком, який також підтримував Міхновського, не сприймав це гасло у погромницькому сенсі.

На жаль, вже після розпаду СРСР доводиться зустрічатися з патологічними прикладами україноненавистництва. Марк Солонін, відомий своєю принциповою антисталінською позицією та прискількивістю у ставленні до фактів, дат і цифр, також не гребує фальсифікаціями. Він демонструє відштовхуючу вульгарність в інтерв'ю російській редакції радіо «Ехо Москви» [274] з приводу історії українського націоналістичного руху. Те саме можна сказати про його публікацію «Наша влада буде страшною...». [273] Навіть полишивши особисті симпатії та антипатії цього автора, ми бачимо, що ніякі документальні свідчення не змусять його вийти за рамки радянської антиукраїнської мітології. Йому зручно зверхньо міркувати про національно-визвольний рух «кумедної» сусідньої держави, саме існування якої загрожує «величчю» його батьківщини.

Цікаво, що дрогобицьке видавництво «Відродження», що спеціалізується на українознавчій літературі, російською мовою перевидало книгу Марка Солоніна «Бочка и обручи, или когда началась великая отечественная война». Не дуже поширений в Росії аргументований антисталінізм Солоніна викликає симпатію. Однак тут же ховається пояснення українофобії цього автора: українці воювали проти радянського режиму навіть після смерті Йосипа Сталіна. Він не може навести прикладів подібного спротиву режимові на російському ґрунті. Успіх путінської пропагандистської системи, що включила Сталіна до «великої» російської історії, виступає цьому переконливим підтвердженням.

Зрештою Солонін скочується до дифірамбів сталінізму: «Навіть в тих неймовірно важких умовах, котрі були створені багатолітнім свавіллям злочинного сталінського режиму, саме радянський народ, саме його багатонаціональна Червона Армія врятували Європу від фашистського поневолення. Знову, як і в 1812-1814 роках, підневільний російський мужик прочинив двері до миру, свободи та процвітання для інших народів». [272; 428] Нема сенсу далі зупинятися на концепті «радянського народу», його отождолення лише з «руським мужиком», також на тезі Солоніна про «процвітання народів»: не зрозуміло, чи він має на увазі СРСР, чи За-

хідну Європу, куди у 1945 р. не дотягнулася сокира цього «мужика», освячена сталінською ідеологією.

Ми знову потрапляємо в політичну пастку, про яку пише Норман Дейвіс. Адже внесок СРСР і всього «радянського народу» в перемогу над нацизмом справді важко переоцінити. Проте рядові переможці з радянського боку також виглядають жертвами, оскільки на зміну гітлеризму вони, часто поза своєю волею, несли із собою сталінізм. Перемагаючи нацистську Німеччину, солдати радянської армії стверджували силу «тюрми народів» СРСР. Ця трагедія має оцінюватися в комплексі й не розділятися на окремі сегменти з ідеологічною (маніпулятивною) метою. Участь українців в антинацистській боротьбі у складі Радянської Армії не повинна недооцінюватися, проте не витримує критики ідеологічна теза, що сучасна Українська держава є наслідком «еволюції» СРСР і тому виступає своєрідним «дарунком» радянської влади українському народові.

Варто згадати ще «українофобський академічний інтернаціонал», до якого увійшли ряд дослідників з Європи та Північної Америки. Вони адаптують мовою сучасної західної науки згадані радянські антиукраїнські міти. Ця група гуртується довкола американсько-канадського дослідника Джона-Пола Химки. У провокативний контекст діяльності цих «бійців ідеологічного фронту» (не можна уникнути ще одного радянського кліше) вводить публікація Романа Сербина «Про український геноцид, Лемкіна та Химкину діалектику». [317] До кола інтересів групи зокрема входить роздмухування міжнародних скандалів довкола українського «антисемітизму», різноманітні маніпулювання громадською думкою, ототожнення національно-визвольного руху з фашизмом, заперечення Голодомору тощо.

Тарас Кузьо пише, що, прийшовши у квітні 2013 р. на семінар «Російський та український націоналізми: переплетені історії» в Гаріманівський Інститут Колумбійського університету, «опинився на мінному полі». Він зрозумів стурбованість своїх колег, які відмовилися від участі у семінарі, посилаючись на те, що «деякі організатори та учасники обмежують свободу слова та поширюють негативні стереотипи про українців». [312] Кузьо висловив ряд критичних зауважень стосовно організації семінару, упередженості ряду виступів, спроб допасовувати факти під наперед визначені висновки. «Кричущою нетолерантністю», на думку Кузя, було позбавлення слова Володимира В'ятровича, який намагався виступити в обговоренні доповіді Химки п.н. «Музей «Тюрма на Лонцького» як приклад посткомуністичного заперечення Голокосту» [309]. Проте ведучий семінару Андерс Рудлінг, колишній аспірант Химки в університеті Альберти (згадується також Романом Сербином), просто зупинив В'ятровича під приводом обмеження у часі.

На сайті Current Politics in Ukraine відбулася спеціальна дискусія, присвячена публікації Тараса Кузя. Були висловлені думки про надмірність і

неточність його критики. Ситуація склалася справді цікава. Цей автор не є «радикальним націоналістом» й ніколи не робив спроб заперечувати Голокост. Можна висловити припущення, що його чутливість пов'язана із сприйняттям поведінки Химки та кола його шанувальників як наступ на українців загалом, а тому і на себе особисто. Володимир В'ятрович – один із засновників і член Наглядової ради Музею «Тюрма на Лонцького». Він хотів аргументовано довести, що Джон-Пол Химка, готуючи доповідь, не лише ніколи не був у Музеї, а й навіть не заходив на музейний веб-сайт.⁷ Тому висловлені ним твердження були маніпулятивні й некомпетентні.

Такі приклади маніпуляцій в історичних дослідженнях викликають уяву образ двох істориків, які працюють в архіві над тією самою темою, але вибирають для себе лише документи, що підтверджують їхні відмінні позиції. У текстах своїх публікацій вони посилятимуться на ті самі архівні фонди, але не чути будуть один одного, неадекватно інтерпретуватимуть джерела й робитимуть діаметрально протилежні висновки.

До речі, такий «метод» легко застосовувати щодо спадщини Дмитра Донцова, людини складної, творчої, імпульсивної. Наприклад, оскільки він неодноразово сварився практично з усіма авторами і співробітниками свого журналу, можна написати «наукову працю» про те, що він їх ненавидів. Однак це не буде відповідати дійсності. Донцов був соціалістом і націоналістом, атеїстом і прихильником воюючої Церкви – ці твердження вже ближчі до реального стану справ. Залежно від того, який часовий період ми візьмемо до розгляду, наскільки врахуємо полемічний і змістовий контекст.

Герменевтичний досвід не змушує нас відмовлятися від власних передсуджень, з якими ми вступаємо у розмову. Проте обидві сторони мають уважно розглянути аргументи й почути співрозмовника. Тому що метою є не переконати протилежну сторону у власній правоті, а знайти «спільну мову» (термін Гадамера) та істину. Спочатку істина перебуває поза розмовою, виступаючи метою і наслідком такої плідної розмови. Іноді буває важливим визначити правильний напрям пошуку й мислення, вибудувавши «правильну» розмову. Можливо, в історичній галузі достатньо буде серйозно поставитися до твердження Нормана Дейвіса про те, що «будь-яке одностороннє дослідження неминуче викривлює правду». [41; 1066] Він висловився так з приводу моторошної історії Бучача часів Другої світової війни, коли постраждали всі: українці, євреї та поляки.

Хай би як ми закликали передати історію самим історикам, неможливо відділити професійні дослідження від того, що ми називаємо історичною пам'яттю народу, та власне від політики. Герменевтичний підхід дозволяє нам зупинитися на шляху узгодження передрозуміння між співрозмовни-

⁷ Володимир В'ятрович повідомив мені це особисто, відповідаючи на запитання про зміст дискусії.

ками, полишивши один одному право на власне ставлення до персонажів і подій. У цьому випадку матиме значення лише ця «спільна мова».

Вона буде співзвучна з істиною, що у феноменологічному підході не може бути релятивною. Відмінні висновки не означатимуть наявності кількох різних істин. Для істинності результатів герменевтичної розмови найбільшу вагу має сам факт порозуміння. Адже історичні події можуть мати дуже відмінне значення в різних часових горизонтах і національних контекстах. Страшними є не стереотипи (всі наші уявлення про світ з певного погляду є стереотипами), а маніпуляції. На часі якісне професійне зростання української гуманітаристики і створення ефективної української держави.

Феномен Дмитра Донцова важливий для цілісного розуміння історії України ХХ ст. Я не розглядаю окремо його стосунки з різними частинами ОУН, оскільки в цьому випадку слід зрозуміти, що їх об'єднує, а не робить відмінними. Протиріччя тут нічого не прояснюють. Дмитро Донцов відіграв ключову роль у формуванні ідеології українського націоналізму. Він був видатним політичним мислителем, літературознавцем, журналістом і редактором. Спробуємо прочитати Донцова, поєднавши часові «горизонти», через контекстуалізацію тогочасних подій і понять – для розуміння цього інтелектуала та його часу.

1. ЧОРНЯВИЙ СТУДЕНТ ІЗ ТАВРІЇ

Сонячна й безжурна Таврія стала батьківщиною Дмитра Донцова. Народився він 17 серпня 1883 р. за старим стилем. Окрім Дмитра в родині було ще два брати і дві сестри. До Таврії Донцови потрапили у середині XIX ст., придбавши близько півтори тисячі десятин землі. Проте Іван Донцов відійшов від хліборобської традиції родини. Він оселився в Мелітополі, почав продавати сільськогосподарські машини, став власником нерухомості. Іван Донцов виявився здібним підприємцем, тому побутові умови в батьківському домі були добрими. Це дозволило його сину Дмитрові одержати найкращу освіту, яку пропонувала Російська імперія.

Донцови зазвичай послуговувалися російською мовою, хоч українська не була для них чужою. Про це свідчить багато прикладів. Улюбленим автором матері, яка влаштовувала вдома «читки» для дітей і гостей, був Олекса Стороженко. Родина відвідувала український театр під час гастролей українських труп у Мелітополі. Великий вплив на формування особистості Донцова мав його дід, як тоді казали, свідомий українець. Батьки померли рано: батько у 1894, на 54 році життя, а мати, яка мала лише 39 років, наступного року. «По смерті батьків ним, його сестрами й братами опікувалася рідня по матері.» [275; 66]

Пізніше виникла легенда, що Дмитро Донцов походив з роду козацького полковника Федора Донця, першого колонізатора Слобожанщини, про якого згадує Дмитро Багалій. Цей факт, однак, документально не підтверджений. Відомо, що Донцови володіли землями в селі Демовщина Богуславського повіту на Київщині (документ 1843 р.) та 66 десятинами від села Липець Харківського округу (документ 1783 р.). Також 24 десятинами землі урочища Верхні Проходи, пожалуваних 1683 р. сотнику Прокофію Донцю (документ 1783 р.), мали 217 підданих села Грязне – все на Слобожанщині. [327; Арк.4 (зв.)-5, 6, 6 (зв.)] Проте чи були всі вони або хтось із них родичами самого Дмитра Донцова достеменно невідомо. Прізвище досить поширене, у документах зустрічаються Донці, Донцови та Донцови-Захаржевські.

Російське (можливо – русифіковане) прізвище давало привід недругам з різних політичних таборів (соціалістів, гетьманців) дорікати йому російськими походженням, впливами, ментальністю. Провладний Антифашистський форум України у наші дні стверджує, що Дмитро Донцов мав єврейське коріння. [47] Ці докори мали не лише ідеологічний, але також суто ксенофобний характер. Хоч з огляду на південну степову зовніш-

ність, його радше можна було «звинуватити» у якомусь золотоординському походженні.⁸ Надзвичайно цікавим є лист Донцова до Євгена Маланюка, написаний 19 вересня 1931 р.: «Українця з мене зробили: Гоголь, Шевченко, Куліш і Стороженко, яких я знаю з того часу, як навчився читати, цебто від 6 років життя (батько мав їх в бібліотеці). (...)»

Родився я в Таврії, де і провів перші 17 літ життя, в країні, яку можна назвати нашою Америкою, етнографічною мішаниною з Українців, Поляків, Жидів, Болгарів, Німців, Греків, Турків і Росіян. Звідки російські впливи? Одинокі російські впливи могли б іти від товаришів-жидів в реальній школі. І я короткий час належав до гуртка самоосвіти, але хутко його покинув, бо одна колежанка мала паскудний гачкуватий ніс, а другий колега завжди цибулею пахнів. З дитинства (мав велику бібліотеку до розпорядження) [265; 146] кохався в літературі заграничній, яку – в рос(ійських) перекладах кохтав з «Истор(ического) Вестника», або з перекладів. Вже маючи 14 літ знав Гюго, Дікенса, Понсон де Терайля, Жаколіо, Ксав'є де Метра, автора «Рокамболя», Гете, Шілера, Сервантеса, Мопасана.

Родина теж була «таврійська», цебто мішана, дід до кінця життя не навчився по-російськи, мати називалася Франціска (Франя), тітка – Поліна, їх вітчим був німець-колоніст, оповідала мати, що прабабка моя була італійка. Змалку пригадую як в тумані читала мати на голос – під страшний регіт присутніх – «Не в добрий час» Стороженка або Гоголя. Звідки (...) російські впливи у мене? Мав дядька майора (що бився в 1855 р. на Кавказі), який з традиціями «штоса» і «гусар на саблю опіраєсь» – мав майже комплет видатних французьких письменників, який я в цілості перечитав. Де тут російські впливи? В подвіррю мого батька одну з кам'яниць винаймала у нього одна шкоцька родина (Віннінгів), він був, що копав артезянські колодці. Моїми приятелями дитинства були Гарри, Джім, Лізей, Кейт, Джен, в віці від 3-х до 14 літ. Звідки ж у мене якісь російські впливи?

Що я не був в 1908 р. тим, що тепер? Певно еволюція в мене була, але

⁸ Звичайно, можна знайти багато аргументів на користь українського походження Дмитра Донцова. Якщо довести, що він походить від того самого полковника Федора Донця, не слід забувати, що в Україні донцями називали донських козаків (вихідців з Дону), які були росіянами; з іншого боку – етнічний склад донських козаків значною мірою був українського походження – і так далі. Питання походження може становити локальний науковий інтерес, проте його не можна ставити у центр принципів історичних чи ідеологічних дискусій. Розмова на цю тему розпочалася, мабуть, через те, що він був ідеологом українського націоналізму, а тому обов'язково повинен бути «справжнім» українцем. Приклад Донцова доводить, що національність насамперед «у голові». З іншого боку, повне заперечення «крові» також призводить до поверхових інтерпретацій. Адже будь-яка культура, попри інтертекстуальність, зрештою є продуктом певного етносу. Так само, при геноциді селективно страждають не люди взагалі, а представники конкретних націй, яких ніхто не питає, що вони думають про власне походження.

дві засадничі речі (від котрих решта – «приложиться») були у мене завше: ворожість до російської суспільности, не тільки до царату, і підкреслення потреби боротьби, а не угоди з нею, ну і відповідний тон... (...). Чому (...) не назове Макіявеля, Муссоліні, Сореля, Ніцше?» [Там само]

Таке палке заперечення Донцовим російських впливів спиралося на глибоке знання російської культури, а також на майже інтуїтивне розуміння нюансів і наголосів імперської ідеологічної риторики, що нав'язувалася дитині від початкової школи.⁹ Але іронічний склад розуму, схильність до самоосвіти швидко дозволили йому поставити під сумнів російські великодержавні зазіхання на істинність і справедливість. Донцов закінчує у Мелітополі реальне училище. У 1900 р. він залишає рідне місто і продовжує освіту у відомому Царськосільському ліцеї.

Потім, «склавши іспити, він записався на юридичний факультет Петербурзького університету, який закінчив у 1907 році».[275; 67] Олександр Лотоцький також учився в той час у Петербурзі. Він згадує, що «в петербурзькій студентській громаді дістав ідейне охрещення Дмитро Ів. Донцов. Студентом вражав надзвичайною працьовитістю. Найчастіше його можна було зустріти в публичній бібліотеці, – там він збирав запаси того знання, що стало опісля основою його виразно національного світогляду».[215; 90]

Подібні свідчення залишив і Дмитро Дорошенко: «Ще навесні 1903 року я зауважив у читальні університетської бібліотеки незнайомого мені студента, що постійно читає видання Наукового Товариства ім. Шевченка й взагалі читає українські наукові книжки з Галичини, що їх можна було діставати з бібліотеки лише за спеціальною рекомендацією котрогось з професорів. Це був Донцов».[158; 106] У російській північній столиці Дмитро Донцов сформувався як публіцист, набув перший досвід політичної роботи, увійшовши до кола українських соціал-демократів.

За словами Михайла Сосновського, «Д.Донцов, як провідний член УСДРП, скоро виробив собі ім'я популярного соціалістичного публіциста, а коли заходами української фракції в Другій Державній Думі в Петербурзі почала виходити газета «Наша дума», він став одним з її редакторів». [275; 72] Збереглися відомості про те, що у 1907-1908 рр. Донцов також належав до Мелітопольської організації партії есерів. Він був соціалістом, поки ця доктрина не входила у суперечність з українськими національними інтересами. Ще в Петербурзі він знайомиться із «Самостійною Україною» Ми-

⁹ Донцовська критика російської самодержавної та радянської риторики вразила мене наприкінці 1980-х рр. своїм глибоким розумінням змісту цілої системи. Імперія була та сама, проте з однією відмінністю: царська Росія не мала технологічних можливостей стати тоталітарною державою, щоб позбавити своїх громадян будь-якої альтернативної інформації. Цей задум був здійснений радянською владою, багатою на креативних політиків, які пізніше стали клясиками демагогічного маніпулювання масовою свідомістю (передусім Ленін, Троцький, Сталін).

коли Міхновського, а коли 1904 р. Українська Студентська Громада переходила на соціалістичні позиції, нехтуючи ідеєю самостійності, Донцов був одним із тих, хто очолив опозицію.

Під час перебування в Києві у 1905 і 1907 рр. його двічі заарештовують і він потрапляє до Лук'янівської в'язниці. Після другого арешту та восьми місяців ув'язнення виникає загроза життю Донцова через хворобу. Заходами брата, сестри і Валентини Яновської-Радзимовської його випускають на поруки, а 1908 р. він виїздить у Галичину. У 1909-1911 рр. Дмитро Донцов навчається у Віденському університеті. Тут стається подія, яка пізніше вплинула на все його життя. Дмитро Донцов знайомиться і 1912 р. одружується із студенткою Марією Бачинською – вірним другом і співробітником, яка любила і підтримувала його навіть після розлучення, до самої своєї смерті. Постать дружини відіграла виняткову роль не лише в особистому, але також у професійному і творчому житті Донцова.

Анатоль Бедрій пише про віденський період: «Цілий час свого побуту на терені Австро-Угорської імперії, Д. Донцов інтенсивно використовував для якнайбільшого здобуття знання гуманітарних наук (так як це він робив перед тим у Петербурзі), чим він згодом не раз викликав подив у других. На Віденському університеті він закінчив 4 семестри і 1911 р. переїхав до Львова, де продовжував студії. Ступінь доктора юридичних наук він одержав 1917 року». [15; 1425] Однак навчання у трьох першорядних університетах було Донцову замало. Невтомне прагнення самоосвіти протягом усього життя, насамперед через величезний читацький досвід, було важливою рисою його характеру.

Дмитро Донцов бере активну участь в українському політичному житті. Його еволюція від марксизму до націоналізму була швидкою і виразною. На першому студентському з'їзді у Львові у 1909 р. він виступає із соціалістичним «антиклерикальним» рефератом «Школа а релігія», в якому мало не засуджує церковне «мракобісся». Виступ на другому студентському з'їзді у Львові 1913 р. називався «Сучасне положення нації і наші завдання». Цей реферат мав величезний резонанс не лише в українському середовищі, а й серед усієї російської соціал-демократії, на що зокрема вказують виступи Володимира Леніна.¹⁰ Донцов наголошує на необхідності відокремлення України від Росії. Хоч в тексті проглядається певна лояльність до Австро-Угорщини, стає очевидним наступний крок, тут ще не сформульований – державна незалежність України.

На території Російської імперії обидва видання були заборонені цензурою. Перше – за соціалізм, друге – за сепаратизм і націоналізм. [326; Спр. 305. – Арк. 38, 38 (зв.); Спр. 477. – Арк. 24, 24(зв.)] Остап Грицай згадує, який вплив мав у ті часи Дмитро Донцов на Євгена Коновальця, засновника Української Військової Організації (УВО) та Організації Українських

¹⁰ Див. далі окремий підрозділ «Дискусія з Ленінін».

Націоналістів (ОУН): «Як один з чільних представників ЦЕСУСУ, – що у той час мав уже за собою чотири роки свого існування, – Коновалець брав участь у II Всеукраїнському студентському з'їзді в липні 1913 р. у Львові. На ньому він виголосив реферат «Справа університету». Поза тим з'їзд залишився полковникові у тривкій пам'яті, особливо завдяки відомому рефератові Дмитра Донцова «Сучасне положення нації і наші завдання». (...)

«Знайомство з людьми цього кола – говорив Полковник, – дало мені змогу зрозуміти гаразд принцип соборности України і кермуватись ним як основною засадою в моїй праці далі. При тому не без значення для нас було й те, що ці діячі в хаосі тодішніх політичних обставин орієнтувалися з усією рішучістю на Австрію і при її допомозі надіялися – на випадок сподіваної тоді війни – повести успішно нашу національну справу. Можу сказати, що обіч науки у проф. Боберського та акту Січинського¹¹, знайомство з придніпрянською еміграцією – це третій найважливіший момент моєї молодости». [160; 31]

Остап Грицай продовжує: «Зокрема, про згаданий уже реферат Донцова Полковник висловлювався ще й тепер з живим признанням, зазначаючи, що на галицькому ґрунті та в тодішніх умовах нашого життя він, завдяки своїй ширшій та сміливішій концепції, був своєрідною сенсацією». [Там само] Зустріч і знайомство Євгена Коновальця із Дмитром Донцовим, мало величезне значення для розвитку націоналістичного руху. Микола Климишин, одноліток Степана Бандери, який проходив разом із ним по Варшавському процесу¹², вважає, що ці двоє діячів «мали найбільший вплив на виховання молоді, яка виростала в двадцятих і, головню, тридцятих роках буремного ХХ століття». [195; 338] Таким чином, Донцов стає ідейним лідером покоління. Того ж 1913 р. через конфлікт на національному ґрунті він виходить із УСДРП.

Через свої публіцистичні та есеїстичні виступи Донцов поступово стає відомою постаттю всеросійського політикуму, свого роду метафорою української чужорідности в межах Російської імперії. Так, лідер російських кадетів П. Мілюков, виступаючи 19 лютого 1914 р. на засіданні Державної Думи, казав: «У мене в руках недавно опублікована брошурка, з якою я радив би вам уважно познайомитися: це книжка такого Донцова «Модерне москвофільство»... Я скажу вам: бійтеся його! Якщо ви будете продовжувати вашу політику, Донцови будуть числитися не одиницями і не десятками,

¹¹ Йдеться про політичне вбивство 1908 р. українським студентом Мирославом Січинським, ім'ям якого тепер названа вулиця в Тернополі, намісника Галичини графа Андрія Потоцького. Ця подія мала величезний розголос у засобах масової інформації всього світу.

¹² На Варшавському процесі (1935-1936) було засуджено 12 членів ОУН, які були учасниками вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького.

а сотнями, тисячами, мільйонами».[223] Ці слова стали пророчими. Якщо у XIX ст. українці, як потенційні сепаратисти, були охрещені імперською пропагандою мазепинцями, у XX ст. цілий народ перетворився на «українських буржуазних націоналістів».¹³

Ідейні впливи Дмитра Донцова в українському суспільстві швидко зростають. Олена Степанів згадує про велике значення його публіцистичних виступів для милітаризації українського суспільства в Галичині, зокрема для розгортання січового руху. [278; 33] Надія Суровцова, яка дотримувалася переважно лівих поглядів, зізнається, що напередодні й на початку Першої світової війни «певний час він таки був володарем моїх думок, і то якраз за часів петербурзьких, коли виростала і міцніла серед молоді самостійницька ідеологія».[281; 145] Українське студентське земляцтво у Петербурзі, до якого належала і Суровцова, підпільно розмножує і поширює його реферати у Петербурзі, Києві, Умані. Твори Дмитра Донцова розходяться по всій Україні.

Він стає першим головою Союзу Визволення України (СВУ), заснованого 4 серпня 1914 р. Фінансований австрійським урядом, СВУ виконував величезну пропагандистську антиросійську роботу на міжнародній арені, займався видавничими справами, вів активну організаційну діяльність серед українців у таборах для військовополонених. Проте Донцов конфліктує із президією СВУ, вимагаючи суворої фінансової звітності та звинувачуючи провід в організаційній неспроможності. Він стверджує, що «Ціле нелегальне українське життя і діяльність нелегальних українських груп (в Україні) іде там зовсім незалежно і без жодного контакту з «Союзом», [52; 3].

Можливо, однією з причин виходу Дмитра Донцова з СВУ вже у вересні того ж року був зростаючий тиск австрійців. Про це згадує Михайло Сосновський: «Він пропонував політичну й пропагандивну акцію під кутом українських національних інтересів і відкидав думку про те, щоб перетворити СВУ в австро-німецьку аґентуру».[275; 135] Дійшло до скандалу. Донцов писав: «Сподіваюся, що всі поважні сепаратистичні організації на Україні як дотепер, так і далі, цуратимуться сеї купки самозванців, і далі робитимуть своє велике діло – виборення самостійної України».[52; 4] Колишні співробітники не залишалися в боргу, звинувачуючи його в русофільстві разом з іншими соціалістами: «А український нарід свято держиться «великай неделімай Рассеї», про що свідчать такі відомі й популярні на Україні люде... як Юркевич, Донцов, Левинський і Ко!». [270; 27] Хоч на той час для Донцова соціал-демократія була вже перейденим етапом.

¹³ Згідно з таким же принципом імперської пропаганди за Сталіна кримські татари стали німецькими колаборантами і були виселені до Середньої Азії. Чеченці спочатку були так само виселені як німецькі колаборанти зі своїх земель на схід СРСР, а потім, за Володимира Путіна, чеченський народ був оголошений терористами.

До нього весь час виявляють пильну увагу царські спецслужби. У листі начальника Полтавського губернського жандармського управління полковника Зейдліца начальника херсонських жандармів від 28 червня 1915 р. читаємо: «Мною одержані агентурні відомості, що закордонні емігранти з Малоросії продовжують організовувати «Союз для визволення України», який має за мету відторгнення України від Росії до складу Австро-Угорщини. Емігрант Донцов об'їхав усю Малоросію, але невідомо, як він потрапив до Росії й під яким прізвиськом». За відомостями російських спецслужб, до завдань СВУ входила різного роду підбивна діяльність трійками в умовах повної конспірації, у т.ч. знищення складів зі зброєю, мостів і залізниць, що було явним перебільшенням. Так само, інформація про відвідання Донцовим України на початку Першої світової війни є, найвірогідніше, неправдивою.

Проте російським офіційним чинникам було достеменно відомо про його розрив з українським соціалістичним рухом, про що свідчить лист генерал-майора Риковського до начальника Полтавського губернського жандармського управління: «Повідомляю, що за тими агентурними відомостями, які я маю у своєму розпорядженні, Дмитро Донцов після 2-го всеукраїнського з'їзду студентів, що відбувся у Львові влітку 1913 р. і прийняв резолюцію русофобського характеру, вийшов зі складу Української соціал-демократичної партії та виступив одним з організаторів Української соціал-демократичної національної партії».[325; Арк.14, 120 (зв.)] Цілком можливо, що після студентського з'їзду в Галичині ще дійсно могла вестися мова про створення нової соціалістичної партії винятково українського сепаратистського характеру.

Одержавши ступінь доктора юриспруденції, Донцов 1918 р. переїздить до Києва, засновує Українську Телеграфічну Агенцію (УТА) при уряді гетьмана Павла Скоропадського і вступає до Української демократично-хліборобської партії. Обидві установи, УТА й Українська Академія Наук, засновані за часів Скоропадського, виявилися напрочуд життєздатними. Перша тепер має назву Укрінформ. Зайшовши з вулиці Богдана Хмельницького, на другому поверсі можна побачити портрет її першого директора Дмитра Донцова.

У Києві його зустрічає Надія Суровцова: «Пам'ятаю тільки, як з ним познайомила, і як мене вразила його оригінальна постать. До того часу я ніколи не бачила його фото. Це була дуже висока і дуже худя людина, з негарним смагливим обличчям і густим, чорним, відкинутим назад волоссям. Обличчя вражало своєю нервовістю, а чорні, живі, колючі очі доповнювали враження. Руки в нього були дуже довгі, як у скрипаля. Отакий собі Паганіні. Мова в нього була надто швидка, – доводилося напружувати увагу, щоб ловити зміст. Він пересипав мову чужоземними цитатами і відразу заімпонував мені такою ерудицією».[281; 146] Зауважимо цю рису широкої ерудованості, певної хаотичності й експресіоністичності до характеристики стилю донцовських писань.

Після переходу влади до рук Директорії планується арешт і розстріл Донцова. За допомогою Симона Петлюри та Євгена Коновальця він виїжджає спочатку до Берна, потім до Відня і звідти повертається до Львова. Тут доля знову пов'язує Донцова з Коновальцем. Вони контактували з тих часів, пише Михайло Сосновський, «коли були ще студентами. Своє знайомство вони відновили 1918 року в Києві. У 1922 році, коли Донцов повернувся до Львова, Коновалець допоміг йому влаштуватися на працю редактора «Літературно-Наукового Вістника», а далі – «Заграви». [275; 170] Часопис «Заграда» (1923-1924) був органом Української Партії Народної Роботи (Національної Революції), за якою стояла УВО.¹⁴

Існує думка, що Донцов таки займав у цій партії ключові позиції, про що зокрема свідчить Ярослав Дашкевич: «Олена Степанів стає членом фактично (але не формально) керованої Донцовим Української Партії Народної Роботи. О. Степанів входила одночасно до групи «загравістів» – назва від редагованого Донцовим двотижневика «Заграда». [39; 286] Сам Донцов у листі до Сосновського від 15 листопада 1968 р. від участі в УПНР відмовлявся. [275; 171] Можливо, справа тут полягала саме у фактичності, а не формальності керування партією головним редактором «Заграви».

Це були останні спроби Донцова долучитися до поточної політики. За словами Богдана Кравціва, він «не був практичним політиком й участі в діяльності зорганізованої політичної партії чи руху після визвольних змагань 1917-20 рр. не брав. Не був він і творцем якоїсь іншої політичної доктрини і програми. Проте, як ідеолог і публіцист він мав величезний вплив на політичні концепції і розвиток провідних в цьому сторіччі політичних угруповань і рухів на українських землях». [200; 11] Мова йде про внесок Донцова у розвиток ідеології українського націоналізму.

Талант і професіоналізм Дмитра Донцова також виявилися у редагуванні ним найпопулярнішого ще з дореволюційних часів журналу «Літературно-Науковий Вістник» з 1922 по 1932 рр., а після зміни назви часопису на «Вістник» – по 1939 р. Донцов згадує, що «від того часу (...) коли, завдяки Є. Коновальцеві, дістав я під свої впливи трибуну «Л.Н.Вістника», – став я пропагувати свої ідеї, як «free lancer», тільки в пресі і слові». [154; 115] Він згуртовує навколо журналу цілу плеяду видатних інтелектуалів, стає основоположником яскравої групи «вістниківів».

За словами Кравціва, «дім Донцових у Львові у 20-х і 30-х рр. був своєрідним українським салоном, осередком літературного й журналістичного життя, місцем зустрічей провідних у той час політичних, літературних і мистецьких діячів». [200; 12] Донцов впливав на духовну та інтелектуальну атмосферу українського Львова, плекаючи настрій войовничості й реван-

¹⁴ Українська Військова Організація (1920-1934) – бойова організація, створена українськими офіцерами з метою продовження збройної боротьби за українську незалежність після поразки Визвольних Змагань.

шу у виборюванні державної незалежності. Винятково сильним був вплив Дмитра Донцова на молодь.

Ось як описує своє перше знайомство з ним Ярослав Дашкевич: «1938-1939 рр. – перший рік мого навчання у львівській гімназії (...). З товаришами-гімназистами я забрів на доповідь Донцова в Академічному домі (студентському гуртожитку, по теперішньому) на вул. Супіньського, тепер Коцюбинського. На гімназійний мундир треба було накинути інший одяг, бо гімназістам заборонялося ходити «на зборища». Тоді я зрозумів електризуючий вплив Донцова на людей, на студентську молодь. Виступав він на фоні темно-червоної тканини, якою завісили стіну, стоячи, по пам'яті. По пам'яті наводив часом довгі цитати. Закінчив, легко поклонився, пішов. Жодних питань, дискусій. Всі сиділи мовчки». [39; 286] Мабуть, це був улюблений жанр Донцова: театр одного актора.

Згадує Михайло Островець: «Було це під весну 1934. На Академічній, у Львові, випадково, стрінув я д-ра Дмитра Донцова, редактора «Вістника». Привіталися. Він поспитав – як довго зупинюся я у Львові, коли вертаюся до Риму й зараз же поставив справу: чи не схотів би я перекласти на українське «Іль Прінсіпе» Макіявеллія, а він це видасть. Припускаю, що на це пропозиція очі в мене блиснули радістю: знову Донцов сягає глибше й даліше поза наше гетто! Очевидно, я вхотно погодився на це». [240; 7] Пізніше «Володар» Макіявеллі дійсно вийшов у книгозбірні «Вістника».

Надзвичайно добрий організатор і адміністратор, Дмитро Донцов мав прикру вдачу і часто заходив у сварки не лише з ворогами, а також з однодумцями і близькими друзями, в тому числі з Євгеном Коновальцем та членами «вістниківської квадриги». За спогадами Івана Кедрина, «Коновалець був дуже невдоволений першими числами «Літературно-Наукового Вістника». Вони не мали ясного обличчя і, за висловом Коновальця, пропагували «хлопоманство». Він інспірував мене написати в «Ділі» критичні зауваги. Відколи ж Донцов видав свій «Націоналізм» і став насправжнім духовим диктатором галицької молоді, Коновалець нарікав, що Донцов у кожній справі мусить бути фанатиком та егоцентриком. Він, Коновалець, стверджував, що «коли не брати Донцова таким, яким він є, і з цим миритися, то він стане відразу фанатичним провідником». [160; 347] Пізніше у такому ж дусі висловлювався Степан Бандера.

Про ексцентричність Дмитра Донцова згадує і Петро Дужий. Він розповів про спеціальну програму ОУН, спрямовану на підтримку представників української інтелігенції, які перебували у скрутному матеріальному становищі під час німецької окупації. На початку Другої світової війни був складений список інтелектуалів, котрі особливо потребували допомоги. Петро Дужий разом з Іваном Климівим-Легендою повинні були конспіративно передати Донцову певну суму грошей на площі Ринок у Львові. Той відразу побачив їх, але не подав вигляду. Спочатку дочекався, коли під'їде трамвай, тоді швидко підійшов і мовчки розкрив саквояж. Хлопці

вкинули туди гроші, Донцов закрив його, вскочив у трамвай і поїхав. «Холера, хоч би подякував», – сказав Климів-Легенда Дужому. Вони засміялися і пішли.¹⁵

Пізніше Володимир Янів напише в «Енциклопедії Українознавства»: «Його ідеологія мала великий вплив на молодь «30-их рр.», а його тези стали у великій мірі основою революційно-підпільної діяльності ОУН аж до післявоєнних років. Його ідеологія зустрілася з критикою демократичних і католицьких кіл; зокрема його етика, що випливала з волюнтаристичного і пантеїстичного монізму і виправдовувала всі вчинки, які б скріплювали силу нації («аморальність»), була оспорювана християнськими публіцистами й соціологами. В загальному Донцов, більше, ніж будь-хто з сучасників, став постаттю рівночасно звеличуваною й засуджуваною». [308; 576] Есеїстика Дмитра Донцова не просто впливала на покоління сучасників. Без перебільшення, він формував стиль своєї доби, відповідаючи на ті виклики, що ставило перед українцями життя.

«І, всупереч злосливо висмикуваним цитатам з ранніх статей Донцова, одне можна ствердити: дух, яким наповнений увесь дорібок Донцова, залишається незмінним, без огляду на ті організаційно-ідеологічні (переважно – термінологічні) костюми й маски, які накидала доба. З першого свого друкованого рядка Донцов уже з'явився цілий, з його пристрасним напором речення, з його знищуючим ударом полемічної рапіри, з його оригінальним, неіснуювшим перед тим в нашій публіцистиці – стилем». [221; 369-370] Це слова одного з найближчих соратників Дмитра Донцова, – Євгена Маланюка. Можливо, цей неповторний стиль слід розглядати в якості головного здобутку автора «Націоналізму».

Цікаво, що Дмитро Донцов не залишив нам чіткого визначення такого ключового поняття, як «націоналізм». Мабуть, спроба Михайла Сосновського з'ясувати, що ж саме мав він на увазі, була найбільш вдалою. «Не було проблеми в українському політичному, громадському й культурному житті, до якої він не займав би становища, але провідною ідеєю всієї його творчості завжди був український національний інтерес, справа української державности, чи, як Донцов це постійно підкреслював, – «власновладства нації». [275; 19] Концепт власновладства знайшовся в усному спілкуванні на еміграції в Канаді, з відстані років. Проте Донцов, очевидно, не мав у ньому потреби в активній полеміці міжвоєнної доби.

Цього концепту не вистачає на оригінальне авторське визначення, проте завдяки багатовимірності він може позначати загальні позиції, з яких Дмитро Донцов формував свою полемічну аргументацію. Донцовські визначення стають випуклими на тлі один одного, при співставленні кількох різних полемічних ситуацій. Він практично не вдавався до продукування універсальї. Його узагальнення на кшталт пояснення своєї еволюції: від

¹⁵ З приватної розповіді Петра Дужого.

сепаратизму до націоналізму і пізніше – до традиціоналізму, більше подібні до спрощеної журналістської версії, зрозумілої широкому загалові, ніж до розвитку філософських підстав власної політичної доктрини. Можливо, відповідь є простішою, ніж ми собі уявляємо. Мова йде про шлях нації до своєї самостійної держави – і не більше.

Розглядаючи вплив Донцова на ідеологію ОУН, Анатоль Бедрій каже про «школу Донцова», додаючи, що в Револуційному Проводі (Степана Бандери) всі належали до цієї школи. «Розгорнення на всенародню скалю організованої визвольної боротьби у великій мірі завдячуємо титанічній ідейно-виховній праці, продовж двох десятиріч років, д-ра Дмитра Донцова. Ніхто інший так багато не причинився до унапрявлення, цілеспрямовання, формування і росту з малих нечисельних гуртків студентської молоді нової національної еліти, як цей динамічний мислитель, теоретик, пропагандист, виховник-педагог, публіцист і учений». [14; 341] Віддана апологетика Бедрія у цьому випадку може бути виправданою. Адже вона цілком окреслює механізм ідеологічного озброєння воюючої організації. Донцов вплинув на організаційних лідерів, на провідних інтелектуалів, він виступав постійним джерелом ідей і невинної великої публічної дискусії довкола питань національного виживання й мобілізації українців.

Визначення «школа Донцова» зустрічаємо також в інших націоналістичних авторів. До яких би груп вони не належали пізніше, всі починали з Донцова. Згадуючи про Конгрес ОУН 1929 р., Степан Ленкавський писав: «Щоб протиставитися ворожій ідеології і політичним концепціям легальних партій, новий політичний рух під дуже міцним впливом Дмитра Донцова знайшов головні напрямні передусім нової націоналістичної ідеології, а також загальні напрямні нової політичної концепції. Це все – крім підставової ідеї нації, як центральної ідеї, засади соборницького трактування вартости місцевих досягнень та орієнтації на сили власного народу – було, в той час, глибоким суб'єктивним переконанням, але воно вимагало компетентного ствердження. Потреба скликання конгресу була вимогою назрілого розвитку». [160; 406] До речі, Ленкавський мав добру філософську освіту, сам виступав як ідеолог, був автором Декалогу українського націоналіста.¹⁶

Так і Дарія Ребет, яка по війні пристала до опозиції Бандері, також віддає належну шану Донцову: «Без сумніву, найзнаменніші риси часу позначаються, так скажу, «школою Донцова», який так і ввійшов у свідомість сучасників як «духовий батько українського націоналізму». [160; 490] Її можемо віднести до тих, хто намагався провести певні демократичні реформи в ОУН по Другій світовій війні. Проте вона ставиться до Донцова не як до

¹⁶ Олександр Сич упорядкував, прокоментував і видав три томи праць Степана Ленкавського (Івано-Франківськ, 2002-2010).

«тоталітарного» опонента, а як до джерела, без якого було годі собі уявити політичні та ідеологічні здобутки ОУН.

Цікавою й дуже важливою видається інтерпретація терміну «націоналізм», зроблена Миколою Климишином: «Назву «націоналізм» той рух отримав тому, що вів боротьбу з комунізмом, який взяв собі за основу інтернаціоналізм, що його хотів побороти і заперечити націоналізм. В тому часі про німецький націонал-соціалізм ще мало хто чув, а фашизм ще був дуже мало популярним».[195; 339] Ця версія підкреслює питомі традиції українського націоналізму і заслуговує на увагу.

На початку Другої світової війни Донцов потрапляє до концтабору в Березі Каргузькій, але після розгрому Польщі скоро виходить на свободу. Микола Климишин зустрічає його у Берліні, в штаб-квартирі ОУН на вулиці Вільмерсдорф, [194; 237] – «Д-ра Дмитра Донцова я вже бачив у 1939 році у Кракові, де він мав доповідь у студентській громаді, тепер я міг його пізнати особисто. Він тільки що вийшов з польського концентраційного табору в Березі Каргузькій, був дуже виснажений, але вигляд його був здоровий».[194; 238] Той, кого дехто із засновників УВО звинувачував у полонофільстві, потрапив до польської в'язниці.

Тоді ж він зустрічався з Романом Бжеським, який дає дещо іншу характеристику настрою головного редактора ЛНВ («Вістника») – без особливого оптимізму: «У 1939 році, по виході з Берези Каргузької, він, прибувши до Кракова, мав понад 6-годинну розмову з автором цих рядків, який змалював невеселу картину: захоплення великої частини молоді гітлеризмом, поєднане з психікою раба (...). Донцов побув ще в Кракові кілька днів, приглянувся тому, що діється в Берліні, побачив, що немає навіть невеликої групи, на яку можна було б спертися, яка б не мала різних «застережень», і, щоб уникнути тиску німців, (...) прийняв запрошення Русової приїхати до тоді ще не окупованої Румунії». [167; 26]

Один із найвідданіших вістниківців, Роман Бжеський відомий своєю надмірною пристрасністю та ексцентричністю. Можливо, так само, як і Дмитро Донцов, він мав вдачу творчої людини, не придатної до системного організаційного життя. Тому його свідчення відрізняються від бойовика Климишина. Багато в чому він був більшим донцівцем і вістниківцем, ніж сам Донцов. Той же короткий час перебуває у Львові, потім їде до Бухареста, де видає журнал «Батава», тоді знову повертається до Львова (існує припущення, що саме Донцов завіз до бібліотеки НТШ комплект цього журналу) і – в довільну еміграцію на Захід.

Влітку 1942 р. Ярослав Дашкевич зустрічався з ним у Криниці, що на Лемківщині, традиційному місці відпочинку української інтелігенції. «Зустріч з Донцовим була несподіваною. По місточку, над річечкою, що впадала до Криничанки (досі пам'ятаю це місце, здавалося б, впізнав, якби знову опинився в Криниці) йшов Дмитро Донцов у бідненькому поруділому чорному пальті. Хоча літо — ранки в горах були холодні. З добрими,

теплими очима, легкою іронічною усмішкою, блідо-жовтий, як завжди, на обличчі». [39; 287] Дашкевич сприймає його майже по-родинному, як близьку людину.

При підготовці до друку тому «Геополітичних та ідеологічних праць» Донцова, що побачили світ 2001 р. у видавництві «Кальварія», Ярослав Романович наполягав на повній відповідності текстів первісному авторському правопису. Ми ж з Олегом Баганом стояли на тому, що маємо професійного мовного редактора Ігоря Римарука. Тому всі спроби адаптування текстів заради кращого розуміння можемо адресувати до Римарука, просто зазначивши його ім'я у книжці. Тоді Ярослав Дашкевич жорстко висловився: «Ви не розумієте. Я несу відповідальність за це видання особисто перед Донцовим».

Перебуваючи під час війни проїздом у Галичині, яскравий представник покоління «Розстріляного відродження», блискучий прозаїк Аркадій Любченко знайомиться з багатьма галицькими письменниками, громадськими діячами, хоче побачити Дмитра Донцова, але це йому не вдається. Любченко¹⁷ був людиною, близькою до Михайла Хвильового. Він, до того ж, залишив свідчення про опозиційність лідера ВАПЛІТЕ до радянського режиму.

Любченко записав у своєму щоденнику¹⁸ 19 грудня 1942 р.: «Так от, п. Донцова. Вона в Ковелі редагує газету. Жаліється, що справа йде погано. Донцов незабаром має приїхати до неї на відпочинок. Коли довідалась, що я збираюсь на Львів, а звідти, мабуть, до Криниці, то дуже захопилась думкою, що слід було б на той час і Д-ву туди поїхати – він бо дуже хотів би зі мною бачитись і говорити. Але навряд чи німці туди його пустять. Розмова загалом була жвава і цікава. Сиділи вони (з нею п. Марія Ясеницька, що, власне, привела її до лікарні) годин зо дві. На прощання я просив вітати Д. Д-ва». [216; 100] Любченко заочно був знайомий з Донцовим ще з Харкова 1920-30-х рр., читаючи ЛНВ і «Вістники», що доходили туди різними шляхами. Обидві сторони (наддніпрянська і галицька) до певної міри вважали себе однодумцями.

Популярність Дмитра Донцова в націоналістичному русі була настільки великою, що в ОУН розглядалася думка про те, щоб надати йому повноваження Президента України в уряді Ярослава Стецька (Українське Державне Правління), який проголосив Українську незалежність у Львові 30 червня 1941 р. Про це зберігся документ німецької служби безпеки за №

¹⁷ Моя бабуса, Наталя Лихвар, навчаючись у 1930-х рр. у Харкові, була на зустрічі з Аркадієм Любченком, коли він читав новелу «Зяма». Вона згадувала, що подія відбувалася у великій залі. Всі слухали так заворожено, що несподівано зрозуміли, що у приміщенні літає муха.

¹⁸ «Щоденник» Аркадія Любченка – один із кращих зразків української прози ХХ ст. (Львів — Нью-Йорк, 1999).

12 від 4 липня 1941 р.: «Дмитро Донцов передбачається можливим президентом...». [197; 579] Був цікавий випадок, пов'язаний з документами про УДП, що їх на прохання Володимира Косика я 1996 р. скопіював у київському архіві й намагався надіслати до Парижу. На Головній пошті, згідно з правилами, я показав ці документи (з тризубами на печатках) працівникам. Одна співробітниця сказала, що, на жаль, їх неможливо відправити, оскільки в мене немає спеціального дозволу на пересилку за кордон «державних документів» (з тризубами на печатках). Я відповів, що вона права, це дійсно українські державні документи, але подивіться на рік: 1941-й.

Постать Дмитра Донцова досі виглядає загадковою. Вона сповнена зумисних перекручень і справжніх протиріч. Давно вже назріла потреба дати їй правдиве висвітлення, визначивши належне місце в історії української естетичної та суспільно-політичної думки ХХ ст. Така потреба висловлюється багатьма дослідниками, як, наприклад, Оленою Бачинською: «Це ім'я за останні 70 років терпіло вкрай протилежні оцінки: від прямої образи до великої пошани. За спомин його ідей без додатку «буржуазний націоналіст» судили та переслідували. Однак всі ті, хто нехтував його ім'я, хотів забути ідеї, тим самим визнавали величезний вплив, силу слова і духу». [13] І дійсно, за словами Євгена Маланюка, «часом аж страшно стає на саму думку: а що, якби отого «чорнявого студента» з Таврії забракло у нас на початку 20-х років ХХ століття?» [221; 376] Тому потрібно спробувати поглянути на Донцова комплексно. Також критично, але не замовчуючи і не применшуючи його заслуг перед українським народом та його незалежною державою.

2. «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК» (1922-1932) І «ВІСТНИК» (1933-1939) ДМИТРА ДОНЦОВА

2.1. Відновлення видання

Піднесення Дмитра Донцова як редактора, організатора та автора, що мав найбільший комунікативний вплив на українське суспільство за всю історію української журналістики, пов'язане з відновленням після поразки українців у війні за державну незалежність «Літературно-Науковим Вістником». Від того часу вся його творчість поділяється на ту, що була до цього періоду й ту, що продовжувалася після. Ідея відновлення «Літературно-Наукового Вістника» (ЛНВ), найпопулярнішого українського періодичного видання передвоєнного часу, належала старшинському середовищу Січових Стрільців та Української Галицької Армії.

Політична атмосфера, що панувала у тогочасній Східній Галичині, поділялася головним чином на ейфорію польської меншини, яка виявилася спроможною створити власну державу, скориставшись розвалом Австро-Угорської імперії, та депресією української більшості, що швидко переросла у прагнення реваншу. Адже спроби відновлення української державності у Києві, Львові та, зрештою, на Закарпатті, виявилися невдалими. Настрій українського реваншу, що постійно зміцнювався, мав об'єктивні і суб'єктивні підстави. Міжнародна дипломатія з ентузіазмом сприйняла появу на мапі Європи незалежної Польщі. Польське питання, яке турбувало Європу понад сто років, виглядало розв'язаним. Українці сприймали це як зраду з боку міжнародного співтовариства, ігнорування їхнього права мати власну державу.

До суб'єктивних причин також належить дискримінаційна політика міжвоєнної Польщі. На цю тему існує велика література, проводяться дискусії [331; 11-20]. Для ілюстрації великодержавних настроїв, з якими будувалася відновлена Польська держава, наведемо публікацію Тараса Гунчака «Польські колоніальні амбіції у міжвоєнний період». Польський колоніальний рух розпочався у 1918 р. разом із створенням організації «Польський прапор» (Polska Bandera) і завершився у 1939 приєднанням самої Речі Посполитої до Третього Райху також в якості звичайної колонії. На тлі зазіхань Італії на Ефіопію та бажання Німеччини повернути

колонії, втрачені після Першої світової війни, Польща також висуває свої колоніальні претензії.

У статті «Битва за колонії» читаємо: «Ми, поляки, так само, як італійці, стоїмо перед великою проблемою, де має жити і працювати наше населення, кількість якого зростає. Ми, поляки, так само, як італійці, маємо право вимагати експортних ринків, як і територій для врегулювання, що були б відкриті для нас, щоб ми могли одержувати сировину, необхідну для національної економіки на умовах, близьких до тих, що ними послуговуються колоніальні держави». [311; 650] Так само у міжвоєнній Польщі домінувало ставлення до галицьких українців як переможця до переможеного з усіма супутніми наслідками. У т.ч. Галичина розглядалася як територія для польської колонізації, з подальшою асиміляцією українців. Принаймні саме така настанова формувала домінуючий дискурс державної політики.

Важливим чинником, що впливав на українську політику західноукраїнських земель, було становлення на східному кордоні Польської держави такого дивного утворення, як Радянська Україна. Заради адаптації до місцевих умов нової колоніальної радянської адміністрації, там розпочалася українізація. Сам факт конституювання України з кордонами (хоч і в межах СРСР), державним апаратом, україномовною освітою і діловодством, зрештою розвитком української культури (хоч і суттєво ідеологічно препарованої), заохочував та вводив в оману значну частину українського населення Галичини. Пізніше прокомуністичні сили поступово втрачають свій вплив, а після Голодомору 1932-1933 рр. політика ОУН здобуває все більшу підтримку у суспільстві.

Проте головною підставою для формування настроїв політичного і воєнного реваншу виступає бажання українців мати свою державу. Чому Польська держава можлива, а українська – ні? Політичні лідери, які продовжили боротьбу, визнаючи польські закони окупаційними, міркували таким чином: для того, щоб створити власну державу, потрібно лише докласти більше зусиль. Військові невдачі сприймалися українським офіцерством як тимчасові перешкоди, що неодмінно мають бути усунені. Нова політична дійсність у першу чергу вимагала нової ідеології, людей, здатних її сформулювати, а також мас-медіа, котрі б поширювали ці ідеї.

Петро Мірчук у «Нарисі історії ОУН» пояснює ситуацію так: «Полк. Євген Коновалець, повернувшись навесні 1921 р. до Галичини і перебравши пост Головного Коменданта УВО, звернувся до д-ра Дмитра Донцова з пропозицією відновити видавання «Літературно-Наукового Вісника» й редагувати його в дусі ідей українського націоналізму, пропагатором яких був Дмитро Донцов. Одержавши його згоду, полк. Коновалець доручив реалізацію відновлення «ЛНВісника» проф. Юрієві Полянському, членові Головної Команди і першому Крайовому Комендантові УВО після виїзду Коновальця з Галичини. Так, завдяки заходам УВО, з днем 1-го травня 1922 р. почав появлятися «Літературно-Науковий Вісник». Видавцем його

стала відновлена в 1921 р. «Українська Видавнича Спілка», яку очолювали проф. Юрій Полянський і Осип Навроцький, тоді член Крайової Команди УВО». [224; 48]

Володимир Дорошенко, разом із Михайлом Грушевським, Володимиром Гнатюком та Іваном Франком, належав до передвоєнної, а відтепер, разом із Дмитром Донцовим, до нової редакційної колегії ЛНВ. Він згадує докладніше: «Треба було боротьбу, програму на полях кривавих змагань, вести далі в умовах мирного часу. Не засипляти громадянства політикою дня, принатурення до обставин, що склалися і тут, і там, за Збручем, а готувати його до майбутнього змагу за ті самі ідеали, що за них недавно велася збройна боротьба. Тому провідні старшинські кола з Корпусу Січових Стрільців і Української Галицької Армії все носилися з гадкою заснування саме такого керівного часопису. В 1915-1918 рр. органом стрілецької думки був місячник «Шляхи» за редакцією Ф. Федорцева і при ближчій участі д-ра Дм. Донцова. Здається, досить було б відновити цей журнал. Але з Федорцевим до згоди не дійшло, та й був він надто пов'язаний з офіційним органом тодішньої панівної української партії в Галичині, так званої трудової, давніше відомої під назвою націонал-демократичної. А старшинські кола з політикою цієї партії не солідаризувалися й були в опозиції до неї. Дістати дозвол на новий часопис у тому часі було неможливо.

Легше було відновити орган, що виходив за Австрії. Отож цілком зрозуміло, що згадані вище військові кола звернули свою увагу на ЛНВ, – вважає Володимир Дорошенко, – який мав таку заслужену славу. Це сталося, либонь, завдяки Ю. Полянському, що працював тоді в музеї Наукового Т-ва ім. Шевченка і щоденно стикався з Вол. Гнатюком і мною, а ми обидва належали до дирекції Української Видавничої Спілки. Полянський раз-по-раз у розмовах з нами піднісав потребу відновлення ЛНВ. Ми, розуміється, були з ним цілком щодо цього згодні, але Спілка фондів на видавання журналу не мала. «Давайте гроші! – казали ми Полянському, – будемо видавати». Це тривало якийсь час. Аж ось одного дня, було це на весні 1922 р., приходить Полянський і каже, що гроші, мовляв, є. «Звідки вони раптом узялися?» питає. Тепер це вже не таємниця, тому можна говорити голосно. Січові Стрільці мали свій скарб – «стрілецький фонд», що довго був захований у недоступному місці. З великим ризиком привезла його до краю покійна Леся з Бачинських Голубцева (пізніше Підгірська), розстріляна німцями 1943 р. на Волині. Склався цей фонд із різних дорогоцінностей і золота.

Почувши, що засоби на видавання журналу є, ми з Гнатюком кажемо Полянському: «Добре! тепер зупинка тільки за редактором. Мусимо підшукати редактора». – «Та ми його вже маємо», – відповідає Полянський. – «Кого?» – «Д-ра Донцова». Це була для нас несподіванка, бо в попередніх розмовах про особу редактора не було мови. Устійнити її малося вже після того, як дійдемо до згоди щодо видавання часопису. Тому заява Ю. Полянського нас заскочила. Др. Донцов був надто маркантною фігурою й мож-

на було побоюватися, що поява його на редакторському стільці від’ємно відіб’ється на журналі, відіпхнувши від нього багатьох громадян. На нашу думку, був би він дуже на місці як постійний співробітник журналу, а не шеф.

Вдачу він мав різку, аподиктичну, неуступливу, а редактор повинен уміти ладити зі своїми співробітниками, очевидно не схибляючи з наміченої лінії. Та Полянський заявив, що його товариші підпомагатимуть видання при умові, що Спілка згодиться на їх кандидата, з яким вони вже домовилися й не можуть відступити. Але, мовляв, крім головного редактора буде ще цілий редакційний комітет. Дирекція Спілки пристала на запропоновані умови. Головним редактором ЛНВ став др. Донцов, а технічним редактором, коректором та редактором мови й правопису Вол. Гнатюк. До редакційного комітету входили, крім Донцова, М. Галушинський, В. Гнатюк, Є. Коновалець, Ю. Павликовський, др. Іван Раковський і я. Імена членів редакційного комітету вчислено в оповістках, поміщуваних у перших числах журналу, але Коновалець не хотів, щоб оголошувати його прізвище.» [157; 50-55]¹⁹

Таке розлоге цитування є виправданим з огляду на те, що Володимир Дорошенко був безпосереднім учасником описуваних подій і брав діяльну участь у редакційній роботі відновленого ЛНВ. Він пише, що «комітет хотів бачити у відновленому Віснику всі живі літературні сили, що стояли на українському національному ґрунті й не схибили ані в бік полонофілства, ані советофілства. І дійсно, ЛНВ об’єднував усіх тодішніх українських письменників по цей бік Збруча, крім соціалістів і комуністів. Треба згадати, що редакційний комітет збирався тільки в самому початку. Всі члени його, дуже зайняті іншими справами й не маючи часу на редакційні наради, були раді, що є редактор, який дає раду й без них. І редактор провадив журнал по своїй волі й уподобі, одних притягаючи до співробітництва, а інших збуваючись.

Поява ЛНВ під редакцією др. Донцова викликала велике обурення проф. М. Грушевського, який уважав це за знівечення всіх тих демократичних традицій, яким служив ЛНВ попередніх років. З цього приводу Грушевський укупі з колишніми своїми найближчими помічниками Олесем і Ю. Тищенком-Сірим оголосив протест у пресі. Мав Грушевський жаль і до мене, що я допустив до передачі ЛНВ в руки Донцова й навіть не повідомив його завчасу про те, що така передача проектується. Він написав мені, що вичеркує мене з реєстру своїх приятелів, і від того часу вже ніколи не озивався до мене «Дорогий Володимире Вікторовичу», а лиш офіційно «Високоповажаний В. В». Але що проф. Грушевський, і Олесь, і Сірий перед тим

¹⁹ Тут і далі в тексті спогади Володимира Дорошенка цитуються за: Дорошенко В. Літературно-Науковий Вісник (з нагоди 50-річчя заснування) // ЛНВ. – 1948. – Кн. 1 (на чужині).

зовсім не цікавилися ні «Українською Видавничою Спілкою», ні «Літ. Науковим Вістником», то Дирекції і в голову не прийшло звертатися до них, тим більше, що всі вони займали позиції советофільські або сменовеховські, з якими ми ніяк не могли солідаризуватися».

Дійсно, Михайло Грушевський був заскочений таким станом справ. Він сам хотів відновити ЛНВ, про що свідчить лист до Олександра Кандиби (Олеся) від 25 грудня 1922 р.: «Сотвореніє лівого журналу, радикального чи соціалістичного, на противагу Донцовському «Літ(ературно)-н(ауковому) вістнику», навіть більше – для поборювання того реакціонерства і обскурного націоналізму, котрий він проводить, само пособи було б добре (...). Щоб в хвили, коли настане час його відродити, ми могли б зійтись без усяких недомовок знову щиро і солідарно». [208; 242] Як бачимо, мова йде про лівий ЛНВ. Доля розпорядилася інакше. Залишившись найпопулярнішим і найвпливовішим виданням, відновлений часопис став рупором нової української ідеології – націоналізму.

Із цим Михайло Грушевський погодитися не міг. У листі до Кирила Студинського 11 лютого 1924 р. він пише: «Дуже мені се приємно, що Ви помалу реставруєте мою пам'ять в Наук(овому) товаристві. Я віддав йому найбільшу частину себе – своєї праці, хисту, часу і завзяття, і болючо було мені, що різні Томашівські, Гнатюки, Щурати і Кривецькі старалися потім можливо споганити або замовчати, вишкортувати пам'ять сеї моєї праці. Останнім, дуже болючим актом сього роду було відновлення вид(ання) Л(ітературно)-Н(аукового) Вістника потиху від мене і відданне Донцову. (Чи Л.Н.В. ще виходить?)». [209; 144]

Ярослав Дашкевич також відзначає ідеологічні претензії Грушевського, який, проте, вже не впливав на перебіг подій. «Проскакують через листи й особисті та неособисті конфлікти: з Володимиром Дорошенком через відновлення «Літературно-Наукового Вістника» з «нарушенням ідейної фізіономії» (це посередньо виступ проти Дмитра Донцова)». [Там само; XI] Треба віддати належне Донцову, який критикував політичну практику Грушевського, але шанував його як вченого і навіть 1926 р. передрукував у ЛНВ його полемічну статтю «До упорядкування українського правопису» з V кн. «України», в якій критикувалося русифікаційне спрощення правопису. [32] Тому зауваження у Ч.4 ЛНВ за 1925 р. про те, що «редакція готова дати місце всякій, написаній у відповіднім тоні і невеликій розміром статті, яка б трималася відмінних поглядів на порушене тут питання» [70; 366], можна сприймати без іронії, навіть враховуючи відомий автократизм головного редактора ЛНВ.

Адекватно оцінюючи повоєнну ситуацію в Україні, Володимир Дорошенко, який, можливо, не поділяв до кінця ідеологічних поглядів нового редактора, стає на його бік. І вже по війні, коли розгорнулося публічне цькування Дмитра Донцова, Дорошенко також виступає на його боці. «Можна не одне закинути др. Донцову, але безперечно його заслу-

гою було саме непримиренне становище до большевизму і москвофільства. Др. Донцов не переставав вказувати українському громадянству на небезпеку російського імперіялізму, однаково білого чи червоного, Романова, Мілюкова, Керенського чи Леніна й Сталіна. Отруєні національним гермафродитизмом, загипнотизовані московською величчю – культурною, літературною й державно-політичною, – програли ми свою справу в роках великих змагань.

Тепер замість адораторів «общего котелка» в тій чи іншій його формі мусить прийти людина безкомпромісової, твердої вдачі, національно загартована, що справді ніколи, за ніяких обставин не похилила б вниз прапору. Таке було становище недавніх борців за українську державність і молодого покоління, що підросло й хотіло йти їх слідами. І якраз у результаті цього їх становища й виник відновлений ЛНВ. Про це забувають усі ті, що тепер на всі лади критикують др. Донцова, хоч колись самі були його прихильниками, а то й гарячими адораторами».

Отже, можемо ствердити, що саме ідеологічна визначеність Дмитра Донцова у складних і непевних умовах міжвоєнної української дійсності стала одним із головних чинників не лише для відновлення ЛНВ, розвитку та поширення в українському суспільстві нової мобілізаційної ідеології, але також для згуртування тісного кола співробітників і однодумців, що пізніше розвинулося у яскраве інтелектуальне середовище.

2.2. Організація редакційно-видавничої роботи

Хоч за відновленням ЛНВ і стояла УВО, Дмитро Донцов дуже швидко змушений був ставати фінансово незалежним видавцем. Це зумовлювалося також зміною ситуації в УВО, про що свідчить Петро Мірчук: «Після того, як полк. Коновалець на деякий час відійшов від командування УВО, а УВО під Крайовим Комендантом Андрієм Мельником підпорядковалося урядові ЗУНР Петрушевича, зв'язок УВО з «ЛНВістником», який різко осуджував советофільську орієнтацію Петрушевича, перервався. Того зв'язку вже і не наладжано, і «ЛНВ» під редакцією Дмитра Донцова залишився надалі вже самостійним органом. Проте ЛНВ, хоч і не бувши пов'язаним організаційно з УВО, став пропагатором ідей українського націоналізму і відіграв важливу роль у формуванні націоналістичної ідеології». [224; 49] Для забезпечення журналістської незалежності видання його фінансова незалежність є головним завданням головного редактора.

Можливо, Євген Коновалець планував узгоджену публікацію відразу двох видань, орієнтованих на різні аудиторії: ЛНВ як загальноідеологічного інтелектуального журналу та «Заграви» – як легального більш масового політичного видання. Про свій сумний досвід з останнім Донцов писав у

листі до Михайла Гікавого від 16 червня 1925 р.: «З такою сумою (200 зл.) нема що й думати починати; зрештою, я так знеохочений останньою спробою, що рука не підноситься починати на ново. Та й з ким? – «симпатиків» є може й багато, але тихих, які, як дійде до діла – зрадять умлівіч. Ще гірші другі, «ентузіясти», сі нині з Вами, а завтра такий фортель встругнуть (все з ентузіазму), що хоч в Сірка очей позичай. Ви не знаєте, що в них між собою: гризня, сварки, вимушування і пр. Досить маю прекрасної Галичини, єдино яка праця мені б усміхалася, звідси вести самостійницьку пропаганду (хоч би й у вигляді журнальчика) на Україні, але се вже тяжча справа».

Цей лист наводить Галина Сварник. Вона опрацювала редакційний архів ЛНВ і «Вістника», що зберігається у Варшаві. Туди він потрапив після арешту Дмитра Донцова польською владою у 1939 р. і був віднайдений у 1980-х рр. «Сам архів складається з 14 тек документів». [259; 125] З'ясовуючи питання реєстрації ЛНВ, вона зауважує, що «уділова книжечка, видана Д.Донцову 1 квітня 1922 р., свідчить про те, що Донцов від початку був співвласником журналу. Видавнича Спілка, під чийм наглядом перебував ЛНВ, неодноразово намагалася втрутитися у видавання ЛНВ. 23 липня 1925 р. Донцов, здається трохи іронічно, скаржився Гікавому: «З ЛНВ знов маю хрію, не знаю чим скінчиться. Написав я статтю про наших монархістів і трохи, хоч дуже делікатно їх «разделал», і ось, коли стаття вже була зложена, «редакційна колегія» (на жадання обуреного Кривецького) зажадала зняти ту статтю. Я категорично відмовив. Нині в сій справі мають зі мною говорити». [264; 155]

Звичайно ж, не в характері Дмитра Донцова було з кимось радитися, особливо у справах редакторських. Він конфліктував майже з усіма, у т.ч. з Володимиром Дорошенком. Саме з приводу його слів Донцов 19 вересня 1931 р. писав до Євгена Маланюка: «Донцов хворобливо амбітний? Ні, я замало амбітний. Бо з тою публікою повинен поступати ще суворіше, ніж я це роблю. Я відразу відчув, з ким маю до діла, і тому з самого заложення ЛНВ і досі поставив справу так, що я ніяких редакційних колегій зносити не буду, бо це значило, що нині мені сконфіскували статтю про Белінського, завтра проти літератури російської, а позавтра проти Сталіна. Говорив теж один посол український на мою статтю про Леніна в ЛНВ, що «все ж таки» таким тоном писати про Леніна не можна». [265; 147] Коментарі, як кажуть, зайві.

Володимир Дорошенко постфактум дає виключно позитивні оцінки донцовській стратегії. Він згадує неодноразові спроби радянських емісарів вплинути на редакційну політику ЛНВ. «Розуміється, що поява ЛНВ за редакцією др. Донцова не могла бути по нутру большевикам і вони робили усі можливі заходи, щоб спекатися його й дістати часопис у руки своїх людей типу А. Крушельницького або Вол. Калиновича. В цій справі львівський советський консул Лапчинський, що своєю зручною поведінкою зумів придбати багато прихильників серед української інтелігенції міста, робив че-

рез усяких посередників натиск на дирекцію Укр. Видавничої Спілки, щоб усунути др. Донцова й наставити іншого редактора, який повів би совето-фільський курс. Навіть посилав до мене віце-консула Григорієва, який раз дуже конспіративно, ховаючися від людських очей, явився до мене, щоб намовити мене зайняти на засіданні дирекції прихильне до зміни становище. Очевидно, я рішуче відмовився від посередництва.

Хвалився мені Стефаник, вернувшись раз з консуляту, куди ходив по пенсію, що він рішуче відмовився зняти своє ім'я з оповісток ЛНВ, як того домагався консул, хоч де-факто нічого вже там не друкував. Але згодом (у 1933 р.) Стефаник, побачивши, до чого дійшло під советським режимом на Наддніпрянщині, сам відмовився від тієї пенсії, дарма що це дуже прикро відбилося на його матеріальних відносинах».

На той час Дмитро Донцов уже був сформованим політичним філософом, який також проявив себе чудовим журналістом. Він вільно послуговувався й писав, окрім української та російської, польською, німецькою, англійською, французькою, можливо, італійською мовами. [259; 124] Про це також згадує Ярослав Дашкевич, який наприкінці 1940-х рр. працював у Національній бібліотеці ім. Василя Стефаника. Він переглядав примірники з донцовської колекції перед своїм арештом: «Книжки багатьма мовами – переважно німецькою, французькою, англійською, іспанською. Донцов був дуже активним читачем: він підкреслював рядки, ставив знаки оклику або запитання на полях, позначку NB біля місць, що його цікавили». [39; 287] Однак бібліотека Дмитра Донцова не була описана і, за твердженням Дашкевича, її просто розікрали.

У міжвоєнному Львові головний редактор ЛНВ юридично так і залишився емігрантом. Посилаючись на лист Донцова до Михайла Гікавого від 24 серпня 1924 р., Галина Сварник зазначає, що при переїзді 1922 р. до Львова, під час реєстрації іноземців він був змушений вносити рекурс до Львівського воєводства з проханням продовжити дозвіл на проживання. «Трохи менше як за два десятиліття перебування в Галичині йому вдалося, розпочавши майже з нуля, переборюючи найрізноманітніші труднощі, досягти поставленої мети й створити розгалужену видавничу базу, яка працювала незалежно від партійних інтересів і грошей.

Ішов до своєї «імперії» Донцов досить довго. Розпочавши публіцистичну й журналістську діяльність ще під час студій у Петербурзі, у 1914-1916 рр., він очолював у Берліні інформаційну службу Українського Парламентарного Клубу, у Відні і видавав тижневий пресовий бюлетень. У 1916-1917 рр. керував Бюро Народів Росії в Берні й видавав його пресовий бюлетень. 1917 р. повернувся до Львова, де здобув ступінь доктора права й потім переїхав до Києва, де очолив УТА в уряді Скоропадського. Порвавши з режимом після проголошення ним федерації з Росією, Донцов залишив Київ і в 1919-1921 рр. керував пресовою та інформаційною секцією Української дипломатичної місії в Берні. На початку 1920-х рр. Донцов відмовився

від усіх своїх соціалістичних та марксистських ідей і став ідеологом українського інтегрального націоналізму». [264; 153-154]

Починаючи з 1922 р. Дмитро Донцов розгорнув у Львові бурхливу видавничу діяльність. Невдача із «Загравою» тільки зміцнила його рішучість. Він створив добре відлагоджене видавництво, в якому окрім головного редактора працювало кілька відданих справі й особисто редакторів людей, більша кількість добровільних помічників та – авторів, симпатиків і читачів, які надавали у т.ч. величезну практичну і моральну підтримку. Від самого початку ЛНВ спирався на передплатників, яких протягом першого року було лише 800 (а весь тираж не перевищував 1000 примірників), – свідчить Галина Сварник. За кілька років число передплатників зросло до 1500, а тираж до 1800 примірників.

У 1934 р. Донцов започаткував «Книгозбірню Вістника», серію квартальних монографій, які скоро здобули популярність, про що свідчить те, що окремі випуски треба було перевидавати кількома накладами. Випуски «Квартальника Вістника» досягали тиражу 5000 примірників. Крім того, редакція «Вістника» видавала книжки, зазвичай друкуючи їх тиражем 3000 примірників.

Про те, хто читав «Вістник», говорять статистичні дані, що їх опрацював Михайло Гікавий. На кінець 1938 р. «Вістник» мав передплатників: у Галичині – 708, на Волині, Поліссі та Холмщині – 170, на польських землях – 237, за кордоном – 293. Разом було 1405 передплатників. За своїми профілями передплатники «Вістника» поділялися: студіююча молодь високих і середніх шкіл – 315, учителі – 195, селяни й робітники – 115, службовці приватних і державних установ – 105, промисловці й купці – 100, лікарі – 90, інженери – 85, адвокати – 80, священники – 65, інші – 30. До читалень та різних бібліотек розсилалося разом 225 примірників.

«Вістник» поширювався також через продаж. Видавництво мало своїх кольпортерів у Львові, Познані, Стрию, Чернівцях, Перемишлі, Станіславові, Луцьку, Варшаві, Вільні, Ужгороді, Кракові та в деяких менших містах, а за океаном – у Нью-Йорку та Торонто. Частина тиражу йшла до книжкових палат в СРСР, до бібліотек Києва, Харкова, Москви, а також до деяких часописів та журналів у формі обміну. [275; 182] «Вістник» з'являвся регулярно щомісяця до початку Другої світової війни. Останнє число за вересень 1939 р. вийшло саме напередодні війни і тому лише частина тиражу потрапила до читачів.

Припинення виходу ЛНВ 1932 р. було спричинене головним чином загальною фінансовою кризою в УВС. Також далось взнаки вкрай недоброзичливе ставлення керівництва Видавничої Спілки. Проте для Донцова це не було перешкодою. Кошти родини Бачинських і добре адміністрування вирішили справу. Дмитро Донцов засновує новий, тепер власний журнал під назвою «Вістник», а практично продовжує видавати той самий ЛНВ. Тому обидва видання в історії української журналістики слід розглядати як одне, відоме під назвою «донцовського Вістника».

Тиск з боку Української Видавничої Спілки і навіть справжня війна за усунення Дмитра Донцова з посади головного редактора тривали з 18 січня 1925 р. до 25 травня 1932 р., коли видання таки було припинене через фінансові труднощі. Про це свідчить редакційне листування. Всі спроби керівництва УВС позбутися Донцова наштовхувалися на протести і опір громадськості.

Під час одного з таких наступів на ЛНВ, коли, не бажаючи закрити видання, Видавнича Спілка хотіла бодай замінити проблемного редактора, публіцист і співробітник редакції д-р Остап Грицай у листі від 30 листопада 1928 р. з Відня писав стосовно цих планів: «На мій погляд, Л.Н.Вістник під дотеперішньою редакцією д-ра Д. Донцова поклав тривкі основи до оновлення нашого національного світогляду й засадничого підходу до найважливіших питань, зв'язаних з національно-культурним розвитком сучасної України.

Після Івана Франка не було й нема в нас публіциста, творчий вплив якого так помітно оформлював би нову духовість в нас – не тільки в чисто літературній області – як саме вплив д-ра Донцова, поширений головним чином його дотеперішньою діяльністю як редактора Л.Н.В. Тимто і припинення цієї його діяльності вважав би я з кожного погляду важкою втратою як для самого Л.Н.Вістника, так і для нашого культурного життя взагалі, особливо тепер, коли ідеологія націоналізму – енергійного, добре свідомого націоналізму – мусить стати нашою національною релігією... Я мав на увазі той напрям журналу, що його репрезентує Л.Н.В. під редакцією д-ра Донцова. І від того, чи д-р Донцов задержить і надалі редакційний провід, узаалежнюю мою матеріальну і моральну підтримку Л.Н.В. і на будуче». Не менш категорично обстоювали свого редактора й інші «вістниківські» автори». [264; 156]

Особисте фінансове становище Дмитра Донцова виглядало досить скрутним. «Марія Донцова розповідає, що через брак фондів йому доводилося відвідувати каварні, де для користування відвідувачів була чужомовна преса, і там він її перечитував. Це саме робила сама М. Донцова, готуючи хроніку чи шукаючи потрібного для редакції матеріалу (...). Вона пише, що «Вістник літератури, політики і науки» у Львові був оснований грішми їхньої родини(...). Марія Донцова згадує, що їй доводилося давати в заставу особисті речі, щоб роздобути гроші на оплачення друку та інші видатки кожного чергового числа журналу. Скоро, однак, початкові труднощі вдалося перебороти, і видавництво почало себе оплачувати.

У видавництві «Вістника» постійно працював М. Гікавий. Йому допомагала Марія Донцова, яка на початку робила коректу. Редакційні справи були у віданні Д. Донцова. Пізніше коректорську роботу виконували Роман Паладійчук та Мих. Гоца. При експедиції журналу й інших видань допомагали студенти, одержуючи як винагороду безкоштовно журнал». [275; 181]

Дизайн донцовського ЛНВ продовжував попередню традицію, – ви-

ключно шрифтове оформлення, зміст журналу виносився на обкладинку з лівого боку. Пізніше «Вістник» з'являється зі зміненим зовнішнім виглядом. Спочатку він також має шрифтову палітурку із змістом праворуч. Потім оформлення стає виразнішим. На обкладинці Ч.3 журналу за 1933 р. поміщено схематично-монументальне зображення пантери, що за стилем розходилося з романтичним спрямуванням «Вістника». Починаючи з Ч.7-8 того ж року Дмитро Донцов ставить свого стилізованого вовка (можливо, це зображення об'єднує вовка, лева та їжака) у центр обкладинки. Від Ч.3 за 1939 р. додалася назва польською: *Wistnyk*. Кожне число вміщувало поезію, прозу, переклади – філософські, літературні та політологічні, матеріали з літературної та взагалі мистецької критики, політичні й філософські есеї, великі бібліографічні огляди, рубрику актуальних новин «З пресового фільму».

Головний редактор ЛНВ був надзвичайно педантичним і прискіпливим у роботі. Галина Сварник наводить приклад, як видавався його головний твір «Націоналізм» (1926). У листі до Михайла Гікавого від 6 червня 1925 р. Донцов пише: «Книжку свою я переписую на машині, вже половина готова. Маю приречених 1000 зл., ще роздобуду десь 2000 і тоді приступаю до друку так, щоб десь на початок вересня, як зачинається сезон шкільний і публіка з'їздить до міст, книга була б вже на ринку». Як бачимо з цієї цитати, він пам'ятає про кон'юнктуру книжкового ринку.

«Націоналізм» блискавично розійшовся не лише у Львові, а й на Волині, Буковині, Закарпатті, в Чехословаччині, Америці, про що свідчать численні захоплені відгуки донцовських кореспондентів. В архіві Донцова збереглося листування з Печатнею ОО. Василян у Жовкві про видання книжки та рахунки за її друк, які містять інформацію про весь виробничий процес. Так, наприклад, з рахунку, виставленого дру Дмитру Донцову 5 червня 1926 р., можна дізнатися, що «наклад видання (скількість примірників – 2000); ціна на папір, склад та друк одного аркуша (обсяг книжки 17 арк.); за надзвичайні коректи, коверти, папір на обкладинку і двобарвний друк, брошурування, що все разом складало 3097 зл. 50 сот.»

Проте, як видно з подальшого листування, пише Галина Сварник, – ці рахунки стали згодом предметом суперечки між автором і друкарнею, оскільки автор відмовився платити додаткові, не передбачені попереднім договором суми. Про це свідчить лист друкарні та видавництва ОО. Василян у Жовкві (як бачимо, у міжчасі відбулася зміна назви) за грудень 1928 р. до п. Антона Окпиша у Львові, де докладно викладена передісторія друку «Націоналізму»: «Друк тої книжки тягнувся досить довго, але не з нашої вини – причиною були неможливо тяжкі коректи, роблені таки п. Донцовим. В додатку під час зложення вже щось двох аркушів п. Донцов змінив собі формат книжки на менший. (Була умова і подано ціну за формат ЛНВ, а опісля змінив на такий, в якому вона зістала виготовлена)».

Коли ж було виставлено рахунок за виготовлення книжки, Донцов «став критикувати її, що вона вийшла пізно, він через те стратив, що папір за дорогий – у Львові значно дешевший, що за надзвичайні коректи він зовсім не винен і т.п.»

Вся історія з оплатою рахунків друкарні й сьогодні звучить дуже знайомо. Вона свідчить не лише про конфліктний характер автора (цього також не заперечиш), але і про те, що Донцов сам провадив свої видавничі й фінансові справи та практично займався усіма деталями. [264; 160-161]

ЛНВ і пізніше «Вістник» мали великий резонанс не лише на західно-українських землях та еміграції, але також на Наддніпрянщині, що перебувала у складі Радянського Союзу. Спочатку журнал виступав своєрідним заочним чинником літературної дискусії, а пізніше він потрапив на Велику Україну в набагато більшій кількості примірників. За свідченням Володимира Дорошенка, «розуміється, нічого й говорити про знайомство ширшого громадянства в УРСР з Літ. Вістником, та все ж різними шляхами він туди попадав і його читали бодай одиниці. Зате, коли большевики «визволили» Галичину в 1939 р., на Советську Україну пішло багато річників ЛНВ і «Вістника» др. Донцова. Тоді приїздило багато молоді відвідувати Західну Україну, знайомилися тут із місцевою молоддю і через неї діставали заборонений овоч. (...)»

У 1933 р. ЛНВ перестав виходити. Журнал вимагав доброї фінансової бази, а Укр. Видавнича Спілка не мала потрібних фондів. Адміністрація ж була в руках людей, що провадили велике, окреме від Спілки видавництво. Це була «ахілева п'ята» журналу. Але ЛНВ не припинив своєї роботи. Під назвою «Вістник» Літератури, Політики й Науки він виходив далі аж до вибуху 2-ої світової війни, за цією самою редакцією, з тими самими співробітниками і за тою самою програмою».

Розгляд редакційно-видавничої діяльності Дмитра Донцова змушує нас визнати, що вона була оптимальною як на тодішні умови. Головному редакторові вдалося, по-перше, зробити журнал основою добре організованого видавництва й видавати багато спорідненої літератури. По-друге, видавництво спиралося на згуртований колектив однодумців, куди входили як творчі, так і технічні співробітники. По-третє, вся література з донцовського видавництва, включно з ЛНВ («Вістником»), виходила під безпосереднім редагуванням самого Дмитра Донцова, носила на собі знак його пристрасного стилю, була відповідно дібрана, ідеологічно загострена та, до певної міри, інтелектуально поліфонічна.

2.3. Стосунки з польською владою і ставлення до Польщі. Закриття журналу

Звинувачення Дмитра Донцова щодо його співпраці з польською владою чи, навпаки, ворожості до поляків, поділяються на три напрями, що заперечують один одного. По-перше, Донцов нібито закликав до фізичного винищення поляків. Це твердження можна почути у специфічному сегменті польського публіцистичного дискурсу, схильному трактувати галицьких українців міжвоєнної доби як невдячних польських громадян. Воно не має нічого спільного з дійсним станом справ. Подібно виглядають деякі безвідповідальні українські політики і публіцисти. Таких закликів не існує. Водночас, по-друге, мала місце вже згадана претензія окремих старих членів ОУН, які звинувачували Донцова у полонофільстві. Хоч він ніколи не виявляв у своїх творах жодних сподівань на Польщу, проте вважав її, поруч з Україною, приналежною до європейської культурної традиції. Відтак, на його думку, обом державам, як і цілій Європі, загрожує російський імперіялізм.

Галичани до 1939 р. більше терпіли від польської влади, ніж від російської. Московська загроза видавалася їм більш віддаленою і тому менш реальною. Навіть такому авторитетному діячеві націоналістичного руху, яким був Володимир Мартинець: «Безперечно, ми визнавали авторитет Донцова, але разом із цим не тільки не були сліпими звелічниками його ідей, але ставилися до них критично, а деякі з них засадничо відкидали. Бо ж цей сам Донцов у недавніх «Підставах нашої політики», кинувши клич «геть від Москви!» і орієнтації на Європу, до цієї Європи включив і Польщу, кладучи тим самим ідеологічні підвалини під польонофільські політичні концепції. А цих ми – по Варшавському договору – мали досить. І досить мали традиційних орієнтацій на Польщу! З ними треба було раз назавжди покінчити!» [222; 155]

Визначаючи стратегічне й геополітичне ставлення українців до Польщі у «Підставах нашої політики» Дмитро Донцов виходить з міркувань максимально практичних та реалістичних. На його думку, протиставлення інтересів України та Польщі має відійти у минуле, «так, як ненависть голяндців до Еспанії перестала бути складовим чинником нідерландської національної ідеї, так почуття, що запалювали наших дідів проти Польщі, ввійшли тепер яко дрібна частина в політичний ідеал нації. Польща? Маємо з нею багато неполаджених варунків і тут, і там. Але все це конфлікти локального значення (...). Російський імперіялізм для свого успіху конче потребує знищити Київ і Варшаву, як незалежні політичні центри. Не допустити до цього можливо лише тоді, коли опертись на ті європейські держави, які в даний момент виступають проти російського імперіялізму, коли опертись на Європу взагалі». [156; 99] Отже, Дмитро Донцов потверджує важливу думку, до якої Україна прийшла вже після 1991 р.: нація повинна жити майбутнім, а не ставати заручником минулого.

По-третє, Юрій Шерех-Шевельов натякає на польські урядові гроші, які нібито спрацювали у складних умовах існування під польською владою. [302] Мовляв, саме тому донцовська критика була спрямована виключно на Росію, а не на Польщу, також традиційного ворога української державності, що поляки матеріально підтримували ЛНВ («Вістник»). Однак Галина Сварник, дослідивши наявні документи, яких останнім часом знаходиться все більше, стверджує, що подібні припущення не можуть претендувати на істину: «Думаю, що якраз цього питання не треба заплутувати ще більше, бо тут, мабуть, промовляє вкрай негативне ставлення рецензента до Донцова, з яким він боровся усе своє життя, а особливо – після смерті самого Донцова. Стосунки Донцова з польською владою обмежувалися його становищем іноземця, змушеного весь час продовжувати свій дозвіл на перебування в Галичині, терпіти від польської цензури.

Багато сучасних йому польських авторів взагалі закидали недобачання Польщі у теоретичному вирішенні геополітичних питань й орієнтації на психологічну Європу. Як свідчить збережене листування, особливих контактів ні з якими польськими діячами Донцов не мав, може, за винятком варшавського часопису «Bunt mlodych» чи Пен-клубу, дуже далеких від урядових кіл. Зрештою, і серед фінансових документів редакції, досить добре збережених, жодних слідів польських урядових грошей виявити не вдалося. Окрім того, треба зазначити, що Донцов у перші дні після початку Другої світової війни опинився, разом з іншими співробітниками редакції «Вістника», серед підозрілих українців, заарештованих у Львові польською поліцією й відправлених до концтабору Береза Картузька».

У зв'язку із цим професор Богдан Осадчук з Берліна згадує цікавий факт, наведений редактором паризької «Культури» Єжи Гедройцем: «Гедройць зустрів Донцова у польському посольстві в Берліні під час війни, коли той старався про відновлення свого паспорта польського громадянина. Гадаю, це може свідчити принаймні про те, що іншого документа особи у Донцова просто не було». [264; 157-158] Як бачимо, він контактував із середовищем журналу «Bunt mlodych», у т.ч. з поборником українсько-польського порозуміння Єжи Гедройцем, а також публікувався у цьому часописі. Ірина Шліхта виявила, що «ідею польсько-українського порозуміння Донцов пропагував принаймні починаючи з 1912 року». [305; 73]

Тож чи був Донцов для тодішнього польського режиму «своїм»? «Своїх» не садять до концтаборів. Тому припущення про якісь особливі стосунки Дмитра Донцова з польською владою нічим не підтверджується. Навпаки, тут ми можемо вести мову про його політичну далекоглядність. Сьогоднішній приклад українсько-польського партнерства, не зважаючи на століття кривавих протистоянь, цілком вписується у його геополітичну концепцію та коло національних інтересів України.

2.4. Значення ЛНВ («Вістника»)

Донцовський ЛНВ («Вістник») мав величезний вплив на весь свій час. У добу сумнівів і непевності діяльність Дмитра Донцова відбувалася в річищі найпосутніших потреб українства. За визнанням Михайла Сосновського, «ЛНВістник не був єдиним українським виданням, присвяченим питанням культури, науки, літератури й суспільно-політичного життя, але він був єдиним, що кидав нове світло на українські проблеми, по-новому підходив до окремих питань і по-новому їх інтерпретував. Характер, стиль, ідейна наснага, постійна свіжість і оригінальність ЛНВістника стають дуже виразними, коли журнал порівняти з іншими тогочасними періодичними виданнями, які появлялися на західніх українських землях, на еміграції та на українських землях під більшовицьким пануванням. Не треба великих зусиль, щоб побачити, що це були два різні світи, два полюси, на яких люди однієї нації говорили різними мовами». [275; 178]

Сосновський говорить про «велику павзу» між двома світовими війнами, під час якої виросло і сформувалося унікальне покоління українців, яке творило історію України. «Українське культурне, літературне й суспільно-політичне життя 20-х і 30-х років тісно зв'язане з «Літературно-Науковим Вістником» та «Вістником», журналами, що їх редагував Д. Донцов протягом 1922-1939 років. ЛНВістник, а далі «Вістник» відіграли велику й важливу роль у процесі формування української духовости на всіх українських землях між двома світовими війнами. Можна сказати, що українська людина тридцятих-сорокових років, головню зі західньоукраїнських земель, досі носить на собі відбиток впливу цих двох журналів з періоду «великої павзи», про яку колись писав Донцов у ЛНВістнику і головним актором якої він передусім був». [Там само; 175] Тоді під питання було поставлене саме існування української нації.

Аркадій Животко намагався бути «відстороненим»: «Пристапивши до реалізації цього завдання, редакція розгорнула його в напрямі безоглядної боротьби з традиціями й ідеями, якими жив «Літературно-Науковий Вістник» у минулих роках. Зокрема виступає проти ідеї демократизму в українському житті, висуюючи натомість ідеологію т.зв. українського націоналізму». [164; 248] Критика демократизму в ЛНВ («Вістнику»), що не подобалася відомому історичу української преси, насправді не заперечувала яскравий інтелектуалізм. Потрібно розуміти інтелектуальний контекст і політичний порядок денний міжвоєнного часу. Журнал перебував у центрі всіх важливих суспільних дискусій.

О. Ольжич писав до Дмитра Донцова 2 лютого 1934 року: «Гадаю, що «Вістникові» треба більше уваги віддавати критиці. І то не чекати okazji в роді появи збірки поезій чи нового журналу, а постійно реферувати літературні поточні прояви в нашій періодиці. Нічого так дошкульно не відчу-

ваємо всі ми, як саме браку докладної, пристрасної, неприхильної критики. Вона є завжди і коригуюча, і стимулююча. Недостача критики власне і створює в значній мірі недостачу інтересу до літератури, оту «порожнечу», що в неї даремна річ кричати». [260; 134] Галина Сварник також відзначає неординарність журналу: «Самобутність і незалежність – ті риси, які визначали обличчя видання, що мало свій стиль, характер, ідейну спрямованість». [261; 155] Українське суспільство шукало виходу з історичного роздоріжжя, відповідей на питання, чому були програні Визвольні Змагання і що слід робити для того, щоб перемогти.

За словами Євгена Маланюка, «від того першого числа ЛНВ – вже дихнуло на нас першим передчуттям можливої відповіді. Це вже було щось якби прорив облоги, якби вихід в широкий світ (...) після довгого спаралізування». [221; 375] Позиція Дмитра Донцова була виразною і загальнозрозумілою. «В усім – в белетристиці, в літературній критиці, в наукових статтях і споминах, старалася редакція дати вираз одній загальній ідеї, – протесту проти пасивного відношення до оточення». [71; 337] Чіткість позиції та однозначність у прагненні мати власну державу були вимогою доби. У січні 1926-го, в рік публікації «Націоналізму», Дмитро Донцов писав: «Минулий щойно рік приніс для нас дві важні надії – повільну ліквідацію ягелонської ідеї тут, прискішену ліквідацію войовничого комунізму – там, і – скріплення польсько-російської приязні. (...) Більш як коли-будь, потрібна нам тепер одноцільна політика, а не «автономічна» платформа тут, а «радянська» там. Більш як коли-будь... Але менше, як коли-будь думатись в нас про се». [71; 73] Донцовська наполегливість не минула марно.

Галина Сварник пише, що, йому «вдалося зробити в Галичині те, чого не спроможна була зробити жодна політична організація – повести за собою ціле покоління молоді, вселити в нього віру у свою націю, виховати гордість і жертвовність, впевненість у власних силах, дати орієнтири на перспективу. Можна сказати, що вся творчість, редакторська й видавнича політика Д. Донцова були підпорядковані ідеї нації й позбавлені «малоросійської шатості», з якою він так нещадно боровся». [264; 162] До вісниківського середовища також належали автори, які не поділяли націоналістичної ідеології. Проте всі вони були мобілізовані за покликом часу. «Цей журнал був найбільше репрезентативним органом української літератури не тільки на західноукраїнських землях, але і на еміграції». [269; 501] Він знаходив відповіді на питання, що ставилися перед українцями самою історією.

Усвідомлення значення ЛНВ («Вісника») для розвитку української суспільно-політичної та естетичної думки в наш час формується надзвичайно повільно, долаючи ідеологічну інерцію, успадковану від радянських часів. За висловом Майї Леськової, «Літературно-Науковий Вісник», редагований Д. Донцовим, був у 20-30-ті роки нашого віку тим типом часопису, який продовжував власну самостійну думку й самодіяльність, викристалі-

зовував елементи національного життя, охоплював усі інтереси та проблеми з духовної, суспільної та політичної сфер, гуртував навколо себе народні сили, і в першу чергу, інтелігенцію». [206]

Для того, щоб з'ясувати значення редакторської діяльності Дмитра Донцова, варто дослухатися до оцінок Галини Сварник: «Одинадцять річників «Літературно-Наукового Вістника» і шість з половиною річників «Вістника», які вийшли за редакцією Донцова, зуміли прищепити свої ідеї досить широким колам суспільства, особливо на західноукраїнських землях, витворили літературну школу «вістниківців», зуміли дати відповідь на вимоги міжвоєнної доби, вказували шлях, яким повинна йти нація, щоб досягти окресленої мети». [261; 156] Саме в рамках цих державницьких прагнень реалізації права нації на самовизначення слід розуміти генезу українського націоналізму XX ст.

3. ВІСТНИКІВЦІ

3.1. Що ховалося під назвою «празька школа» української літератури?

Для того, щоб з'ясувати, що являло собою коло вістниківців, звернемося до найбільш поширеного досі терміну: «празька школа». Микола Ільницький подає визначення: «Під «празькою школою» чи «празькою групою» розуміють частину української поезії, яка розвивалась в умовах української еміграції 20-30-х рр. цього століття». [175; 55] Галина Сварник додає, що термін був уведений до наукового обігу українським еміграційним критиком Володимиром Державиним [44; 575-576] після Другої світової війни, коли самої групи вже не існувало. Сам термін умовний – у тому розумінні, що це не була група, об'єднана організаційно, яка б мала статут чи, принаймні, чітку естетичну плятформу.

«Євген Маланюк, наприклад, взагалі заперечував правомірність цього терміну. До «празької школи» відносять поетів, життя і творчість яких у міжвоєнному двадцятилітті хоч якийсь час були пов'язані з Чехословаччиною, зокрема з Прагою.» [262; 87] Однак Юрій Липа, яскравий представник «празької школи», у Празі ніколи не жив, «отже, був споріднений з нею за якоюсь іншою ознакою». [Там само; 88] До того ж, «пражанамі» називають не лише поетів, а також прозаїків, критиків та есеїстів.

Ігор Качуровський пов'язує цю групу інтелектуалів безпосередньо з Дмитром Донцовим: «Можна по-різному ставитися до публіцистичної діяльності Донцова, але одного не можна заперечити: довкола його журналу зосереджувалися найкращі українські літературні сили тридцятих років. На відміну від гомогенної групи неоклясиків, де члени стоваришення не відрізнялися особливо один від одного ні рівнем культури, ні талантом, празька група була досить таки гетерогенною, щоб не казати строкатою: тут були люди різних фахів і нахилів.» [181; 13-14] Качуровський лише констатує наявність певного угруповання довкола донцовського ЛНВ («Вістника»), не заперечуючи самого терміну, що його характеризує.

Проте Галина Сварник намагається дійти смислової відповідності: «Якщо немає художньої і стильової єдності, єдиного джерела творчості, а залишається спільність ідеології та тимчасового місця проживання, то цього, мабуть, не досить для творення літературних категорій. Не кажучи вже про не дуже доречне застосування терміну «школа». Бо де школа – там му-

сив би бути вчитель, ідеолог, метр і приклад майстерності. Хто ж тоді був засновником і метром мітчної «празької школи»? [262; 91] І не всі «пражани» жили у Празі, деякі також у Варшаві. Якби зобразити графічно спільність їхньої літературної території, то побачимо цікаву річ: коли накласти на кола письменників «празької» та «варшавської» шкіл коло авторів «Вістника», то це третє коло покриє обидва перші майже повністю, та ще й включатиме в себе багатьох інших галицьких, волинських, паризьких, берлінських, римських авторів-кореспондентів. [Там само; 94] Іншими словами, всіх їх об'єднував Дмитро Донцов зі своїм журналом та приналежність чи симпатії до націоналістичного руху.

Тільки до праці в культурній референтурі ПУН (Проводу українських націоналістів) О. Ольжич залучив багато «пражан», а саме: Олексу Стефановича, Миколу Чирського, Леоніда Мосендза, Євгена Маланюка, Михайла Михалевича, Уласа Самчука, Наталю Геркен-Русову, Михайла Мухина, Олену Телігу, Івана Ірлявського, Оксану Лятуринську. «Можна навести ще багато фактів, – пише Галина Сварник, – які свідчать і про частинну тотожність понять «празької» (утвореної, можна гадати, за аналогією з мовознавчою «празькою школою») та «варшавської» поетичних шкіл з «вістниківською» школою націоналістичного напрямку.

І про те, що до цього напрямку належали поети, прозаїки, літературні критики й публіцисти, яких об'єднував «ЛНВ» і «Вістник» – журнали Дмитра Донцова, хоч як би не намагалися затерти це ім'я в післявоєнному літературознавстві, саме розуміння належності до цього явища й напрямку спостерігаємо і у формі самовизначення й самодекларування цих літераторів, і в оцінках літературної критики того часу (як вістниківського табору, так і неприхильних до нього чи й одверто ворожих).» [Там само; 92]

Питання адекватності назви «празька школа» має принциповий характер. Олег Баган також вважає, що вона усталювалася в історії української літератури з певною ідеологічною метою. [8; 8] Чому саме «пражани»? – Щоб не називати цих літераторів «донцовцями», «вістниківцями» чи «націоналістами», ким вони в дійсності були. Тому доцільніше користуватися означеннями «вістниківська школа» або просто «вістниківці», оскільки найхарактерніша спільна ознака їхнього середовища – активна авторська участь у ЛНВ («Вістнику»). Тут формувалися творчі особистості більшості з них.

Заради справедливості Галина Сварник зазначає, що «з донцовського журналу поступово виходили окремі автори через незгідність поглядів та невдоволення авторитарним способом редагування, чому знаходимо багато свідчень. Донцов узагалі не надто дорожив своїми авторами й, за висловом чернівецької редакторки Ольги Гузарової, сам «фабрикував з них аутсайдерів», як було у випадках з Ю. Косачем, А. Крижанівським, Ю. Липою та іншими». Однак «необхідно підкреслити, що «вістниківський період» ні для кого з поетів, прозаїків, критиків не пройшов безслідно (навіть якщо

вони розійшлися з редактором з особистих міркувань). Відблиск «вістниківства» залишався на їх творчості до кінця життя.» [262; 93]

Противником ідеології вістниківства та особистим ворогом Дмитра Донцова виступає Юрій Шерех (Шевельов). [302] На його спроби висміювання головного редактора ЛНВ («Вістника») Галина Сварник дає слушну відповідь: «А якщо комусь просто хотілося уникнути називати школу «вістниківською», бо тоді вона асоціюватиметься, як, зрештою, і кожна школа, також з ім'ям її ідеолога чи вчителя, у цьому випадку – з іменем Дмитра Донцова, – то це буде, м'яко висловлюючись, деформацією правди.» [262; 95] Цікаво лише, продовжує вона, чому ціле покоління потрапило під вплив «сірої» людини, чому всі поети, яких Шерех ставить незмірно вище інтелектуально і духовно, писали до редактора «Вістника» протягом багатьох років як до свого порадирика, ідеолога й критика? А саме про це свідчить багатотисячне [Там само; 96] листування, збережене у варшавському архіві Донцова. Якщо б і насправді все було так, як хоче переконати сучасного українського читача літературознавець, то й сам він не продовжував би й досі своєї боротьби з давно померлим Донцовим та вістниківцями. [Там само; 97]

Поет Леонід Лиман дає інакше пояснення виникнення терміну «празька школа». Причому для нього це не версія, а річ звичайно зрозуміла. Він каже, що так називали міжвоєнну петлюрівську еміграцію до Чехословаччини, яку підтримував Масарик²⁰. Можливо, в чомусь він має рацію. Можливо навіть, що, природньо закорінившись в українському літературознавстві, термін «празька школа» мав би право на існування. Так могло би бути, якщо б не мало місця ідеологічне фальшування історії літератури. Тому надалі ми користуватимемося тільки визначенням «вістниківці».

3.2. У колі однодумців

Середовище ЛНВ «Вістника» не було монолітним в естетичному сенсі. Відзначаючи їхню загальну ідеологічну спорідненість, Микола Ільницький веде мову про широкую художню поліфонію: «Творчість поетів-«вістниківців» позначена впливом доктрини «державницької літератури», хоч і не вкладається в її рамки: кожний з названих митців має своє коло тем і мотивів, свою образність та інтонацію, які до того ж не залишалися незмінними.» [174; 34] Проте ідеологічна близькість дозволяє вважати їх однодумцями. Всі вони мали спільне політичне прагнення, яке звалося незалежною батьківщиною, всі вони, так чи інакше, були співучасниками національної революції, перефразовуючи Маланюка, із стилетом і стилосом у руках.

²⁰ Зі слів Леоніда Лимана.

Багато хто з них, як О. Ольжич, Олена Теліга та Юрій Липа, загинули геройською смертю у Другій світовій війні, перші двоє в боротьбі проти німецьких, Липа – проти російських окупантів. Життя вістниківців було органічним продовженням їхньої творчості, що цілком вкладається в романтичну концепцію літератури.

Повертаючись до шерехового глузування над національним романтизмом тих, що боролися й гинули, звернемося до аргументації Галини Сварник: «Як бачимо, Фізер,²¹ дивлячись на явище ширше, розуміє й те, що навіть якщо у вістниківців є вірші, написані з позиції чіткого усвідомлення свого обов'язку щодо України, що, з не дуже зрозумілих (або й зрозумілих) причин так дратує Шереха, – то таке усвідомлення «ні в якому разі не стає поетизованою програмою бундючного патріотизму. Воно скоріше веде їх на шлях поетичного осмислення історичної трагедії України, використання таких мовних засобів, які найефективніше передають їхні патріотичні почуття».

Ставлячи без будь-яких переконливих аргументів під сумнів можливість свідомої самопожертви у випадку Олени Теліги і загалом існування щирих почуттів любові до батьківщини, Шерех навіть патріотизм знущально перехресує на «патріотичне захоплення абстрактною Україною і дуже конкретним Донцовим». Коли йти за логікою автора, напрошується питання, чи, оскільки в основі життя і творчості емігрантів лежали ілюзії й волюнтаристична уява, їхня самопожертва також була ілюзією? І для кого саме ілюзією?» [262; 90] Вже по війні, ідеологічно обґрунтовуючи Мистецький український рух (МУРу) Шерех сам звертався до романтизму у вигляді доктрини «національно-органічного стилю». Пізніше, здобувши значну популярність як літературний критик, Юрій Шерех-Шевельов перейшов на позиції раціонального «історизму».

Як бачимо, ідеологічним лідером вістниківського середовища виступав Дмитро Донцов. Роман Рахманний пише: «Головний редактор «Літературно-Наукового Вістника», а згодом видавець і редактор журналу «Вістник» у Львові, д-р Дмитро Донцов відіграв вирішальну роль в тому українському суспільному процесі взаємоінформування, взаємопізнавання і взаємовимінювання. Довкола його особи і журналу згуртувалася група письменників із різних центрів (Львова, Праги і Варшави), що в основному приймали, як непохитну, його тезу: пасивного українця перетворити в активістську людину західноєвропейського типу, а динамічна література повинна довершити цього великого діла.» [251; 501] Після 1922 р. навколо Донцова починають згуртовуватися молоді літератори.

Одним із перших вістниківців став Євген Маланюк. За словами Бог-

²¹ Іван Фізер (1925-2007) – філософ, літературознавець. Перший президент Американської асоціації українознавства. Професор Ратгерського університету (США) та Національного університету «Києво-Могилянська академія».

дана Романенчука, «психічне наставлення Маланюка відразу зріднило його з Донцовим, і він став співробітником ЛНВ, а потім і «Вістника», бо те, що було стихією «Вістника», було і його власною стихією.» [252; 59] Зберігся лист Євгена Чикаленка до В'ячеслава Липинського від 15 травня 1928 р.: «Щодо Маланюка, то я такої думки: для укр. справи далеко корисніше, щоб ця талановита людина склалася в атмосфері Берлінського Інституту²², ніж в редакції ЛНВістника, куди його закликає Донцов.» [299; 320] Натомість Євген Маланюк швидко висунувся на перші ролі у середовищі ЛНВ, ставши прикладом для молодших вістниківівців.

У листі до Донцова від 6 квітня 1932 р. Євген Маланюк довірчим тоном метра, свідомого вже свого місця в літературі, вперше характеризує маловідомого ще поета-початківця: «Ольжич, будучи прекрасним археологом (Антонович слово це змінив на ахіолух), є, безперечно, новим на нашій горизонті поетом, хоч, певно, поза рами ліричного (формального) вірша нескоро, або й зовсім – не перейде. Та й це немало». Досить швидко (26 квітня 1932) Маланюк, з властивою йому спостережливостістю, змінює свою думку про О. Ольжича, переходячи до все більш схвальних оцінок. «Є багато неотесаности в Ольжичу (дійсно, щось від молодого «лягавого» – не(зара)дність лап і походки), але його ліричні речі (досить неширокі по масштабу і навіть не дуже «вольтажні» по напруженню) – є майже клясичні і цим – нечувані! – у нас (закінчені, вирізьблені, металеві).» [260; 128]

«Вже 8 серпня того ж року, – пише Галина Сварник, – Євген Маланюк повідомляє Донцову: «Бачився два рази по кілька годин з милим Ольжичем, який росте як людина, працює не по-українському багато і напружено. Антонович дуже сердечно й зворушено говорив про «Вістник» як про «єдине живе, що є у нас». Мосендз – в сухотах (уявіть трагедію: був у Братиславі, де він є, але не мав його адреси – фатум!!!). Чирський – в сухотах ще гірше» (...).

Також у телеграфному стилі інформує Донцова 24 вересня 1935 р.: «Від Самчука дістав листа. Дуже бадьорий, творчий і впертий цей волиняк. Ольжич готує збірку віршів «Рінь», Стефанович – «Камінь». Отже – такі головні назви. Але ліпше геологія, аніж традиційна ботаніка (айстри, троянди etc.)», явно натякаючи на образну систему О. Олеся.» [Там само; 129] Микола Неврлий пише про О. Ольжича, що «знайомство з Є. Маланюком, Л. Мосендзом, Ю. Кленом та іншими кращими поетами української діаспори ще більше викликало в нього нехоть до перечулено-сентиментальної лірики, спрямовувало його до поезії духової енергії, інтелектуальної і волевої, спроможної виховувати цілісну натуру, сильний характер.» [237] Як відповідь на виклик часу формується ідеологічна естетика вістниківівців, спрямована на мобілізацію українців.

²² Український науковий інститут у Берліні був заснований 1926 р. з ініціативи гетьмана Павла Скоропадського.

Донцовський журнал виступає найважливішим об'єднуючим чинником. Галина Сварник наводить дві спільні поштові картки празьких літераторів за 1932 р., що зберігаються серед листів Євгена Маланюка до Дмитра Донцова. Перша, з 18 березня 1932 р., піднесено говорить про єднання празьких літераторів навколо ЛНВ: «Приготовуючи літературний вечір з нагоди 10-ліття нео-ЛНВ в спільнім почутті об'єднані – засилаємо Вам гарячий привіт з Праги. Сподіваємося, що ЛНВ міцно відбиває удари єдиного малоросійського фронту (...). Ваш Євген Маланюк, Микола Чирський, О. Ольжич, М. Мухин». У цей час вони були однодумцями у творенні нової культури, філософії нової епохи й модерної української нації, – відзначає дослідниця.

Друга картка, написана з Праги «після удачного вечора Л.Н.В.» 20 березня 1932 р., підписана Уласом Самчуком, О. Ольжичем, Михайлом Мухиним, Євгеном Маланюком, Віктором Приходьком, Олександром Недільком, О. Тимошенком, Василем Макаренком та Миколою Чирським. Маланюк взагалі часто пише до Донцова про інших «вістниківців». Ось, наприклад, огляд празької літературної рати: «Втішили мене і навіть підбадьорили передовсім ніколи «неунивающий» Чирський, завжди живий Мухин, що остаточно прийняв форму Бідного Рицаря з тим більш славними АМД на полатаних доспіхах, стрункий і княжий Ольжич, напівмонах, напівдружинник з часів Святослава Завойовника, врешті по-волинськи мужичому стачечний, важкуватий, але працівничий і твердий Самчук».

Такого роду прикладів відчуття «вістниківськими» авторами, незалежно від місця їх проживання, єдності літературного середовища, можна багато знайти і в листах О. Ольжича, М. Мухина, Ю. Клена, О. Гриця та інших. [262; 94] Ця єдність проявилася і в ідеології, і в тематиці, і в стилістиці творчості, у літературній критичності, а також у людських взаєминах.

Про інший ювілейний вечір вістниківців ідеться в листі Юрія Липи до Дмитра Донцова від 14 січня 1934 р.: «Трохи літературної сатири треба було б додати, не могла б вона зайняти багато місця. Я пропоную випустити 3 ляльки: Рудницький²³, Крушельницький²⁴ і, може, Мудрий²⁵ (...). На першу частину треба було б дати: вступне слово, але не у формі реферату, лишень як лекхий діяльог. Щось з Харк(івського) «Ярмарку»,²⁶ чи з публіцистики

²³ Михайло Рудницький (1889-1975) – на той час співредактор ліберального часопису «Назустріч».

²⁴ Антін Крушельницький (1878-1937) – редактор радянофільського журналу «Нові шляхи» (1929-1933). У листопаді 1934 р. він був заарештований НКВС у Харкові.

²⁵ Василь Мудрий (1893-1966) – на той час головний редактор газети «Діло», один із засновників Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО).

²⁶ «Літературний Ярмарок» – харківський літературно-мистецький альманах ВАПЛІТЕ (1928-1930). Виходив за редакцією Миколи Хвильового.

«Вістника» – повага й l'humour, усміх й енергія. Пізніш інсценізація. Це є пункт загадковий. (...) Твір до інсценізації повинен бути програмовий, тобто давати принаймні тип нового Українця. (...) Річ, що її хотів би представити на розгляд Вістниківців – «Тисяча побратимів» не оброблена як слід і про неї нема що говорити.

Вважаю, що найліпшою була б інсценізація котрогось з розділів «Вальдшнепів» Хвильового. Добре було б до цього достосувати хоч примітивну музику. (...) Перед «Вальдшнепами» якийсь простий вступ: ковання заліза на ковадлі чи щось з Вагнера. (...) Підтитул міг би бути «Перший вечір Вістниківців.» [263; 140] Запланований вечір того разу не відбувся: 12 лютого 1934 р. Юрій Липа написав Донцову: «Думаю, що то й добре, що вечір Вістниківців відкладено. Він може відбудеться в далеко ліпших умовах і в більшій кількості учасників, але – пізніше.» [Там само; 143] Очевидно, що мова йде про творчі зустрічі, можливі тільки між друзями та однодумцями.

Євген Маланюк залишив надзвичайно цінні міркування про ідеологізм естетики вістниківства. Він пише про те, що багато з них були мобілізовані «межовою» добою української історії: «Ані Юрій Липа, ані Максим Грива, ані Оксана Лятуринська (пластик, емальєр!), ані з молодих – Олег Ольжич чи Микола Чирський – «уродженими» (письменниками – С.К.) не були, як і Мосендз. Всі вони пішли в літературу тільки тому, що серед безвихідності – то був, може, єдиний вихід для дальшого ведення перерваної війни вже не військовою зброєю, лише зброєю мистецтва й культури, а зброєю поезії – в першу чергу. Інакше Юрій Липа був би, майже без сумніву, – лікарем, біологом-філософом, для якого література була б маргінесом, дозвіллям, «нотатками». Максим Грива – чернігівський козак з походження – був би видатним військовиком. Ольжич, правдоподібно, – політиком. Мосендз, як вже згадувалось, – людиною науки і, одночасно, організатором, «капітаном промисловости». Чирський – першорядним фільмовим актором, або режисером.» [220; 175] Проте всі вони, безперечно, вписали яскраву сторінку в історію української літератури.

У міжвоєнну добу ХХ ст. українська нація перебувала у межовій ситуації, що спонукало інтелектуалів до вироблення специфічної філософської настанови, близької до засад екзистенціалізму. Лише з тією відмінністю, що вони мали особливе почуття причетності до власної національної спільноти. Відтак екзистенційний страх пов'язувався у першу чергу із загрозою смерті спільної національної культури, бездержавного соціуму чи навіть фізичного винищення цілого народу. Державна незалежність розглядалася як головний інструмент захисту цього народу.

Тому цілком доречною виглядає урочиста тональність Юрія Косача у повоєнній статті: «Саме тепер, в дорогу грядучим поколінням, у темряву національного ісходу, слово Юрія Липи – «організатора почуття», чікність смілих визначень, блискавичним розтином вільної думки, безпосередність

її зв'язку з джерелами окцидентального універсалізму – стає нам за синтезу, що більше – за програму. А біографія Юрія Липи – вольового українця, справді сина нової доби, допитливого трудовика-дослідника, громадянина з ідеалом римських чеснот, біографія письменника-лицаря правитиме за приклад.» [196; 8] Зрозуміло, що вістниківці виступали не лише такими бронзовими профілями. Це були живі люди, з власними пристрастями і приватним життям. Однак феномен вістниківства неможливо зрозуміти без цього героїчного компоненту.

За листуванням можна виявити згуртованість вістниківців у принципових поглядах на тогочасні ідеологічні протистояння. Юрій Липа пише Донцову 29 травня 1925 р.: «Прошу прийняти моє співчуття з приводу глупого виступу в «Ділі» проти ЛНВ.»²⁷ [263; 135] Також 1 березня 1929 року: «Довідався я від Косача про «стан облоги» ЛНВ і про ту кампанію, яка стала так виразною. (...) В кожному разі вважаю своїм обов'язком декларуватися (без огляду на те, чи буду, чи не буду співробітником чинним) за ЛНВ. За всяку ціну не датися сованетитам! Стан грошовий мій не є такий, щоб можна було думати про грошову підтримку. Але гадаю, що коли б у відповідну хвилю треба було б дати до преси лист, котрий би осудив поступовання різних лехкодухів, або й тих, що ідуть на службу совітську, – то тут можна б було відповідний протест – лист скласти.» [Там само; 138] І 8 січня 1934 р.: «Нині дістав комічну «Назустріч». Формат «Рјона», мислі – пйонка. Зрештою, нарешті укр(аїнський) «м.р.»²⁸ [Там само; 139]

О. Ольжич оцінює інший журнал: «Останнє «Ми»²⁹ я читав. Думаю, що не треба перецінювати ваги журналу, що за рекордово короткий час встиг показати не 2 Янусових, а 4 Святитових обличчя. Коли перше запрошується людей до співпраці, а коли вони відмовляться, лається їх – то хто може брати це без гумору? Для таких фактів вистарчає «пресового фільму». Це ж виразно приватно групова спекуляція.» [260; 139] Цей обмін думок свідчить про те, що вістниківці активно включалися до формування обличчя ЛНВ («Вістника»), вони творили його спільний ідеологічний фронт.

Тема ідеології та літератури, чи ідеології в літературі обговорювалася вістниківцями. Читаємо в О. Ольжича 18 лютого 1937 р.: «Націоналістична халтура – тема поважна, але не думаю, що загрозна. Гадаю, що треба мати на оці, що її родить. Кожний рух і кожний стиль має супровід «халтури», твореної третьорядними індивідуальностями, яка до речі виконує роль по-

²⁷ Маються на увазі виступи Михайла Рудницького в газеті «Діло» – Ч. 15, 16, 17, 19 за 1925 р.

²⁸ Криптонім, під яким виступав Михайло Рудницький.

²⁹ «Ми» - неперіодичний часопис націоналістичного характеру, що виходив 1933-1939 рр. у Варшаві та Львові. Спірався на літературну групу «Танк» та, пізніше, – на однойменне угруповання «Ми».

пуляризатора. Це нормальна річ і не є ніякою «жовтою небезпекою». Інша річ, коли сама література «халтуризується». Думаю, що в нас нічого такого нема. Першорядні мистці мають стало індивідуальний, чистий і зовсім не бутафорний голос, отже література живе і дихає свіжим повітрям (...).

Знову ж примітивну, але щирі і здорову «халтуру» таких напр. закарпатських поетів-молодиків, які включають свою територію у загально-укр(аїнський) духовий світ, треба вітати, відкриваючи та вказуючи кожному авторові шлях індивідуального та вищого мистецького вислову (...). Тому дуже вітаю Ваші міркування про потребу ставлення літер(атурної) критичної сторінки (в) програму «Вістника». В ній є жорстока потреба і вона мусить бути поставлена на всю ширину. Те ж і відносно інших мистецтв». [Там само; 141] Маємо не лише ситуацію, коли література підпорядковується ідеології, але ідеологія стає частиною естетики вістниківівців. Вони відповідали на соціальний запит українського суспільства у прагненні мати власну державу.

О. Ольжич 31 березня 1938 р., вже після численних сварок і непорозумінь, коли до закриття журналу залишається трохи більше року, переконує Донцова: «Атаки на «Вістник» (за винятком їх донощицького елементу), уважаю, були вкінці і будуть тільки позитивом. Коли потвори інтелекту і національної моралі так активізуються і еднаються для штурму журналу і Вашої особи, то не можна це сприймати інакше як сатисфакцію. Так це бере чогось вартий український загаль, і немає в цьому питанні двох думок.» [Там само; 143] Вістниківівці були колом однодумців, яких об'єднувала спільна ідеологічна платформа (український націоналізм) та практично – Дмитро Донцов із своїм ЛНВ («Вістником»).

3.3. «Вістниківська квадрига». Стосунки з Донцовим

Поетична назва «вістниківська квадрига» належить Юрієві Клену (справжнє прізвище – Освальд Бурггардт), який входив до літературного угруповання «неоклясиків», розгромленого радянською владою у 30-х роках. Йому разом із сім'єю 1931 р. пощастило вирватися з Києва на історичну батьківщину (він був німцем). Після переїзду до Німеччини, за допомогою Дмитра Чижевського, він влаштувався викладачем української та російської літератури на Слов'янському семінарі Мюнстерського університету, де працював до 1941 р.

Неоклясик Юрій Клен знайшов найкращі слова для характеристики лідерів вістниківівців. На його думку, вони виконують своє вище покликання: «На кожному поеті лежить немов священний обов'язок лицаря граля, що його виконати він має перед культурою, яку одідичив і яка довірена його дбайливій охороні. Свідомий цього, не сміє він занапащувати скарбу і,

на потіху юрбі, блазнем крутитися у вакханалії словоблудства. (Згадаймо слова Маланюка про літературу «безбожну в найстрашнішому значінню!») [193; 422]

Юрій Клен малює поетичну картину: «Про замок св. граля, захований в хащах неприступного лісу, легенда оповідає, що не кожен здолає його знайти відразу. Мов мара, він ховається у зеленій гушавині, і ті, що нетерпляче шукають, найчастіше не знаходять стежки до нього. Але трапляється, що цілком несподівано виринають перед очима його соняшні вежі і зубчасті мури (...). Мені хочеться сказати, – пише він, – про кількох поетів (Євген Маланюк, Олена Теліга, О. Ольжич та Леонід Мосендз – С.К.), які, якщо може не заходили в священну сутінь замку, то хоч здалека бачили блиск його вікон, пойнятих полум'ям зорі.

Властиво й не про поетів, а про деякі поезії, що виникли у хвилини, коли з високої башти долинала осяйна фанфара замкового сурмача. Мені хочеться дещо сказати про вістникову квадригу, не ставлячи собі zarazом непосильного завдання – давати характеристику поетові тільки на підставі кількох його віршів.» [Там само] Дмитро Донцов додає зноску від редакції: «Ся квадрига складається, властиво, не з чотирьох, а з п'ятьох – бо без сумніву до неї треба зачислити й автора статті – Ю. Клена».

Той же головний редактор пізніше зараховував або виключав з «квадриги» різних літераторів. Наприклад, пізніше його волею «вістниківську квадригу» поповнила Наталя Геркен-Русова, яка поширила націоналістичну інтерпретацію на український театр: «Як противагу сим мистецтвам – «людяному» (шкідливої тенденції), як і «мистецтву для мистецтва» (анти-тенденційному), які активно чи пасивно нищать вищі цінності ідеї, моралі, психіки й духа, нищать духові ідеологічні стремління, заступаючи їх ефектами психічних, а іноді й фізіологічних зворушень, змінюючи отже прояви духа – душевними переживаннями, – як противагу їм я висуюю в мистецтві взагалі, а в ділянці спектаколярного мистецтва зокрема – мистецтво надлюдське, героїчне мистецтво як одну з форм войовничого мистецтва.» [36; VII] Дослідники зараховують до «квадриги» також Юрія Липу. Ярослав Дашкевич писав, що «найбільшим вістниківцем, більшим за самого Донцова, був Роман Бжеський» [38] – питання клясифікації за цим терміном залишається відкритим.

Глибокий романтичний ірраціоналізм Юрія Клена був не лише співзвучним з ідейно-естетичними засадами вістниківства, колишній «неоклясик» сам виявився послідовним вістниківцем. «Кожному з нас слід би випробувати в пам'яті слова Рільке, найбільшого з ліриків, що радив не хapatися, а протягом довгого життя збирати полин і солодкість, вбирати в себе спогади про дитячі радощі і смутки, про розлуку, ранки над морем, мандрівки під зоряним небом, ночі кохання і ночі, перебуті біля смертного одра.

Але не досить тільки мати спогади: «Лише тоді, коли вони перетворилися в тіло і кров, рухи і погляди, стали безіменними, невідрізненими від

нашого «Я», – лише тоді може статися, що несподівано в якусь рідку хвилину виникне й спливе над ними перше слово поеми». Хто вміє чекати та не боїться йти кам'яною стежкою, тому відчиниться брама зачарованого замку, що його таємничі вежі вдалині зависочили над хмарами.» [193; 426] На думку Клена, цим містичним шляхом йшли у мистецтві лідери вістниківців.

Початок співпраці Освальда Бурггардта з «Вістником» датується 1933 р. У своєму листі від 28 липня Дмитро Донцов, перед тим випадково прочитавши лист Юрія Клена до Євгена Маланюка, запрошує першого до співпраці: «Зі змісту листа бачу, що Ви готові би були писати в нашій журналі. Коли не маєте нічого проти його напрямку, то й проти Вашого співробітництва я нічого не маю. Дуже радо вітав би його.» [266] Співробітництво виявилось дуже плідним і конструктивним, а стосунки з іноді нестерпним Донцовим – напрочуд дружними. У листах з 19 вересня 1933 до 5 березня 1939 р., Юрій Клен звертається до нього не інакше, як «Шановний колего!» та «Дорогий пане редакторе!» [251; 520]

Працювати з листами Дмитра Донцова до Клена мав можливість Роман Рахманний. Дослідник надає Кленові великого значення як мислителя та організатору: «Юрій Клен, мабуть не знаючи того, виконував роль такого психологічного якора для Дмитра Донцова, що дорівнював Марксові та Ленінові у створюванні собі фронтів і ворогів, а всередині 1930-их років уже задихався від воювання на всіх тих фронтах. Можна б робити висновок, або принаймні здогад, що якби Юрій Клен-Бурггардт працював з Донцовим у редакції «Вістника», тоді він мав би рівного собі інтелектуала таки в редакції, з яким міг би обґрунтовувати поточні питання; співпраця у взаємопошані не дозволяла б йому на нищівне почуття осамітненості «вовка серед цуциків» (вислів Ю. Клена) і не притьмарювала б йому перспективи в аналізованій української та загальноєвропейської ситуацій.» [Там само; 516]

Клен завжди намагався підтримати Донцова, наприклад, у 1938 р. виступивши не під псевдонімом, а під своїм власним прізвищем, за що той йому дякує в листі від 28 березня 1938 р.: «Дуже дякую за прислане... Дуже добре, що Ви розшифрувалися... Це буде львівська сенсація. Бо многи – загал напевно – не знають, що Ви є ви.» [Там само; 523] Клен і Донцов не погоджувалися у багатьох питаннях, як-от у погляді на феномен Європи [Там само; 512], на часопис «Назустріч» [Там само; 513], навіть на інших вістниківців, проте ніколи не робили фатального кроку, що міг би призвести до розриву стосунків.

1 жовтня 1936 р. головний редактор писав Бурггардтові: «Лише на Ю.Л. (на Юрія Липу – С.К.) я інакше дивлюся, ніж Ви і Мал-к. Його статті я містив, але не уважав їх за цікаві... не був я задоволений дуже з статті Липи про Шевченка («Селянський король»)... Взагалі на його відхід не дивлюся трагічно. Колись з «Вістника» з різних причин виступили: Стефаник,

Черемшина, Катря Гриневич, О. Кобилянська, Бобинський, Бабій, Сказинський, Косач, Богдан Лепкий і світ не перевернувся догори ногами, ані «Вістник». Якось обійдемося і без Єжего Липи. (...) «Вістник» не нищить індивідуальності. (...) Я ніколи не намагався зробити з «Вістника» Ноїв ковчег.» [Там само; 514] Як бачимо, йдеться про конфлікт з Юрієм Липою.

Подібні конфлікти мали особистісний, а не ідеологічний характер. Галина Сварник справедливо вважає Липу вихованцем Донцова: «Появу Юрія Липи необхідно розуміти як голос націоналістичного покоління українців «донцовського типу». Те, що він висловив, носилося в повітрі, формування нової української людини на ґрунті волюнтаристичного активізму, на ґрунті віри в ресурси власного «я» було повсюдним.» [263; 130] Головний редактор ЛНВ («Вістника») мав прикрий характер, що призводило до численних конфліктів у власному вістниківському середовищі.

«Листування вістниківських авторів з Донцовим свідчить, що у багатьох випадках саме їх невдоволення способом редагування статей, або спроба сперечатися з редактором і принципово критикувати його призвело до розриву, на який Донцов ішов без особливих вагань. Він ревниво ставився до будь-якого співробітництва вістниківців у інших літературних органах, навіть не обов'язково протилежного ідейного напрямку. Це сприймалося ним, у багатьох випадках, як особиста зрада.» [Там само] Зокрема Донцов вороже поставився до появи мистецького угруповання «Танк».

Навесні 1929 р. Юрій Косач писав до нього про те, що «у Варшаві постав «Танк» – літ.-артистична група молодих мистців-націоналістів. Покищо є там Маланюк, Липа, Коломиєць і передбачуюсь я, але ще не знаю, бо взагалі до такого роду імпрез тим більше на варшавському терені не маю великого довіря. Заповідається видання періодичного органа, альманаха і т.п.» А вже його наступний лист виражає розчарування, що «Танк» буде черговою імпрезою петлюрівського спрямування, «хоч Липа й запевняє мене про незалежність від усяких політичних концепцій. (...) Коли я спитав Маланюка й Липу («кулеметчики «Танка»), чому не йдеться найприроднішим шляхом, тобто не віддається «Танка» до ласкавого вжитку ЛНВ-і, Липа сказав, що це невігдно, бо тоді б матеріяли йшли через призму п. доктора (тобто Дмитра Донцова – С.К.)» [Там само; 131] До речі, ті вістниківці, які ввійшли до групи «Танк», зробили це не спеціально «на зло» Донцову. Вони постійно контактували з ним і значною мірою розглядали створення «Танку» як розширення свого середовища.

Проте Дмитро Донцов не терпів жодних зазіхань на власний ідеологічно-естетичний монополізм. У листі до Наталі Левицької-Холодної від 8 жовтня 1929 р. він писав: «Чи я люблю «Танк» (чи «Танок»?) Любити або не любити можу лиш того, кого знаю. «Танка» ж не можу знати, бо поки що він сам себе не знає (...). Представте тепер собі – як би я виглядав тепер, коли б – як того хотів Липа і Маланюк – свого часу опублікував в ЛНВ маніфест «Танку» з реклямою – Ю. Косачеві і Ав. Коломийцеві?! Не хочачи

себе осмішити, я й стримався від уміщення маніфесту (бо деякі речі я можу передбачити). От і все. По друге – я признаюся Вам на ухо – я не люблю «широковещательних» універсалів – перед працею... Як і взагалі не люблю нарад, торжеств, ювілеїв і пр. Але лишім «Танк» – най розвивається і росте. У мене є інша ідея, яку піддав мені Маланюк. Зробити у Львові вечір літературний ЛНВ-ка.» [46; 410-411]

На той час конфлікт Дмитра Донцова з Юрієм Липою вже визрів. Зокрема 10 березня 1929 р. останній відповідав головному редакторові: «Щодо Ваших ласкавих запросин писати виключно вірші і покинути писати новелі, – то, на жаль, мушу заявити, що в літературній своїй діяльності так само мало шукаю в Вас порад, як Ви, скажім, у мене в своїй політичній. Оскільки ж цим Ви хочете сказати, що не будете більше приймати моїх новел, то прошу дуже відіслати того нещасливого «Коменданта Гарк.» на мою адресу (Drewniana 10/m.1) і тим самим закінчимо справу мого фактичного співробітництва в ЛНВ.» [263; 137] Насправді цей конфлікт був полагоджений, як і пізніші – з приводу книжок Юрія Липи «Бій за українську літературу» [Там само; 132] та «Призначення України.» [Там само; 133]

Для ілюстрації типових з'ясування стосунків із Донцовим варто навести два листи. У першому (10 лютого 1934 р.) Юрій Липа підтверджує свою непричетність до конкуруючого з «Вісником» часопису «Ми»: «Ще перед тим, як дістати до рук «Ми», начувся я про «Них» алярмуючих вістей, – коли ж переглянув цю кафлю до теплої печі винниченківщини, чи в(ірніше) поліщуківщини від Заходу, – розсміявся. Пан К(рижанівський) є так наскрізь рецензійний, що більше дбає про вислів свого ображення і злості, як про виразність і елегантність статті. П.Дубиць(кий) є просто нікчемний, бо займається виразними доносами. Мале то й брудне дільце.

Однак остається в пам'яті дещо і на то можна б дати відповідь:

1) «Вісник» не є літ(ературний) орган (якоїсь кліки), ані академією літератури, ані «магазином». Але він є чимсь виразним (що важне для Українців) і незалежним – менш ходить про кваліфікацію. Він є волею до творення типу, епохи, розвою – а там «як звав так звав». Що чужинці там є, що дібрані «вузько» або знов «хаотично»? – Je prends mon bien on je le trouve!

2) Д. Донцов за багато цитує? – Слушно. На одній сторінці має кількох письменників і – себе передовсім. А п. К(рижанівський), чи п. Д(убицький) в цілій статті не мають ні одного письменника, а передовсім їх самих брак.

Д. Донцов за гостро говорить? – Буває й так. Візьми ж бідний, делікатний «бувш(ий)» комсомольче п. К(рижанівський), сопілку і йди сидати під тихі верби і «прудні перса».

3) Третьою відповіді з багатьох причин тепер ліпше не давати і не окреслювати. Бо то було б окреслення ролі Миків... Мавсів.

Прикро мене вразила – огидна роля п. Євг(ена) Мал(анюка). Виявилося, що любить бути засобом для чогось чи для когось, – але не є товаришом, співбойовником. Дуже нудний кирпатомефістофельський роман пана

Кр(ижанівського) – чому він не дав підзаголовку: «Поворот до фізіологізму»? В кождім разі це упадок, порівнюючи його до початків у «ЛНВ». Натуся Лівницька вкінці дістане авреолу фатальної жінки (принаймні в стосунку до слабших): «Вона мене з'їла!» повторює ще недавно свіжий талант, малий П(етро) Х(олодний), може й п. Кр(ижанівський) почне говорити «Вона мене понизила, чи з'їла?» Оженення і жінки переважно фатально змінюють наших «bellettre» істів, Мал(анюк) стратив сором і придбав фрак, мій недавно добрий знайомий (менше з тим, як зветься) від пів року як оженився, думає тільки про гроші і «розрифкі» в спосіб аж небезпечний і т.д. (...).

P.S. Хотів би пізнати п(а)на Клена, сфотографуватися разом, і знимку послати до ред(акції) «Ми.»³⁰ [Там само; 142]

У своєму листі від 11 січня 1936 р. Дмитро Донцов намагається з'ясувати у Юрія Липи його реальну причетність до групи «Ми»: «Я не люблю запл(утаних) ситуацій і тому пишу Вам такий лист у відповідь (...). Може Ви маєте охоту перейти до МИ? Може Вас туди тягнуть? Тоді просив би їм одверто і мужньо сказати се, і не шукати претекстів для виправдання такого кроку. Але коли се лиш плітки і коли Ви нічого спільного не маєте з людьми, які некультурно і по-хамськи відносяться до Ваших товаришів пера і їх органу, коли Ви мені напишете, що Ви тепер, як і колись, осуджуєте роботу МИ – я перший буду з того тішитися. Дуже хотів би мати таке вияснення.» [Там само; 152] Годі вимагати чіткості у формулюванні своїх преференцій та обов'язків між членами літературних, як і будь-яких мистецьких середовищ. Зрештою все, як то кажуть, повернуло на краще.

Важливо, що Донцов і Липа за будь-яких обставин залишалися одинокими. Про це свідчить несподівано теплий і доброзичливий лист Дмитра Донцова від 1 травня 1939 р. з докладним розглядом рукопису «Чорноморської доктрини». «Важко зрозуміти, що мало трапитися в міжчасі, щоб знову повернулися в нормальне русло стосунки, які, здавалося, розірвалися назавжди. Найімовірніше, – висловлює припущення Галина Сварник, – Донцов з Липою просто десь зустрілися, і як це буває часом при особистій зустрічі – помирилися. Тим більше, що з відсутності в архіві Д.Донцова відповідного листа Юрія Липи про надіслання своєї праці, можна припускати, що автор передав її редакторові особисто й просив поробити до неї систематичні уваги. Лист Донцова дозволяє побачити, наскільки уважно й серйозно ставився він, попри всі непорозуміння, до творчості Липи.»³¹ [Там само; 134]

Особливе місце у функціонуванні вістниківського середовища належало стосункам Дмитра Донцова та Олени Теліги, які були глибшими від

³⁰ Петро Холодний одружився з Наталею Лівницькою у серпні 1924 року. В листі також є натяк на її роман із Крижанівським; rozgrywki (пол.) – розваги.

³¹ Текст цього листа Донцова див. у підрозділі «Нацизм, фашизм та український націоналізм».

звичайного творчого співробітництва. Цілком вірогідно, що інтимний бік їхніх стосунків не був великим секретом для оточення. Це, однак, не завадило Марії Бачинській-Донцовій з приязню написати у спогадах: «Олена Теліга була чарівна жінка, повна індивідуальної жіночої принади.» [11; 82] У листі до посвяченої в їхні сердечні справи Наталі Лівницької-Холодної від 1 лютого 1933 р. Донцов ласкаво називає Олену Телігу «милим сотворінням»: «Я бунтував проти Вас миле сотворіння? Ні, інакше. Я хотів, щоб миле сотворіння прийшло на мій відчит, Ви вплинули на неї, щоб вона не йшла... Я хотів побачити миле сотворіння в балевій сукні, і вона так гарно йшла вже до шафи – і на півдорозі вернула заморожена Вашим поглядом... Нарешті, в суботу мало бракувало, щоб вона пішла додому замість до бару, бо йшли додому Ви...» [46; 451]

Листи Донцова до Олени Теліги, які збереглися, дають уяву про їхнє таємне кохання: «Чи тішить Вас весна, миле сотворіння? Пишіть! Що Ваша «кара божа» (іспити моральності)?» [Там само; 527] «Зрештою, хай то буде «лірика», аби лиш вона – повторилася. Ні? Чеснотливим бути не можу, бо це передусім – нудно.» [Там само; 529] «В суботу (очевидно лиш в думках) буду з Вами – при кождім келиху, якого торкати будете устами.» [Там само; 540] Такі стосунки, без сумніву, заслуговують на окрему літературну історію.

Багато в чому Олена Теліга звирялася своїй подрузі Наталі Лівницькій-Холодній: «Натусь, що це таке! Редактор пише, що ти до цього часу не відповіла йому на його лист, а ти ж почала писати ще перед моїм від'їздом. (..) В кожному разі сідай і відповідай Донцову. Зроби це для мене.» [Там само; 704] «Хоч мені дуже сумно, що я його не побачу в літі, я тішу себе надією, що і йому теж. Лише прошу тебе, Натусь, не роби йому жадних натяків на цю тему. Добре?» [Там само; 709] «Але, коли будеш у Пірогових, Бога ради не оповідай нікому про мою приязнь з Донцовим. Люблю Талю, але язик її знаю. Він у неї дуже гострий і дотепний, але тим гірше для тих, хто на цей язик попадеться. Не думай, Натусь, що це я боюся наслідків Талочкиного можливого злословія, ні, я остільки поважаю редактора, та й люблю його, що не хотіла-б його наражати на якісь підтрунювання. Та й жінці Донцова було б прикро.» [Там само; 737]

Вісниківці любили, поважали й терпіли Дмитра Донцова. Його авторитет був величезним. У частих та іноді, здавалося б, безпідставних конфліктах із «своїми», він часто виявлявся правий. О. Ольжич 27 грудня 1933 р. намагався захистити Юрія Косача від несправедливих, як він вважав, нападів Донцова: «Про історію Косачевого листа знаю від нього самого. Показував мені відповідь Вашого секретаря. Розуміючи цілком Ваше становище, я все таки гадаю, що так бити його не треба було. Взагалі щодо Косача, ми тут стали на тому, щоб не відпихати його, а допомогти йому захопонувати в наших рядах. (Мова йде про лист Косача, спрямований проти донцовського авторитаризму у формуванні літературного портфеля й ав-

тури «Вістника» та про свій відхід з часопису. В архіві Донцова зберігається чернетка його відповіді на цей лист – Галина Сварник).» [260; 132]

Проте пізніше, 3 травня 1934 року, О. Ольжич визнав, що «з Ю. Косачем відносини наші розвинулися за Вашим гороскопом. Пробним каменем у нас стала «Назустріч», на цьому камені він і потрощив свої зуби і репутацію. Маємо тепер про нього погляд, що цілком покривається з Вашим. (...). Може Ви будете такі ласкаві і порадите мені при нагоді, з якими авторами сучасними, очевидно західними, на Вашу думку, я мав би познайомитися. Мова звичайно про красне письменство. До славянських літератур відчуваю невимовну відразу, через уславлену I'm slave або примітивізм.

Але й у західній літературі, особливо драматичній, доводиться борсатися в такій масі мотлоху доби повоєнної духової імпотенції, що бере лють і жаль. Власне з цього факту випливає «втрата решпекту» перед сучасною Європою (в жодному разі не перед минулою і майбутньою!). Але все таки маю вражіння, що вже повівся «вітер історії» і рве на клоччя чумне повітря. Найцінніше в цьому те, що він віє також з українських просторів і кризь українські душі. Відчуваємо в собі наро(дження), і то самобутнє, такої сили (Ви це назвете пробудженням західніх первнів національної психіки), що не дивно, що гордість кидається до чола. Не беріть цього за зле – це тільки віра в себе, певність своєї міци і відчуття свого покликання.» [Там само; 134] Лист О. Ольжича добре характеризує емоційну атмосферу, що панувала у середовищі вістниківців.

Ці люди були свідомі того, що вони творять історію власними руками. Вони взяли на себе відповідальність за долю нації в межовій ситуації, озвучуючи національні інтереси українців, які не мали власної держави. Вістниківство також компенсувало ідеологічні втрати, понесені українським суспільством внаслідок століть бездержавного життя. Дмитро Донцов був організатором, ідеологом і лідером цього кола інтелектуалів. Їх об'єднував не мистецький стиль, а ідеологія українського націоналізму, спрямована на створення незалежної держави. Літературна та есеїстична творчість вістниківців, що її можна узагальнити насамперед як неоромантизм, вписала в історію української літератури одну з найяскравіших сторінок.

4. ЕСТЕТИЧНІ ГОРИЗОНТИ

4.1. Європа і Просвіта

Дискусія навколо «Європи» і «Просвіти» у 20-х роках ХХ століття то-чилася не так навколо двох естетичних доктрин, як довкола відповідних ідеологічних принципів. Для бездержавної України естетична полеміка виступала формою політичного протистояння. Тамара Гундорова вбачає можливість об'єктивного погляду на зазначену дилему з позицій сього-дення: «Культурний плюралізм, прикметний для сучасного світу, дає змогу побачити українську культуру не лише через опозицію «Європи» і «Про-світи», але в її самодостатності (навіть маргіальності).» [34; 7] Відповідно передбачається, що у 1920-х рр. незаангажований погляд був неможливий через саму пристрасність дискусії. Мовляв, учасник диспуту не може одно-часно бути арбітром через особисту втягненість до розмови.

Концепт «культурного плюралізму» у Гундорової заслуговує на осо-бливу увагу. Сучасний український інтелектуал чомусь має більш розвине-не критичне мислення, здатність до широкого, не «зашореного» погляду на літературний процес, ніж той, діяльність якого припала на міжвоєнну добу ХХ ст. Чи не тому, що тоді неможливо було ухилитися від рубя поставлених життям запитань, а тепер інтелектуал може не робити ніякого вибору?

За влучним спостереженням Володимира Моренця, в українській гу-манітаристиці спостерігається відчуження автора від питомих гуманітар-них завдань, пов'язаних із потребами власного народу. Питання ставить-ся таким чином: «Кому сьогодні потрібна історія літератури, написана не мною»? [169; 12] Дозволю собі висловити твердження, що ніяке критичне мислення ніколи й нікого не може звільнити від відповідей на обов'язкові екзистенційні питання в душі «бути чи не бути», у т.ч. українській літерату-рі, культурі, зрештою українському народові.

Тамара Гундорова продовжує: «Характерне для європейської куль-тури протиставлення модернізму та позитивізму в українській літературі трансформується в модерністсько-народницьку опозицію. Естетичний мо-дерн початку ХХ ст. знову повертається до питання «високої» та «народ-ної» культури. Причому ідея «вищої» літератури/культури, звільнена від «народницької» інверсії, стає лозунгом українського модернізму, а «народ-на» культура – символом національно-культурного герметизму.³²

У 20-х роках нинішнього століття ця культурна опозиція трансфор-

мується в зіставлення «Європи» і «Просвіти». Як колізія «європеїзму» і «народництва», оформлюється пізніше, в повоєнні роки (МУР), а нині, здається, знову повертається до протиставлення «поставангардизму» і «народництва» в постмодерністській ситуації кінця ХХ ст. (дискусії навколо «нової» літератури).»[34; 39] Авторка жодним словом не згадує вістниківське заперечення народництва (у цьому випадку – в рамках концепції літератури «для народу, про народ і народною мовою»), що вже після нього прийшов МУР. Ніби вістниківської доби взагалі не було. До того ж, дискусія довкола «нової» літератури від другої половини 1980-х мала, як і в добу вістниківства, ідеологічний характер. Тільки з відмінною проекцією на політику.

Наприкінці ХХ ст. на перший план висувається вимога створення цілісного українського культурного контексту, який міг би висувати власні дискурсивні вимоги для критичного осмислення різноманітних інтелектуальних пропозицій.³³ Із цього погляду однаково неприйнятними виглядають авангардизм і постмодернізм, оскільки другий розглядається як своєрідний різновид першого.³⁴ У цьому випадку авангардизм виступає окремим естетичним принципом і не має нічого спільного з явищем авангарду як спосо-

³² Недалекоглядні інтерпретації місця й значення народництва в системі української культури були глибоко висвітлені у книжці В. Моренця «Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща» (Київ, 2002). Зокрема звертають на себе увагу міркування про невинуваті закиди народництву щодо позитивізму (це був лише частковий приклад позитивізму), що в Європі тоді сприймався анахронічно. Має місце незрозуміння того, що народництво в обличчі провідних інтелектуалів уже несло в собі модерну національну ідею. Також додамо, що кращі літературні зразки, поверхово узагальнені до нечіткого концепту «народництва», як-от проза І. Нечуя-Левицького (геніальне художнє мовлення), може бути джерелом величезної кількості актуальних естетично-філософських прикладів. Вони ще мають бути вплетені в інтелектуальну історію Європи.

³³ Див. мій переклад статті Марії Ретт «Кінець французького стилю. Структуралізм і постструктуралізм в американському контексті» (Слово і час. – № 4-5, 1996. – С. 42-54.), що зокрема розкриває алгоритм критичного засвоєння американськими інтелектуалами нових французьких інтелектуальних пропозицій: перший етап – особлива критична налаштованість й методологічна вимогливість, другий – зацікавлення і переклади, третій – адаптація «декадентських» французьких концептів як цілком «практичних» і власне американських.

³⁴ Створюється ідеологічний концепт п.н. «постмодернізм» з власною агресивною стратегією, який не має нічого спільного з пропозиціями Жака Дерріди й Мішеля Фуко. Він паразитує на вразливості постколоніальної культури, що за нових умов ще має подолати накопичені комплекси.

³⁵ Мова йде про ідеологічне заперечення самотності століттями дискримінованої української культури. Ярослав Дашкевич каже про необхідність створення «оксфордського стандарту» української історіографії та культури, що уможливив би як питоме явище авангарду, так і сформував би категорії для критичного прочитання текстів світової культури.

бом самовияву культури.³⁵ Відповідно на перший план виходить національна (мовна) органічність мислення, що своєю чергою зумовлює необхідність нового прочитання української класики. Тоді народництво відходить від «герметизму» національного самообмеження, розкриваючи внутрішнє багатоголосся і навіть універсалізм.

Дмитро Донцов і все середовище вістниківівців не брали участі в літературній дискусії, що точилася на Наддніпрянщині, тому що вони не мали потреби втискувати своє розуміння Європи у примітивізовані (через езопову мову) гасла, які зумів висунути Микола Хвильовий в умовах підрадянської дійсності. Донцов засвідчив глибоке розуміння змісту цієї дискусії: «Як би не розв'язували «загадки Хвильового» та його смерті, розв'язка буде проста. Загадка смерті в сім випадку була й загадкою життя. Хоч би він навіть сам натиснув курок револьвера, зброю йому вложила до рук та сама «веле-тенська, фатальна» сила – як він її звав – яка нищила його за життя, яка забила Чупринку й Міхновського, звела в ранню могилу Шевченка і П. Грабовського, зробила божевільним Гоголя, поминаючи масу інших «незнаних вояків» пера: – Москва.» [123; 591] Микола Хвильовий не висловив прямим текстом того, що хотів і повинен був висловити.

«Його драма була в тім, що його романтика не відважилася – наперекір засвоєній догмі – знайти для себе матеріальної підстави, а культ плебсу – мав уже готове «романтичне кліше» (made in Moscow), яке знову не міг прийняти поет.» [123; 592] Хвильовий так і не вийшов за межі радянської фразеології, запропонованої новою (радянською) окупаційною парадигмою. Чи, мабуть, він таки зробив це, здійснивши останній постріл у своєму житті.

Для Дмитра Донцова Європа є чимось складнішим, ніж звичайне протиставлення «Просвіті». Насамперед це спосіб мислення та інтерпретації життя. Йому імponує погляд Р.Унґерса, книжка якого «Історія літератури як історія проблеми» побачила світ 1924 р. «Разом з Дільтаєм³⁶ твердить Унґерс, що «літературна творчість є тлумаченням життя». В чинах, в окремих постатях літературного твору завше прозирає певний «життєвий настрій», певне розуміння «змісту і значення життя». (...) «Лише релігійно-метафізична воля новітніх часів, – пише Унґерс, – проклала шлях такому зрозумінню літературної критики». Ось чому наша критика, яка – назагал – відстала на кілька десятиліть від свого часу, бачила лише «публіцистику» в деяких моїх спробах підійти до окремих авторів з точки зору «історії літератури як історії проблем».

Щойно за десять літ відкопають, мабуть, у нас теорії Дільтаєа й Унґерса і переповідають їх як «останнє слово» науки, очевидно, коли вичитають про це в польській пресі. (...) Яке є відношення людини до згаданих проблем

³⁶ За Вільгельмом Дільтаєм, розуміти історію (і життя) можна, спираючись насамперед на некласичні (есеїстичні) тексти інтелектуалів.

життя? Я б назвав дві найважливіші категорії цього відношення: активне і пасивне, або – сказати з Ніцше – діонізієвське і аполонієвське. Друге є захоплення статичною «красою» або туга за нею, визволення від руху; діонізієвське наставлення життя – се активне сприйняття руху, шал творення й нищення. Одне шукає пристрастей і конфліктів, друге – тікає від них. Друге – се ностальгія за «щастям» втоми і перепочинку, перше – замість «щастя» шукає розросту й перемоги» [108; 812] Європа у розумінні Донцова – зумовлює такий погляд на життя, коли не існує нічого статичного і завмерлого, все сприймається у своєму розвитку й динаміці.

Тому коректніше назвати літературну публіцистику Дмитра Донцова есеїстикою, що належить до романтичної традиції Фрідріха Шлейєрмахера (1768-1834) та Вільгельма Дільтея (1833-1911). Обидва мислителі вважали інтерпретацію таким же мистецтвом, як і власне мистецька творчість. У Донцова ми зустрічаємо не наукові статті, не літературні твори й не зовсім літературну критику. Він писав есеї, тому його твори мають окремі риси від усіх згаданих жанрів. Вони розпізнаються за оригінальним авторським стилем. Естетичний світ Донцова – це не лише набір певних позитивних і негативних тверджень. Він уможлиблює різні мистецькі тенденції, що, однак, спираються на спільну ідеологічну матрицю.

Естетична пропозиція Донцова споріднена з українським модернізмом.³⁷ Це не той рафінований модернізм, коли літературні проблеми розглядаються лише як мистецькі, а власне літературна проблематика відчужується від життя й замикається сама на собі. Модернізм Дмитра Донцова шукає відповіді на питання, що ставляться цим життям. «Мистецтво для мистецтва? – Ні, мистецтво для мистців!» [138; 169] Тобто для тих, хто прагне. У нього модернізм поєднується з екзистенціалізмом, інтуїтивізмом та романтизмом. У випадку з Донцовим і вісниківцями маємо справу з політичною заангажованістю, яку слід розглядати також у контексті традиції модернізму. А політична ідеологія стає частиною літературної естетики.

Варто навести слова Володимира Моренця про заангажованість у мистецтві. «Слово завжди заангажоване. Інша річ – у що. Я стверджую, що це – нормальний стан, що казати інакше – це не розуміти глибокої проблематики «мистецтва для мистецтва», яка, насправді, ніколи не зводилася до гри, а була спробою спорудити нову релігію і дати відповідь на головні питання буття. Отаке «мистецтво для мистецтва». Інше – поверхове – розуміння цього концепту не цікавило навіть структуралістів. Вже Роман Інгарден стверджує, що будь-який мистецький твір з необхідністю містить

³⁷ Модернізм Дмитра Донцова бере початок ще з часів його співпраці з журналом «Українська хата» (1909-1914), який виходив у Києві під редакцією Павла Богацького. Великий вплив на Донцова мав Микола Євшан (Федюшка). Олег Баган висловлює припущення, що саме тут формувалася майбутня концепція донцовського ЛНВ «Вісника».

у собі метафізичні начала. Без яких він нічого не значить. Мистецтво для мистецтва як намір і є стримінням художньої форми до метафізичних начал. Просто ранні модерністи не вміли про це сказати інакше.»³⁸

Дмитро Донцов відкидає формальне доктринерство. Він уважно слідкує за творчістю кращих письменників Наддніпрянщини – Плужника, Тичини, Сосюри, Бажана, Фальківського, Слісаренка, Хвильового, Семенка – навіть за настроями і півтонами. Донцов відзначає цікаву закономірність: навіть перебуваючи на службі у «чужої доктрини», українські літератори нівелюють її стрункість. Так виявляється відома «шатость малоросійська». Не маючи можливості бути щирими в чужій ідеологічній системі, українці починають шукати шпарини для вияву власного почуття, що є ворожим цій «накиненій» доктрині. Проте на виході – однаково текст нещирий та ідеологічно маргінальний.

Він пише про більшовизм, що «ідея ся є в нас імпортована, Україна не хотіла її приймати, уважала за предмет люк்சусу. І тому наклала на неї величезне мито – з життя мільонів юнацтва. Але Москва заплатила мито і «красний товар» залляв наші міста і села.» [97; 69] Проте Україна органічно не прийняла більшовизму. «Хочете знати, як нова революційна еліта на Україні прийняла російську доктрину комунізму? – Читайте українських ліриків.» [97; 79] Донцов пише про внутрішні протиріччя у процесі більшовизації України, називаючи його псевдоморфозами.

«Се, що тепер панує в Україні під видом комуністичних настроїв, се лиш псевдоморфоза. (...) Але настає час, аби тіло нації прийняло власну форму, відкинувши невластиві чужі! Бо в національним життю такі псевдоморфози несуть лиш катастрофи і зникнення національної творчости на всіх ділянках життя. (...) Наша національна ідеологія трошки знає, але мало хоче.» [72; 336] Національна ідеологія й ширше – національне духовне життя повинно розвиватися в органічних формах. «Дисгармонія? – запитує Дмитро Донцов, – її не позбудемося, доки не перестанемо бути невільниками доктрини (замість стати слугами життя).» [97; 86] Погляд Донцова на літературне життя Наддніпрянщини був далеким від одномірності. Він структурує його на різні табори і середовища.

«Одні прийняли нову буденщину, симулюючи свій порожній вже патос гамірливим тарахкотінням комуністичної фрази, – таких була більшість. (В. Поліщук, П. Тичина). Другі, щиріші (і сильніші), відсахнулися від дзеркала, піднесеного дійсністю, не приймаючи цих буднів, картаючи їх сатирою, або шукаючи нового підлога для неvigаслого ще революційного запалу, – се були «романтики». (В. Сосюра, В. Підмогильний, найперше – М. Хвильовий). Треті, нарешті, поволі відвертаються і від нового побуту, і від всякого, не лиш комуністичного патосу, шукаючи ратунку в тихій пристані «чистої поезії», – се «неоклясики.» [72; 322] Він виявляє особливу спорідненість із позицією

³⁸ З листування.

неоклясиків через те, що вбачав у ній бунт індивідуалізму. «Лиш несправедливо бачуть противники неоклясиків в них поворот до «просвітянства» (...). Є між ними і просвітянщиною велика різниця!» [Там само; 326]

На перші зразки донцовської літературної есеїстики схвально озивається Микола Зеров. У Ч.4-6 «Літературно-Наукового Вістника» за 1918 р. Дмитро Донцов друкує статтю, присвячену пам'яті Лесі Українки. «Жадне ім'я, – пише він, – в українській літературі не лишилось так мало зрозумілим, як ім'я Лесі Українки. І жадне інше не дає нам більшого права називатися європейським народом.» [54; 182] На цю публікацію відгукнувся Микола Зеров у своєму «Книгарі»: «П'ята річниця смерті Л.Українки (в липні 1918) пройшла якось дуже непомітно: без публічних відчитів, без концертів, без поминальних докладів та статтів. З усієї української преси, здається, один тільки «Літ.-Наук. Вістник» озвався на неї патетичною заміткою Дм. Донцова, повною слухних спостережень і гіперболічних оцінок.» [170; 1349] Зеров бере за основу оцінку Лесі Українки Дмитром Донцовим, посиляється на нього. Фактично з тих визначальних висловлювань Донцова бере свій початок наше ставлення до неї як до геніальної письменниці.

Сам Донцов прихильність Миколи Зерова мав собі за велику честь: «Домого підходу є апробуючий відзив Миколи Зерова (в його творі про Лесю Українку) і це для мене важить більше, ніж сотки закидів в «односторонності» т.зв. літературознавців, які не знають що Слово, а тим більше поезія – це містерія, яку розгадати є головним обов'язком критика.» [153; 4] Це романтичний погляд на літературну критику, який, до речі, був досить поширений у ті часи і, мабуть, ніколи не втратить своєї актуальності.

Також знаходимо у Леоніда Білецького: «Кінцева мета науки – винаходити закони. І за наукове опрацювання може вважатися лише такий дослід явищ природи й духа, який ставить собі за мету винаходити закони, що лежать в основі цих явищ, – іншими словами: лише ті люди здібні науково мислити, що за низкою сирівців, за низкою окремих фактів здібні відчуті і дослідити їх душу.» [19; 11-12] Лідерів неоклясиків і вістниківців поєднувала взаємна прихильність. Зеров цікавився Донцовим з інших можливих джерел.

Так, у листі 2 травня 1926 р. Михайло Рудницький пише до Зерова: «Редактор Д.Д. – інтелігентна людина.» [323; Арк. 593] Про це також свідчить лист Павла Тичини до Миколи Зерова від 26 лютого 1924 р. [Там само; Арк. 623] Справа полягала не тільки в заочних приязних стосунках. З ідеологічного погляду вістниківців поєднував із неоклясиками засадничий європоцентризм, вміщений у гаслі Миколи Зерова «Ad Fontes!» Враховуючи, що в літературній дискусії Зеров фактично виступив спільником Хвильового, можна говорити про певний ідеологічний тріумфірат, додавши сюди Дмитра Донцова.

Дарма, що Микола Хвильовий змушений був у різний спосіб висловлювати лояльність до окупаційної влади, навіть примістивши самого Дон-

цова у «штабі Духоніна». Головний редактор ЛНВ добре розумів тодішню ситуацію. «Певно! Певно! Але не сі «перспективи», що отвираються в Совдепії для різнодумців найстрашніші. Найстрашнішою є та моральна смерть, яка жде там кожного, кому переконання або просто почуття самоповаги не дозволяє присягати на кожду букву Ленінського корану. Найстрашнішою є примусова мовчанка тих, які хотіли і могли би не одно сказати, проклинаючи годину слабости, що змусила їх угнути коліна перед «Месією зі сходу.» [75; 370] Надзвичайно влучна характеристика становища українських літераторів в УРСР.

На початках радянський режим вдавався до хитрощів з метою виграти час. Інтелектуали запрошувалися до дискусії. В різних часописах з'являлися подібні оголошення: «Під цим заголовком редакція розпочинає цикл дискусійних статтів на теми мистецтва. Саме тепер наступає час художнього та ідеологічного оформлення для багатьох мистців, зокрема – мистців слова. Скрізь точиться завзята боротьба, інколи – надто гостра, але загалом показна для безсумнівного зросту пореволюційної культури. Щоб дати можливість звичайному читачеві ознайомитися з найголовнішими критично-мистецькими течіями, редакція й улаштує цей куток «Мистецької Трибуни.» [241; 25] Заохочувалася риторика революційного авангардизму з метою відвернути від традиції української клясики й усунути всі перешкоди для промовки мізків майбутніх «будівників комунізму».

Руками таких критиків, як Андрій Хвиля, радянська влада намагалася розбити справу покоління. Хвиля галасував: «Партія була хвильовизм, як певну культурно-політичну теорію, що в дальшому її розвиткові й практичному застосуванні вела до націоналізму. М. Хвильовий визнав свої помилки, став до активної роботи на культурному фронті, і партія допомагатиме йому стояти на ленінських позиціях.» [290; 18] Адже «Відомо ж хто Донцов? – Фашист.» [290; 21] Навіть радянський критик Хвиля помітив ідеологічну близькість Донцова і Хвильового.

Літературна дискусія була належним чином інтерпретована в українському літературознавстві ще у 1930-х роках. Так, Ярослав Гординський писав: «Підсумки літературної дискусії 1925-1928 рр. ясні: перемогла компартія (російська й за нею українська) але тільки назверх; 5 років пізніше Хвильовий і за ним Скрипник пішли в могилу, але хвильовизм лишився для України, як заповіт: теорія боротьби двох культур, своєрідне відродження українського месіанізму (азіатсько-західноєвропейський ренесанс) і нестримне змагання до клясичного вдосконалення літератури й культури. (З корективом: розумного й поміркованого масовізму) та зв'язана з сим туга за Західною Європою.» [29; 70]

Уважним дослідником стосунків Дмитра Донцова і Миколи Хвильового був Роман Рахманний: «На тлі цієї двадцятирічної доби виділяються дві інтелектуальні постаті, як два протиставні виступи-віщуни на двох кін-

цях української землі: Дмитро Донцов і Микола Хвильовий. Їхнє співвідношення і їхні ідеї визначили характер українства обабіч «залізної завіси», що протягом 20-ти років розділяла Україну на дві відмінні частини, хоч зв'язок між ними ще не зовсім перервано.» [250; 3] Рахманний також говорить про помітний вплив Дмитра Донцова на Миколу Хвильового.

«Вплив Донцова на покоління М. Хвильового і його однолітків поза кордонами советизованої України був ширший, глибший і триваліший у своїх наслідках, як вплив пориву й писань Хвильового. Свої українські тези Донцов формував ясно, логічно і передавав їх читачам своїм своєрідним «барабанням» стилем та аргументами, які ґрунтувалися в його доброму знанні західньо-європейської культури й суспільствознавства. Хвильовий писав імпресіоністським стилем, не дав ні одної суцільної, політично довершеної статті, яка б унапрямувала його читачів, що жили після Актів 22 січня 1918 і 1919 років.

Його характер і темперамент сатирика-полеміста, що любив шпигати будь-кого прямо й навідмаш, не дозволяли йому зосередити свою увагу на суттєвому і присвятити свої вміння непроминальному замість займатися особистими суперечками місцевого характеру саме в час українсько-російської конфронтації. Вплив Донцова на мислення і поступове формування української думки Хвильового був незаперечний.» [Там само; 20] Дослідник також вказує на маргінальність і неприродність тез Миколи Хвильового для українського контексту, на вимушеність форми їхнього втілення. Зокрема тому він не може бути прапором для майбутніх українських «лівих», якщо вони хочуть бути українцями.

«За порівняння М. Хвильового не пішов на смерть свідомо ніхто з його прихильників, яких – як кажуть його еміграційні величальники – були «тисячі». Він не став прапорним іменем ані для своїх сучасників, ані для покоління після смерті Сталіна 1953 року. Тим часом за ідеї Д.Донцова на всі небезпеки революційно-визвольного життя – на в'язнення, тортури і на смерть свідомо йшли численні українці та українки, для яких ім'я Донцова було прапороносним іменем.» [Там само; 22] Ставлення Дмитра Донцова до Миколи Хвильового Роман Рахманний пояснює як дипломатичне. Це не була співпраця чи ідеологічне опонування.

З боку Донцова – це приклад національної солідарності, важливої у справі поширення ідеології українського націоналізму. «Спостерігши шукання Хвильового з часу його переходу на прозу і згодом на памфлети (есеї), Донцов розсудливо допомагав йому знаходити український шлях і остерігав Хвильового перед небезпеками від будь-якого компромісу з Москвою. Коли ж Хвильовий заламався, Донцов не накинувся на нього з такою лайкою, яку можна було прочитати на Донцова з боку советоукраїнських авторів і самого Хвильового. Донцов трактував Хвильового як молодшого блудного українського брата – жертву російської імперіальної сили, що взяла в свій полон буквально тисячі «Хвильових» (...)

Мабуть, щоб не послабити свого обвинувачення Москві, як убивниці Хвильового, Донцов не висунув запитання чому Хвильовий вибрав самогубство, а не удар по ворогові, який саме штучним голодом знищував мільйони українців? Чому Хвильовий (а втім М. Скрипник і П. Любченко), маючи зброю в руках, якої не мали українські селяни, не зробив протестного удару по ворогові тією зброєю і не залишив протестного листа-маніфесту з поясненням свого удару?... Можливо, Донцов вважав, що «лежачого», а тут ще й мертвого, українця не годиться бити, коли винуватцем була і є Москва. Це корисно свідчить про Донцова, як націоналіста з людськими почуттями. (...)

Донцов розкрив таємницю М. Хвильового та інших недозрілих українських націонал-комуністів, коли він назвав їх роздвоєними душами, які не в силі впоратися з проблемою: якою мірою вони українці, а якою мірою вони всеросійські піддані.» [Там само; 23] Завдяки цій своїй дипломатичності Дмитро Донцов фактично став учасником ідеологічних процесів, що розгорталися на Наддніпрянщині у 1920-х рр., «бо те, що тепер укрите на тамтїм березі, сто разів цікавіше від всяких «українізацій». Маємо діло з духовим здвигом серед українства, глибоким і вагітним необчисленими наслідками. Приглядатися цьому здвигу можна головню в літературі.» [72; 321]

Радянська риторика рано чи пізно зумовлювала деградацію українського інтелектуала. Між радянським і російським патріотизмом «я сих тендітних границь не бачу» [101; 181] – пише Дмитро Донцов. Пізніше це potwierдили дисиденти. За словами Івана Сокульського, «першою елементарною умовою мого існування як особистості – є право бути українцем (з усіма випливаючими звідси наслідками). Все моє свідоме й несвідоме життя свідчить, що такого права, права на Україну – я не мав і не маю. (...)

На своєму власному досвіді переконався – українцєві, будь він хоч тричі марксистом, немає тут іншого місця, окрім тюрми та «психушки.» [271; 710] Знову проблема національного та екзистенційного вибору, споріднена з донцовською філософією боротьби. «Можна мовчати про речі, що не торкаються тебе. Та коли йдеться про основне: про підвалини нашої духовности, про те, бути чи не бути людині як особистості, тут мовчання рівнозначне зраді самого себе, ганебній втечі з поля бою.

– Далі відступати нікуди!

– Далі – я сам!» [Там само; 713]

Розгляд питання «Європа» чи «Просвіта» в тодішніх умовах збігається з іншим: «Росія» чи «Європа»? «Рівночасно в обох наших культурних осередках, – пише Донцов, – в Києві та у Львові, здійснюлася дискусія на тему нашої культурної приналежности. «Схід чи Захід?» – так ставляють питання у Львові («Політика»). «Європа чи Росія?» – так формулюють питання у Києві, де воно стало злобою дня. Його обговорюють в журналах, на відчитках, в часописах, йому присвячують спеціальні книги, як М. Хвильового «Камо грядеши» та ін. Правда, з огляду на цензуру «рабоче-крестьянского»

уряду, що дуже нагадує часи Миколи І, – питання не ставиться так остро на словах, але по суті – так. Назовні спір іде про «пролетарську літературу», про «просвітянство» та «халтуру», але на ділі – про найбільше тривожну справу на Україні: як ратувати національну культуру, що душиться за кільчастим дротом, яким себе відгородила Росія від Європи.» [75; 355]

Тому, на думку Донцова, перший крок на шляху до Європи – це відгородження себе від Росії. Дуже багато тут може дати література. «На чий творчості – Європи чи Росії – маємо виховувати молодь? В круг яких ідей маємо вводити нові покоління – в російський чи європейський? (...) Література – се виражений в слові світ емоцій.» [99; 62] Він закликає черпати безпосередньо з європейських мов і джерел. Бо «чим була супроти сеї Європи Росія? Росія була провінцією, а її література – провінційною літературою. (...) Змагання, ріст, перемога! До того стремить фавстівська людина.» [Там само; 63] Далі – переорієнтація системи вартостей.

За Донцовим, література відіграє величезну роль у формуванні духовного обличчя нації. Вона також є дзеркалом пріоритетів інтелектуального життя. Дмитро Донцов викриває вторинність естетичних зацікавлень української літератури, висуваючи дилему «або-або». Це «естетика трагічного й естетика декадансу. (...) Поминаючи Шевченка, Лесю Українку і Стефаника (ще може Черемшину і пару дрібніших) – ось тая власне естетика декадансу й панує в нашій письменстві.» [108; 813] На думку Донцова, трагедія полягає в тому, що українські літератори здебільшого дивляться на світ некритично, кризь запозичену в Росії систему вартостей.

Звідси – неприйняття Заходу. Вони живуть у викривленій системі вартостей, відгородившись від світу російськими кордонами. «Страх стилю, який виявляється у наших критиків у відразі до Заходу – се також страх конкуренції.» [109; 1116] Ситуація не змінилася б, якщо б такі діячі почали б наслідувати Захід, чи задовольнилися б власним українським гетто – не-європейцями їх робить передусім відмова від власної індивідуальності. «Отже ходить не про Захід, чи про Схід, лише про органічність і силу ідеї, яку засвоює нація. А сю органічність і силу може дати нам лише Захід.» [75; 363] Переконлива критика національної, в першу чергу інтелектуальної несамодостатності.

Максималіст Донцов у справі індивідуальності заперечує різні екстремі, зокрема розглядаючи ситуацію на галицькому ґрунті: «Що вражає в наших «москвофілів» і «європейців», так се те, що одні у Росії, другі – на Заході, брали не найліпше, але все, із правила, найгірше, не суттєве, але другорядне, найкаламутніше з того джерела, з якого пили. Коли се був «москвофіл», – то брав із російської культури все розкладове, анархістичне; коли «європеєць», – то залюбки розкошував не в тім, що було сильне, динамічне в західній цивілізації, лише конче те, що вже скаменіло, знепорушніло, звигідніло, зміщалося.» [Там само; 356] Збалансованість критики пояснюється її методологічною доцільністю.

Щоб стати суб'єктом, а не об'єктом історії, провінцію треба перемогти в собі. «Коли ми були «західники», то вже конче з латинізацією обряду. Коли «москвофіли», то силоміць вбивали в антиколективістичний череп нашого мужика – комуна або есерівчину. Ні одні, ні другі не мали волі перемогти в собі провінцію, не мали віри в право творити своє власне, поставити над своїми деталями своє універсальне, навпаки – пристосовували їх до чужого.» [Там само; 362] В чому ж полягає дійсна трагедійність української історії та літератури? – У невмінні добачити силу натури героя, її пристрасність та індивідуалізм.

Критикуючи радянський фільм «Тарас Шевченко», Донцов пише: «Драма «Шевченка» се драма розтоптаного по дорозі робака. Його б'є махуча, б'є дяк, б'є фельдфебель, але не як ворожу силу, не як того, хто носить в собі ворожий їм світ, (...) а просто так: подібні муки зазнавав не тільки Шевченко, а й всякий сирота, всякий солдат. (...) Конфлікт героя з оточенням в драмі повинен бути добровільний, спрагнений ним, органічно випливаючий з його наставлення, не випадковий.» [100; 84] Герой творить дійсність, долає перешкоди і перемагає, а не стає рабом обставин. Правда – у пристрасності, у прагненні свободи, у вірі в перемогу.

«В сім розбраті між жагучою потребою віри і раціоналізмом, між чинним протестом, який мусив топтати все дочасне і пактувати, як Шевченко, з «гадом», і безсилою людяністю, яка не дозволяла в своїм імені на такий протест, – і є трагедія нашого гуманітаризму взагалі і Франка зокрема. Всі нові правди несли з собою на місце старої віри і гнету – новий фанатизм і нове творче насильство. (...) Вирватися з проклятого льоху, де нас зіпхнуто, на вільний світ вільних націй. За те, що він вказав нам сю мету і проголосив незаперечне право до сього, лишилося Франком серед тих, яких з вдячністю згадуватиме вільна колись нація, – на одним з перших місць.» [77; 130] Вибір між «Європою» і «Просвітою» редукується у Дмитра Донцова до заклику до українських інтелектуалів бути самими собою.

У міжвоєнний час все українське інтелектуальне життя так чи інакше розвивається під значним впливом духу активізму, що його формував ЛНВ («Вістник»). У літературному огляді 1937 р. Аркадій Животко писав: «Звертаючи увагу на основний характер творчості в українській літературі поза СССР останніх часів, за винятком небагатьох випадків, можна спостерігти те спільне всім трьом галузям її, що прислуговується до формування підстав українського визволення. Це бадьорість, відданість, певність. Є це відповіддю на ту невідрадну дійсність, в якій примушена ще сьогодні перебувати українська нація.» [163; 20]

Дмитро Донцов прийшов до літературної есеїстики не так із самого зацікавлення літературою, як із потреби ідеологічно впливати на українське суспільне життя. Літературний процес вже традиційно був спільною трибуною для українських інтелектуалів, які в умовах бездержавності не могли знайти відповідного вираження в інших галузях.

Оглядаючи українські літературні журнали 1922-1923 рр. поза межами СРСР, Олесь Бабій³⁹ без належного піетету згадав «Веселку»,⁴⁰ в якій тоді друкувався Євген Маланюк: «Але зміст журналу бідний, аж надто бідний, безбарвний, блідий, нічим не подібний до барвистої веселки.» [5; 273]

Маючи на увазі величезні завдання української інтелігенції поза радянською Наддніпрянщиною, він підкреслює її розпорошеність і провінційність: «І тільки безпощадна критика зможе очистити атмосферу, в якій дусяться молоді поети, у яких є дійсна іскра Божя. Коли ж порівняти емігрантські журнали з журналами, що виходили й виходять там, за Збручем, то приходиться признати, що Піємонтом духового життя був, є і буде Київ. У тамошніх поетів багато кривлення, незрілості, студентських революційних вибриків, але там чується живий нерв, там чується голос рідної землі. Там цвіте справжнє дерево українського духа, а тут – тільки зів'яле листя, відірване бурєю і закинене в куток життя.» [Там само; 276]

Заскочений Маланюк звертається до Донцова через статтю «Pro domo sua»⁴¹ у «Веселці»: «І звертаємося тому, що прізвище це (Дмитра Донцова – С.К.) нам дуже й дуже багато промовляє; тому що прізвище це є для нас символом майбутньої української інтелігенції, символом того, що є кращого й ліпшого, чинного й розумнішого серед неї нині; тому що ми вірили в спільний з власником цього прізвища напрямок і вважали себе (по ідеї) за часточку, за галузь тої діяльності, яку проводить ЛНВ.» [219; 58-59] У відповідь Дмитро Донцов зазначає, що ніколи «не спеціалізувався на справах літературної критики.» [65; 267] Тобто він визнає, що прийшов у літературну есеїстику через політичну ідеологію. До речі, суто ідеологічною виглядає естетична парадигма протиставлення «Європи» і «Просвіти».

Дмитро Донцов дискутував у відповідним чином заданих рамках, але тільки «з приводу». Головну дилему він розуміє радше як «Європа чи Росія?», що у свою чергу вимагає відповідного висвітлення поняття Європи.

³⁹ Олесь Бабій (1897-1975) – український письменник та літературознавець. Один із засновників групи поетів-символістів «Митуса». Автор гімну ОУН «Зродились ми великої години».

⁴⁰ Журнал «Веселка» (1922-1923) – видавався у таборі для інтернованих українських вояків у Каліші (Польща) Є. Маланюком, Ю. Дараганом, М. Чирським та М. Гривою.

⁴¹ На свій захист (лат.)

4.2. Націоналізм і готика. Українська есеїстика

Естетична система Дмитра Донцова будується на жорсткому протиставленні двох першопричин життя, Добра і Зла. Цим вона споріднена з традиціями воюючої Церкви європейського Середньовіччя. Стати по боці Добра для того, щоб перемогти Зло – ось, на думку Донцова, головне завдання інтелектуала, який розглядає життя і мистецтво як містерії, що в них він бере участь. Відповідно національні цінності⁴² відносяться до Добра, а все, що спрямовується проти існування незалежної України, є Злом.

Ми вживаємо термін «готика», який звучить у вістниківців під впливом Освальда Шпенглера, умовно, метафорично, в контексті ідеологічної актуалізації ЛНВ («Вістником») традицій європейського Середньовіччя у специфічному українському контексті двох міжвоєнних десятиліть ХХ ст. Цей концепт нагадує про ідеологічну єдність та культурне багатоманіття християнської Європи. Готика виступає для вістниківців своєрідною метафорою для позначення феномену Європи.

Однак на відміну від туги романтиків XVIII-XIX ст. за старими часами, коли Європа будувалася на «живій вірі» європейців, для вістниківців ідеальну Європу треба шукати не в минулому, а навпаки, віднайти у майбутньому через власні активні зусилля. Зокрема у виборенні нової Української держави, яка б стала органічною частиною справедливої та блискучої Європи. Концепт готики у цьому випадку тісно пов'язаний з такими рисами, як модернізм, неоромантизм, неокласицизм вістниківців.

Уособленням цієї романтичної естетики визначеності й відповідальності на шляху до мети в українській літературі була для Донцова Леся Українка. «Письменниця, яку назвав Франко самотнім чоловіком серед поетів соборної України, лишилася якимось сфінксом для покоління, для якого відвага, завзяття, воля – всі мужеські чесноти повинні були б стати кінцевими, коли воно хотіло встояти в тій страшній заверюсі, що несподівано впала на нього. Як се сталося?» [56; 28] Донцов вважає, що для свого покоління вона була людиною Середньовіччя.

«Вона жила і ділала в добу, у коліски якої стояла сумна постать великого плебея – Руссо. В епоху, що на місці невидимого Бога поставила релігію розуму.» [Там само; 29] Саме всевладність розуму захоплювала українських інтелектуалів драгоманівської генерації, проти чого виступав Дмитро Донцов. Натомість «вона вірила, що народ кориться скорше своїм пристрастям,

⁴² У Донцова це універсальні цінності, що виявляють неповторну індивідуальність та самотність народу. Вони зрозумілі будь-кому, а не лише українцям. Національні цінності виступають не відгрозуювальним, а інтегруючим чинником. Україна у Донцова виступає нерозривною частиною Європи. Для нього негативна конотація явища «національного гетто» поступається лише поняттям, що окреслюють російський імперіалізм.

як своїм інтересам, і хотіла, щоб так було.» [Там само; 43] На думку Донцова, Леся Українка залишилася незрозумілою для сучасників. Вона жила не дріб'язковим сучасним, а великим – минулим та майбутнім України.

«Пробуджена туга людського «Я» за чимось великим, що довго придушена таїлася на дні душі, вибухаючи раз на кілька сот років, тоді коли зачиналися нові розділи в історії. Коли б Леся Українка прийшла трохи пізніше, коли й безжурних огортав переляк перед катастрофою, що йшла, її скорше зрозуміли б. Та майже ніхто з її сучасників не відчував тої бурі, якої так пристрасно прагнула вона.» [Там само; 30] Інтерпретуючи джерела такого світорозуміння Лесі Українки, Донцов апелює до естетики ідеалістичного Середньовіччя, втіленого у готичі. «Поетка рвалася із свого спокійного і зрівноваженого середовища в ту повну поезії епоху, котру ми називаємо «темним Середньовіччям», або в часи античного світа.» [Там само; 36] Античний світ більше символізує людські чесноти – шляхетність, стійкість, відданість.

Саме як втілення ідеалізму і романтизму сприймає Донцов Лесю Українку. «Сю мораль активізму, апологію афекту, неприєднану філософію віруючого, що кожної хвилини, як жовнір перших каліфів або мальтійський лицар, готов був пролляти кров невірних – внесла вперше до нашого націоналізму поезія Лесі Українки.» [Там само; 35] Від представленої у такий спосіб естетики лише один крок до політичної ідеології. «Кров проллята в боротьбі – лише має викупляючу силу для нації і ідеї.» [Там само; 32] Дмитро Донцов долучає Лесю Українку до своєї головної дилеми протипокладення Добра і Зла.

Вона «вірила в таємну лучність двох бігунів: добра і зла, в їхнє взаємне доповнювання, їх містичну взаємну залежність.» [Там само; 37] Письменниця не народилася такою, але прийшла до розуміння цих вічних істин. «Колись і її вабила інша муза, «легка, прозора, блакитна і невиразна, як мрія». Колись «братня любов була її «наставниця єдина», але її – «любов ненависті навчила.» [Там само; 33] Це приклад того, що шлях до такого національного навернення відкритий і ним може пройти кожен, хто прагне долучитися до містерії життя і мистецтва, також життя мистецтва і мистецтва життя, оскільки для Донцова це, в принципі, те саме. «Вона не конкретизує змісту емоцій, і сим її поезія наближається до музики.» [Там само; 140]

Зазначимо, що готика асоціювалася з музикою не лише в Донцова. «Застиглою музикою» називав її Шеллінг, «мовчазною музикою» – Гете. Також «саме у XIII ст., одночасно з остаточною перемогою готики над романським стилем, на зміну унісону до французької музики приходить складне багатоголосся.» [217; 59] Дмитро Донцов долучає Лесю Українку до свого розуміння людського волевиявлення як частини загальної волі, що урухомлює світ і всесвіт. «Сенс мав для неї лише абстрактний, незалежний від конкретного змісту, від мети, від вихідної точки – великий порив душі до чину, до руху, до виявлення себе і глорифікація сього первісного елементу жит-

тя.» [56; 44] Ці погляди являли собою відповідну інтерпретацію концептів Шопенгавера, Ніцше і Бергсона.

Романтизм Лесі Українки у Донцова – це насамперед вияв національного почуття. «Її поезії се був крик нової нації, що нарешті відзискала в собі абсурдну, спонтанну волю до чину, ентузіазм *morituri* і фанатичну віру в велике чудо.» [Там само; 135] Дмитро Донцов представляє поетику Лесі Українки також з погляду підсилення ідеологічних завдань. «Всі ці засоби її техніки: віддавання не актів, з якими лучаться емоції, а самих емоцій, підсвідомих рухів душі; не змислових вражінь, а душевних переживань, нарешті – зображення почувань в руху, не в їх статиці, а в динаміці з усіми згаданими щойно оригінальними способами, уживаними для досягнення цього ефекту – всі ці засоби сполучені в цілість, дають систему майже геніяльної техніки. Для неї ця техніка була логічно кінцевою, бо розуміти світ як волю – значить розуміти його як рух, як те, що стає.» [Там само; 147] Згідно з романтичними принципами, життя Лесі Українки тлумачиться Донцовим як продовження її поетичної діяльності – і навпаки.

«Кажуть, що Леся Українка вмерла на сухоти. Думаю, що се неправда, або не ціла правда. Бо се за смішна назва на ту хворобу, що жерла її. Вона вмерла від того внутрішнього вогню, що гонив її до чину, тоді ще нездійсненого, – сю маленьку жінку з душею скованого Прометея.» [Там само; 150] Романтик не дивиться на мистецтво збоку, а живе ним і в ньому. «Тому була її поезія щастям, а не насолодою ним.» [Там само; 150] Леся Українка була чи не єдиним романтиком (у Донцова це те саме, що єдиним націоналістом) на тлі пануючого тоді лібералізму й позитивізму. «А може не розуміли її тому, що не було в неї того сентименталізму стомлених душ, що тягне так до себе слабкі натури?» [Там само; 148]. Донцов вважає, що передбачення Лесі Українки справдилися. «Часи, що вона виглядала, наступили по її смерті. Кривава заграва розіллалася по лісі, а серед темних кущів блимнули дикими вогнями вовчі очі.» [141; 99]

Жіночим образам належить особливе місце у творчості Дмитра Донцова. Леся Українка, Олена Теліга, Жанна д'Арк, Марія Башкирцева, Олена Пчілка співзвучні багатьом його ідеологічним та естетичним викладкам. Жанна д'Арк, як справжній романтичний герой, самотня у своїй обраності. Донцов протиставляє її юрбі, що живе інстинктами, а не ідеалами, тому піддається маніпулюванню.

«Для історика епопея Орлеанської Дівчини невичерпне джерело спостережень і аналогій. Для психолога і соціолога є вона цікавим матеріалом для актуальних знову теорій про «героя і юрбу», багатою ілюстрацією старої як світ і вічно нової трагедії новатора серед старої ієрархії. (...) Легенда, витворена в поезії.» [103; 545] Вона гине за майбутнє вільної Франції. «Але згинувши, вона перемогла. (...) Історія в суті речі є незмінна. Завше мечуться люде, спонукані тими самими пристрастями, завше борються за те саме: за право бути вгорі. Завше від змагунів жадає життя тих самих чеснот, за-

вше карає ті самі промахи і хиби. Се вічний закон людського життя і людської боротьби.» [Там само; 556] Жанна д'Арк – це такий персонаж героїчної історії, на якому будується національна література.

У Донцова постать Жанны д'Арк так само окреслює несамоодостатність української літератури. «Помилкою було б твердити, що не було у нас і нема тих провідних вогнів. Та на загал – коли великі типи світової літератури (разом з її проблемами) захотіли б себе розглянути в дзеркалі нашого письменства, то побачили б хіба свою карикатуру. Неначе той кіновий неборак, що нагло опинився перед видовжуючим або розтягуючим кривим дзеркалом: він не пізнає самого себе, а глядачі заходяться сміхом. Таке криве дзеркало і є наше письменство.» [104; 870] Важко не погодитися з такою влучною критикою хронічного провінціалізму української літератури.

Олена Теліга також – «це тип, історичний тип жінки провідної верстви України.» [152; 90] Вона накреслена у Донцова лише як письменниця та історичний діяч, без жодного побутовізму й натяку на особисте життя. Вона насамперед – герой своєї нації. «Спокуси життя? Це були наївні рожеві мрії молодости.» [Там само; 56] Навіть любов/кохання з такого погляду має інший вимір. «Що таке любов? Це великий стимул героїчних душ, який дає їм твердість іти крізь всі перепони, крізь терпіння, всі розчарування і зневаги, крізь всі спокуси.» [Там само; 54] Донцов обмежив погляд на Олену Телігу в такий спосіб, як це могло бути зроблене у Середньовіччі⁴³, представивши не живу людину, а лише той архетипічний романтично-героїчний компонент, який мітологічно залишиється в українській культурі.

По суті, донцовський есей про Олену Телігу став розширеним тлумаченням присвяти: «Цим твором, присвяченим Поетці вогнених меж, хочу дати вираз почуттю глибокої відданості й подиву для Поетки Наддніпрянської України, яка – крім Лесі Українки – не знає собі рівної шляхетності форми й глибиною змісту. Хочу здвигнути «пам'ятник нерукотворний» блискучий і вірний співробітниці «Вістника», з якою мене лучили роки боротьби за спільне «вірую». Хочу відслонити містерійну суть її поезії, її дух, такий рідний великим традиціям Київської Землі, з якої вийшла; який кличним дзвоном гудітиме в серцях тих, що їх взивала на шлях героїзму і посвяти.» [Там само; 5] Майже візуальна високість стилю вказує на готичну природу спостережень.

Тільки через яскраву індивідуальність прийде новий дух в українську літературу. За Дмитром Донцовим, це основоположний принцип справжнього мистецтва і головна ознака європейськості мислення. «Людина мусить виробити собі власне чуттєве відношення до оточення, мусить

⁴³ У Середньовіччі Церква звертала увагу лише на безсмертну душу, ігноруючи тіло й людські пристрасті. Тому кажуть, що у добу Відродження відбулося «відкриття людини». Проте душа є самою людяністю. У Середньовіччі вся увага зосереджувалася на людяності – на тому, що характеризує людину власне як людину.

чогось хотіти, щось поборювати, щось кохати і щось ненавидіти, щось похвалити і щось осуджувати. І то гаряче і пристрасно, аби було видко, що се щось палить їй мозок і серце. Так, як бачимо се в Шекспіра, Софокла, Гете, Мольєра.» [104; 885-886] Хотіти, прагнути і здобувати. «Коли новими талантами увірветься ота нова релігія в нашу літературу, тоді перестане бути остання кривим дзеркалом. Тоді стане вона чистим, простим, може страшним, але прекрасним дзеркалом – життя.» [Там само; 887] Також справжній художник стоїть «віч-на-віч з Всесвітом.» [113; 467] Він/вона йде назустріч небезпекам, не ховається від життя, а прагне змінити його.

«Такою ідеєю є не резигнація, а прийняття життя. Для цієї ідеї біль не є вже аргументом проти життя; бо перетворює вона його не в апатію, лише в енергію, в бажання зробити послухнішим своїй волі світ; бо для цієї ідеї життя є тим гарніше, чим тривожніше. З цієї ідеї черпає мистецтво і свій патос, і внутрішній вогонь, і навіть тепло, отой «голод» і «спрагу жагучу», а з серця й слова – робить «молот»... Є то ідея витиснення на зовнішніх речах поета печати нашого Я, вічно прометеївське в нас. Лише луна цієї ідеї надає блиску великим літературам. Коли наша література до них ще не належить, то власне тому, що досі не може побачити в Прометей нічого, крім шарпаної печінки, над якою треба заводити. Ідея, про яку я говорю, це ідея естетики здорових людей, яку я протиставляю естетиці траводів.» [111; 83]

Було б помилково розглядати згадку про «естетику здорових людей» у контексті хибно зрозумілого концепту «надлюдини» Фрідріха Ніцше, якій дозволено робити буквально все, у т.ч. визначати долю тих, хто сповідує «естетику траводів». Для Дмитра Донцова «здоровою» є особа самодостатня, яка може приймати важливі рішення, бути лідером і, якщо буде потрібно, принести саму себе в жертву власній ідеї. Тобто ніхто нічого не винен цим людям. Навпаки, вони самі мають екзистенційний обов'язок перед власними ідеалами, серед яких на першому місці – захист свого народу та його культурних надбань.

Донцов формулював ідеологічні підстави для згуртування українців напередодні неминучої Другої світової війни. Адже українці не мали власної держави, що мала б виконувати завдання національної мобілізації. Тому тут радше вгадуємо апелювання до Шпенглера – значного авторитету як для Дмитра Донцова, так і для Миколи Хвильового. У трактаті «Присмерк Європи» Шпенглер накреслив естетичний зміст готики. Він вводить поняття «фавстівської» людини, за ім'ям головного героя поеми Гете «Фавст». Цей концепт бере на озброєння Дмитро Донцов. «Перед поглядом фавстівської людини весь її світ являється як рух до якоїсь мети (...). Жити означає для неї боротися, долати, досягати.» [306; 526] Активізм, рух понад усе.

Шануючи цього мислителя, Донцов не сприймає Шпенглера бездумно, на рівні гасел. Завдяки своєму іронічному й критичному мисленню, він

завжди мав власний погляд на речі. «Тим часом Донцов застерігався, як це він з'ясував Кленові в листопаді 1933 р.: «Щодо Шпенглера... я не цілого Шпенглера приймаю. Шпенглера – автора «хижаків і траводів», Шпенглера – погромцю «фелагства» і т.зв. «пролетарської революції» – приймаю без застережень. Але іншого – не зовсім. По-перше, ніяк не можу писатися на його беззастережливу критику Англії, яку (Англію) я вважаю за найкращий витвір теперішньої цивілізації.» [251; 21] Це важливе застереження: мова йде про Англію, а не Італію чи Німеччину. Микола Хвильовий, інший вдячний читач Шпенглера, у середині 1920-х рр. інакше вибудовував пріоритети, висловлюючи симпатію фашизму.⁴⁴

Для Дмитра Донцова «фавстівська» людина і готика – важливі європейські символи визначеності. Людина не свята. Жити, а, отже, – приймати рішення, здобувати і перемагати – це її призначення. «Ось що сказав автор «Фавста»: «Той, хто ділає, завжди без совісти, ніхто не має совісти окрім того, хто лиш споглядає», або «міркує», як сказав Шевченко. Він прокляв се міркування, що ж дивного, що в погоні за великою надією, дійшов він до гетівської «безсовістності»?

Ся «аморальність»⁴⁵ дозволила йому перебороти наш жовто-блакитний жаль і жах перед тою силою, «що прагне завше зла, а все творить добро», ся його «фавстівська» філософія вічної напруженості, вічного горіння, упоєння чином, рухом, іноді лихом і злом, переможенням, самоутвердженням і розростом, яка його вивела поза тісні рамки офіційного українства, допомогла перемогти той «безлад волі», на який терпів його і терпить наш вік, дала змогу цілим серцем приліпитися до того другого бігуна людської душі, активного і сильного, без якого мертве життя, сотворити свою естетику, поставити на місце гармонії драматизм, а на місце мертвої краси – велике і величне, понурий демонізм, такий гарний, як ніколи не бу-

⁴⁴ В есеї «Україна чи Малоросія?» 1926 р. Хвильовий писав: «Сьогодні фашизм прийшов цей порядок зміцнити. І хоч цей прихід запізнілий, але це досить вдала й вчасна вилазка: темперамент фашизму не може не викликати симпатію». Це не означає, що Хвильовий вітав расову теорію Гітлера, Голокост і нацистські концтабори. Будучи «червоним» революціонером з СРСП/УСРР, він сприймав у той час фашизм як нову революційну силу, здатну оновити «невизначну» міжвоєнну Європу. Натомість Донцов, який, на відміну від Хвильового, мав кращу освіту і володів європейськими мовами, захоплюється демократичною Англією.

⁴⁵ Варто застерегти перед вульгарним трактуванням концепту аморальності у Дмитра Донцова. Готична визначеність вимагає посвяти – байдуже, у мистецькому чи політичному сенсі. Важливо, щоб для відповідей на посутні питання знаходилися «ті» люди, які зможуть знайти потрібні слова і зробити все необхідне, навіть ціною власного життя, у боротьбі за утвердження Добра. В реальному житті все редукувалося до політичного лідерства заради згуртування українського народу перед обличчям невідворотного Апокаліпсису Другої світової війни. Нації потрібні були провідники, які б вірили у перемогу.

ла і не є гарна жадна «звуколірна» й «рожевосяйна», «людяна» краса перед віком постарілого українства. Можна побажати, щоб відновлення культу Шевченка остаточно змусило до мовчанки тих «золотосерединників», через яких духовних предків самохитів тікав з України її великий вигнанець.» [76; 73-74]

Світогляд Тараса Шевченка має важливе значення для ідеології Донцова. «Він був потрібний вигнанець: вигнанець зі світу утіх і любови, бо мов Данте, до кінця днів даремно гонив за своєю Беатрічею; – вигнанець із рідного краю з волі всесильної Росії, і – вигнанець самохитний, бо ще перед засланням, ще з туманного Петербурга, писав він: «А в Малоросію не поїду, цур їй, бо там окрім плачу, нічого не почуть», бо «там чортма людей.» [Там само; 66] Шевченко виступає у Донцова виразником тих українських традицій, коли вчинками керували серце, а не розум. «Але він був свідомий таємничої ваги зла в світі. (...) Правда в нього – не пасивно-несхопна просто-правда, лише активно-заперечуюча «правда-мста», яка все з'являється одна в двох лицах, мов ті близнята, з яких «один буде, як той Гонта, катів катувати», а «другий буде катом помагати.» [Там само; 68-68]

Відштовхуючись від Шпенглера, Олег Баган вказує на визначальність ідей середньовічної готики для європейської культури: «Ми будемо розуміти готику як великий стиль, макростиль в культурі, в літературі зокрема. Стиль, що проіснував в європейському мистецтві тисячу років, незважаючи на всю специфічність художніх тенденцій певних періодів. Стиль, що виформував праоснови європейського естетичного світовідчужання і був його домінантою, часом залишаючись ніби в тіні, невидимим і неусвідомлюваним: «Романіка, готика, ренесанс, бароко, рококо є лише ступенями одного й того стилю» (О.Шпенглер).

(...) Найвиразніше «готичним» письменником є той, для кого: світ є безмежною просторовістю, яку він прагне охопити, аж до космічності; творчість стає невгамовним устремлінням Духу і Волі; домінуючою темою є оспівування, культ лицарства та героїки, вічного пошуку і вічного самоствердження, для якого життя – це трагедія, туга за Ідеалом, за Гармонією, це вічна боротьба за його вдосконалення, сповнена глибокого драматизму, великих пристрастей і падінь; водночас це велике переживання Бога, постійна розмова з Богом, це колосальний моральний самоаналіз і співвіднесення себе до Вищого Імперативу; він – самотник, великий індивідуаліст, він постійно сам складає гімни великим Індивідуумам, Героям і Мученикам, тому європейська література, як жодна інша література світу, буквально переповнена незчисленними образами самотників і борців, аскетів і завойовників, грішників і шукачів істини, але завжди Постатей і Особистостей; для європейського письменника матеріальний світ є примарним, він інтерпретує його через абстракцію, через трансцендентний порив в безсмертя, він розчиняє його в безсмертному.» [9; 124]

Своїм ірраціоналізмом готика ідеологічно споріднена з бароко (після Відродження) та романтизмом (після клясицизму). Дослідники⁴⁶ [234; 53-115] відзначають, що за доби раціонального Відродження вона була відкинута як «варварський» стиль. Вазарі писав: «У цих будовах, яких так багато, що світ зачумлений ними, двері прикрашені колонами тонкими й скрученими подібно гвинтові, котрі ніяк не можуть нести навантаження, яким би легким воно не було. Так само на всіх фасадах й інших прикрасах вони ліпили чорт-зна які елементи один на другий із стількома пірамідами, шпильками й листками, що вони не тільки встояти не можуть, але здається не-ймовірним, щоб вони взагалі могли що-небудь нести, такий у них вигляд, ніби вони з паперу, а не з каменя й мармуру.

І у витворах цих влаштовували вони стільки виступів, розривів, консолей і завитків, що позбавляли свої речі будь-якого співвідношення розмірів, і часто, нагромаджуючи одне на друге, вони досягали такої висоти, що верхня частина дверей сягала у них даху. Манера ця була винайдена готами, бо після того, як були зруйновані стародавні будови і знищені архітектори, ті, що залишилися серед живих, почали будувати в цій манері, виводячи склепіння на стрільчастих арках і заповнюючи всю Італію чорт зна якими спорудами, а оскільки таких більше не будують, то і манера їхня зовсім вийшла з ужитку. Порятуй, Боже, будь-яку країну від однієї думки про витвори подібного роду, таких безформених у порівнянні з красою наших будов, що навіть не заслуговують на те, щоб говорити про них більше, ніж сказано.» Критика Вазарі спрямована передусім на «готичну манеру», на творчі методи художнього втілення в готичному мистецтві.

Готика сприймалася людьми доби Відродження не самостійним завершеним стилем, як її почали розуміти у Новий час, а як «стару манеру» художньої творчості, комплекс застарілих засобів майстерності. Головне звинувачення мистецтву Середніх віків, яке висувалося за часів Відродження, – це нібито відмова Середньовіччя від природи, що сприймалося в добу гуманізму як прояв невігластва. Леонардо да Вінчі також різко критикував творчий метод художників того часу, говорячи, що після римлян вони «наслідували один одного і весь час штовхали це мистецтво до занепаду.» Тому він називає середньовічних майстрів онуками природи, а художників Відродження – її синами.

У жодній іншій галузі творчої діяльності доба XII-XIII ст. не виявила себе з такою повнотою і яскравістю, як в архітектурі. Стало традицією називати готичні собори – найбільші монументальні витвори того часу – «енциклопедіями» готичної доби і «дзеркалом» готичного світу. В готичному мистецтві концентрувалися всі прояви інтелектуального і духовного життя епохи. В ньому ідеальні уявлення Середньовіччя про Всесвіт, історію та

⁴⁶ Тут і далі в тексті цит. за: Муратова К. Мастера французской готики. – М., 1988.

людство нерозривно пов'язалися з простими і конкретними вимірами щоденної реальності.

В цілісному художньому образі об'єднувалися всі надії, устремління та ідеали доби. В цьому полягає універсалізм готичного мистецтва. Воно було розраховане на розуміння найширших верств населення. Воно намагалось дати людині зрозумілу систему уявлень про оточуючий світ. Але зображувальна декорація готичних храмів не була звичайною книгою для неосвічених. В них виразилося притаманне західноєвропейському середньовічному мисленню сприйняття світу як цілого, прагнення охопити в гармонійній єдності сутність буття, космос та історію в їх проекції на «безмежну далину» вищого світу.

Готичний храм є символом «глибокої побожності, прагнення до небесного блаженства, – ця головна риса середньовічної людини, котра виразилася із зовнішнього боку в стрільчатих вежах, що стремлять у небо, а з внутрішнього – у струнких колонах, що піднімаються до неймовірної висоти.» [252; 204] На Миколу Гоголя готичний храм справив незабутнє враження: «Вступаючи у священний морок цього храму, крізь який фантастично проглядає різнокольорове світло вікон, піднявши очі до гори, де губляться, перетинаючись, стрільчасті сволюки один над одним, один над одним і кінця їм немає, – дуже природньо відчувти в душі мимовільний жах присутності святині, якій не посміє й доторкнутися зухвалий розум людський.» [217; 58]

Йоган Гайзінга пише про те, що середньовічне «життя було пронизане релігією до такого ступеня, що виникала постійна загроза зникнення відстані між земним і духовним.» [291; 170] Для людини тієї доби «відчуття прекрасного стало безпосередньо релігійним переживання.» [Там само; 300] Думка про *ordo* – устрій, порядок світобудови, встановлений Богом, що розвивалася у творах Отців Церкви, лежала в основі середньовічного світорозуміння як певний закон, – відзначає К. Муратова, – з яким узгоджувалася вся людська діяльність. Роль митця у цій системі мислення полягала в тому, щоб відбити красу і значення Божественного світопорядку, який одержував постійне підтвердження в теологічних інтерпретаціях середньовічних філософів і богословів. Митець виступає передусім як інтерпретатор певної ідеї, якій він дає життя, втілюючи її в матеріалі.

Думка Діонісія Ареопігита про те, що «для кожного члена ієрархії довершеність полягає у піднесенні та імітації Бога, відповідно до власної пропорції, також у тому, щоб виявити в собі, відповідно до своєї можливості, Божественну творчість», була усвідомлена і втілена на Заході у творчому й діяльному плані. На Заході ірраціоналізм віри не відкидає раціоналізм розуміння і пізнання.

«Найвища краса людської природи полягає у блиску знань», – так поетично піднесено Тома Аквінський визначає значення знання у житті людини. Світ – складний і багатомірний. «Фома Аквінат визнавав, що прекрасне

складається з «певного суголосу різномірних чинників». Відштовхуючись від суперечності неба і землі, вертикалі і горизонталі, смерті і воскресіння, середньовічна людина сприймала кафедру сукупно – як образ землі, перетвореної на рай.» [211; 141] Готика поєднує в собі визначеність і суперечливість – головні характеристики феномену Європи.

За словами Дені де Ружемона, Європа – це «батьківщина творчої незгоди.» [42; 131] Так само, і Дмитро Донцов хотів бачити Україну не в уніфікованій, а в багатолікій Європі. У Донцова готика також стає основою активістичної національної мітології, що об'єднує націю в межовій ситуації. На його думку, «саме національна мітологія має бути національною ідеологією, завдяки якій нація тільки й буде в змозі вибороти своє місце під сонцем. (...) Особлива роль у створенні національної мітоідеології належить мистецтву, насамперед літературі, красному письменству.» [214; 126-127] Мова йде про ідеологію національної мобілізації та національного визволення, метою якої було не встановлення режиму панування над іншими, а приведення України до стану рівної серед рівних європейських націй і держав.

Завдяки головному редакторові ЛНВ («Вістника») в українському інтелектуальному житті поширюється мода на есеїстику, – специфічний синтетичний жанр, який передбачає інтерпретацію, а не опис різноманітного фактажу, відбір насамперед посутньої інформації та, найголовніше – завжди наявність яскравої авторської особистості. [185] Родоначалником есеїстики вважається Мішель де Монтень. Хоч і «Сповідь» Святого Августина вже була витримана у цьому жанрі. Це надзвичайно суб'єктивний жанр. Разом з тим, есей, що вийшов із християнської герменевтики, виступає самовираженням відповідального автора, вимагаючи цільної натури й оригінальної думки. Есеїстику можна вважати символом визначеності як способу мислення. Ця риса також характеризує все середовище вістниківців.⁴⁷

Оскільки ЛНВ («Вістник») послуговувався аргументами з арсеналу християнської спадщини, потрібно звернути увагу на позицію дуже активних у міжвоєнну добу українських католиків. Головний редактор журналу «Дзвони» Петро Ісаїв писав: «У нас зарисувались чітко в останніх роках три табори літературної критики: ліберальний, католицький і націоналістичний. Ліберальні рецензенти беруть під увагу тільки зовнішні, формальні літературні засоби творчості, поминаючи зовсім внутрішню вартість і красу творів – їх зміст, мораль, національні творчі елементи, а навіть лянсуючи

⁴⁷ До епохи донцовського ЛНВ («Вістника») в Україні були поширені літературні, журналістські та наукові жанри. Есеїстика виникає вже у колі вістниківців: літературна, ідеологічна, геополітична, історіософська та ін. Рівень есеїстики свідчить про виробленість національної культури. Можна вести мову про те, що у міжвоєнний час українська культура перейшла певні якісні зрушення й була ідеологічно готова до державної незалежності.

літературне безсвітогляддя. Католицька ж і націоналістична критика згідні в тому, що формальні мистецькі засоби це щоправда конечна, але ще не вистарчална умовина доброго літературного твору.

Зміст, світогляд, ідеологія, психічне наставлення, глибина й ширина думок та переживань, хвилювання душі, припливи й відпливи волі, а за тим і змагань героїв – остаточно рішають, хоч не про літературність, то проте про добрість, позитивну вартість творів. Різниця між двома останніми тільки в самих ідеологіях. Для католиків позитивний твір це згідний з католицьким світоглядом, а для націоналістів – з націоналістичним, більше чи менше спертим на ніцшизм. Проте є багато площин, а через те і творів, щодо яких католики й націоналісти можуть знайти спільну мову, дарма, що їх ідеології у багатьох точках сильно розходяться та виходять із зовсім інших založen'єv.» [178; 75] Отже, націоналістичне й католицьке середовище погоджувалися в точці національного романтизму й розходилися в розумінні морально-етичних питань. Адже націоналісти не приховуючись закликали до воєнного реваншу.

Петро Ісаїв відзначає, що «католицький патріотизм спирається всеціло на признання одного надприродного Абсолюта і Його Волі, що всім управляє. Модерні ж націоналісти такого Абсолюта часто не признають; рішальним абсолютом в них у людських вчинках є власне «я», власне «хочу», одиничне чи збірне у формі держави, нації, раси. Якщо ж Надприродного Абсолюта вони не заперечують, то проте не вважають Його своїм моральним законодавцем. Не заперечуючи Його нераз в царині метафізичній, все таки відкидають його в площині етичній. У цій точці якраз доходить до найбільших сутічок і боротьби обох ідеологій.» [177; 417] Ісаїв підкреслює, що всі люди рівні перед Богом, інакше мова не може йти про християнство.

Дмитро Донцов формулює український націоналізм як різновид воїнського католицизму, з його ексклюзивністю та визначеністю. У книгозбірні «Вістника» під псевдонімом Д. Варнак він видає книжку «Кардинал Мерсіє»⁴⁸, до якої Петро Ісаїв поставився з прихильністю: «Одначе в практиці модерні націоналісти часто еволюціонують, зрікаються своїх теоретичних скрайностей і пересуваються щораз то більше на поле органічного світогляду, визнають католицький світогляд природним і стараються з ним знайти спільну мову, як це бачимо на італійським фашизмі. Потягнення натомість гітлеризму були різні, одні заповідали пересунення в напрямі органічного, а другі, особливо останні, в напрямі матеріялістичного світогляду. В котре русло гітлеризм остаточно увіллється, покаже майбутність.

⁴⁸ Мерсьє Дезіре Жозеф (1851-1926) – бельгійський філософ, громадський діяч. Архієпископ (від 1906), кардинал (від 1907). Критикував матеріалізм і позитивізм. Перетворив Лувен на міжнародний центр неомізму.

Подібні хитання і пересування бачимо і в українському націоналізмі, який проповідує Донцов, на що могло б вказувати якраз видання книжки про Мерсіє. Нам справді приємно, що можемо спокійно поручити всім читачам книжечку Д.Варнака (...) Одначе книжка про кардинала Мерсіє є одночасно бичем для всіх католиків, що католицизмом прикривають своє безділля, квієтизм, пасивність (...) Ні! – каже до них бельгійський кардинал. – Католицизм це активність, це вияв найбільших зусиль і жертв, щоб побороти лихо і поліпшити умовини життя своїх сучасних і грядущих ближніх. Книжка про кардинала Мерсіє показала модерним націоналістам, скільки в них погублених і незгідних з християнством ідей; так, але водночас кинула вона теж грізне *memento*, що бездільні католики без святого вогню не є справжніми католиками.» [Там само; 423]

Тобто українські католики напередодні Другої світової війни стояли найближче до естетичних та ідеологічних позицій українських націоналістів. Це було передусім розуміння важливості духовної та ідейної мобілізації нації. «Та чи можуть правдиві католики байдуже всьому тому приглядатися й ждати щойно Божої кари?» [233; 15] Ця близькість зокрема засвідчила національну закоріненість та етичну витриманість доктрини українського націоналізму, який принципово намагався знайти нову політичну ідеологію з християнськими традиціями і підставами.

Донцов прагнув вивести українське гуманітарне й суспільно-політичне мислення з духовного фарватеру Росії. Для цього потрібно не тільки усвідомити свою нерозривну і природну єдність з Європою. Тут ми подібаємо конфлікт між розумінням різнобарвної, ідейно поліфонічної та – метафорично єдиної Європи, втіленої в готиці. «Жодний росіянин не горів такою сатанинською ненавистю до Європи, як Достоевський. І жодний росіянин не є в тій Європі так шанований (особливо тепер), – як Достоевський. Смутний доказ занепаду відпорної сили деяких кругів західньої інтелігенції.» [114; 527] Федір Достоевський виступає неприйнятним інтелектуалом (також геніальним письменником) для Донцова. Для кого в Європі він має бути таким же ідеологічно чужим?

Для тих, хто розуміє агресивну спрямованість російського імперського шовінізму в різних ідеологічних виявах. Дмитро Донцов закликає українців дивитися на Європу власними очима. На його думку, існує не більше як «дві естетики і дві етики. Західня (Конан Дойлівська, Бальзаківська, Шпенглерівська) і Східня (Толстовська, Тихонівська).» [111; 74] Тоді як «у нашій военній белетристиці, за рідкими виїмками, нема душевного напруження тих авторів, їх непогамовности. Течуть наші романи як спокійна річечка відсвіжених далеких споминів... В кожній емоції, в кожній події можна класти натиск на активну й пасивну сторону переживання. У нас – здебільшого кладеться на ту другу. А моттом до тих воєнних романів можна було б взяти слова: «Під білою березою козаченька вбито, той чи інший варіант Вічної Пам'яті.» [Там само; 75] Донцов немов би переконує укра-

інців: якщо вони не візьмуть до рук зброї у час війни, тим більше, якщо не розумітимуть, чому це треба зробити – знову стануть жертвою інших армій, держав та ідеологій.

Було б помилкою вважати, що Дмитро Донцов зовсім не зважав на естетику художніх творів. Навпаки, він розумів, що художня вартість тексту залежить від літературного таланту автора. Донцов визнає, що «є сі винятки серед т.зв. «фашистів», серед тих, кого називаю неоромантиками... Є винятки і серед комуністів (Хвильовий, Підмогильний, Бажан). Не вважаю за такі лихі й деякі речі Тудора.»⁴⁹ [Там само; 72] Бачимо, що Донцов визнає художню рацію своїх опонентів, якщо їхні твори справді мають мистецьку вартість.

Вістниківська визначеність цікава для нас у першу чергу не своїми конкретними оцінками, а методологічно. Нищівна критика Донцовим окремих літераторів (Іван Нечуй-Левицький, Лев Толстой), суспільних мислителів (Михайло Драгоманов) та ін. ще не дає нам підстав для їхнього бездумного заперечення чи навпаки, схвалення тих, кого Донцов ставив за приклад. Головний принцип «готичної» визначеності передусім полягає в наголошуванні певних важливих моментів, зосередженні уваги на головному. Нація, що бореться, рухається до перемоги просто. Вона робить свій вибір і відстоює його. Тому варто зацікавитися пристрасністю Дмитра Донцова, а не шукати в його викладках готових рецептів для будь-яких ситуацій. Інакше ми засвідчуємо неспроможність до самостійного критичного мислення.

Микола Ільницький також вважає, що «ідеологізація літератури у статтях Д. Донцова не виводить їх за рамки літературного процесу, позаяк, по-перше, його ідеологічна, ширше – історіософська концепція багато в чому базувалася на літературному матеріалі, а по-друге – його погляди на літературу, інтерпретація багатьох тогочасних культурних явищ мали вплив на літературний процес, викликаючи гостру полеміку не тільки з боку представників комуністичної організації, а й «безсвітоглядно» естетичної (М. Рудницький) та католицької критики (М. Гнатишак).» [176; 79] Вирішальне значення для розуміння «готичної» естетики Дмитра Донцова має врахування тих історичних умов, в яких відбувався український літературний процес міжвоєнної доби.

«І все ж мають рацію ті дослідники, – пише Микола Ільницький, – які вважають, що «вістниківство» відіграло важливу роль у розвитку української літератури та громадсько-політичної думки на західноукраїнських землях та в еміграційному середовищі міжвоєнного десятиліття. Крім цього, ідейно-естетична боротьба цього періоду була важливим стимулом бурхливого літературного розвитку на теренах, де продовжувалися у но-

⁴⁹ Степан Тудор (1892-1941) – письменник, активний діяч комуністичного руху в Галичині.

вих умовах ті процеси, які на великій Україні були обірвані сталінськими репресіями.

Діяльність Д. Донцова в ролі редактора та публіциста була спрямована на виховання «невгнутаго» характеру покоління борців за національну державу. Його ідеї мали великий вплив на молодь, яка згодом стала ядром ОУН та УПА. Вони були суголосні з добою, коли, перефразовуючи Є. Маланюка, «над світом саяв хрест меча», і для боротьби з ворожою силою треба було гартувати волю, а не інтелект, діло, а не слово, що, зрештою, декларували поети-«вістниківці». Львівський період Д. Донцова був апогеєм його творчого піднесення як публіциста і літературного критика.» [Там само; 84]

Готична естетика невіддільна від ідеології та політичної практики українського націоналізму. За висловом Олега Багана, «українська культура міжвоєнних десятиліть створила справжній «вибуховий» феномен духового виживання нації в устремлінні досягнути вершини.» [7; 42] Донцов прагнув пояснити своїм сучасникам, що задля виживання і розвитку потрібно засвоїти природу «фавстівської» людини. «А тим часом ніщо, лише ся воля натхнути великим власним ідеалом західні форми нашої культури, в активній боротьбі з усіма ворожими впливами, зробить нас з провінції нацією, яка ані боятиметься вже Сходу, що посягає на її душу, ані Заходу, що її хоче використати лише для себе.» [75; 368]

Отже, метафора готики стає однією з головних підстав естетично-ідеологічної доктрини Дмитра Донцова. Виступаючи водночас романтичною та модерністською засадою українського націоналізму, вона рівною мірою віддаляє його від тоталітарних доктрин міжвоєнної доби та ліберального постмодернізму, що ідеологічно сформувався вже після Другої світової війни.⁵⁰ У такий спосіб інтерпретована готика вказує на європейський цивілізаційний вимір донцовської ідеології «чинного націоналізму», пов'язуючи її з традиціями політичного консерватизму.

4.3. Козацьке Бароко

Тоді як сучасна західноєвропейська людина формувалася за доби готики, з її розумінням ієрархії та правовою свідомістю, сучасна українська людина формувалася в часи індивідуалістичної епохи Бароко, що історично співпала з козаччиною. У цьому розумінні Бароко стало «українською

⁵⁰ За термінологією Ярослава Дашкевича, мається на увазі т.зв. «постмодернізм-2», що, подібно до попереднього «постмодернізму-1» (тоталітарних ідеологій початку ХХ ст.), по Другій світовій війні заперечив принципи неповторності й визначеності модернізму. [40; 329-346]

⁵¹ Окрім того, що в центрі світу людини бароко (як і готики) перебуває Бог.

готикою». Специфічний феномен українського, або ж козацького Бароко, на відміну від готики, противиться принципам ієрархії.⁵¹ Дмитро Донцов і вістниківівці апелювали як до західноєвропейської готики, так і до української традиції, втіленої у Бароко, що його ми також значною мірою розуміємо метафорично.

Хоч у Донцова практично нема мови про Бароко, він посилається на епічних героїв Козаччини, Григорія Сковороду, дух універсализму тощо, створюючи культурологічні й ідеологічні конструкти «традиціоналізму». Особливого значення «українська традиція» набуває в книзі «Дух нашої давнини» (Прага, 1944). У міжвоєнне двадцятиліття Дмитро Чижевський щойно взявся за естетичну актуалізацію концепції «українського Бароко», тому вістниківівці ще активно не послуговуються його термінологічним інструментарієм. Також далися взнаки ідеологічні розбіжності тих середовищ, в яких оберталися у міжвоєнні роки вістниківівці і Чижевський. На відміну від донцовського кола, останній був політично незаангажованим інтелектуалом.

Бароко було епохою одночасно визначеності й синтезу. Тоді як у Західній Європі Католицька Церква була розколена протестантизмом, в Україні питома Церковна традиція не була поставлена під сумнів. Полемізуючи з протестантами, Стефан Яворський запитував: «Аще есть ясно и удобно-разумно Писание Священное, то откуда между вами сиевая в толкованиях разногласия?» [284; 71] Протистояння між уніятством та православ'ям у культурному й політичному сенсі виконало роль взаємозміцнення і взаємодоповнення у час інтелектуальної стагнації та національно-політичного заціпеніння. Варто висловити припущення, що за сприятливіших історичних умов до конфлікту могло і не дійти. Борис Гудзяк вважає, що Берестейська унія виконала роль української реформації⁵², ідеологічно (як не парадоксально це звучить) йдучи шляхом контрреформації. Так само, українське Бароко формується на хвилі контрреформації.

Дмитро Чижевський пише: «Коли ренесанс стремів до повноти життя, коли у нього основним ідеалом став ідеал краси, реформація стреміла до життя, яке було б цілком та послідовно збудовано на релігійній основі, античності протиставлялось первісне християнство, до якого хотіла повернути людство реформація, а це первісне християнство часто приймало суворі форми старозавітної релігійності. Разом могли йти ренесанс та реформація власне лиш в одному – в критиці середньовіччя, яке репрезентувала для обох католицька церква.» [298; 6] Слід бути дуже обережним, щоб не потрапити у пастку поверховості в розумінні змісту культури Бароко.

Дмитро Чижевський вказує на нього передусім як на культуру синтезу. «Ще й досі дуже розповсюджене розуміння барокової культури, як культури католицької протиреформації. Таке розуміння проходить без уваги

⁵² Гудзяк Б. Криза і реформа. – Львів, 2000.

повз того факту, що й протестантські країни та народи розвинули – іноді досить блискучу – барокову культуру. На Україні, як побачимо, православні кола в значно більшій мірі приймали участь у творенні барокової культури, а ніж католицькі. – Вже ближче до правди погляд тих, хто вбачає в бароковій культурі «синтез», сполучення культур середньовіччя («готики») та ренесансу.

Бо, дійсно, культура барока, не відмовляючись від досягнень епохи ренесансу, повертається в багатьох пунктах до середньовічних змісту та форми: замість прозорої гармонійності ренесансу, зустрічаємо в бароку таку саму скомпльовану різноманітність, як в готичі; замість можливої простоти ренесансу, зустрічаємо в бароку ускладненість готики; замість антропоцентризму, поставлення людини в центр усього в ренесансі, зустрічаємо в бароку [Там само; 43] виразний поворот до теоцентризму, до уділення центрального місця знову Богу, як в середньовіччі; замість світського характеру культури ренесансу, бачимо в часи барока релігійну закраску цілої культури, – знову, як в середньовіччі; замість звільнення людини від пут соціальних та релігійних норм, бачимо в бароку знову значне посилення церкви і держави.

Але, як вже сказано, барок де в чому переймає і спадщину ренесансу: зокрема він цілком приймає «відродження» античної культури; він, що правда, цю культуру розуміє інакше, аніж ренесанс, та робить спробу сполучити, з'єднати античність з християнством; барок не відмовляється і від тієї уваги, яку ренесанс звернув на природу; лише ця природа є для нього важлива головне, яко шлях до Бога; барок не відкидає навіть і культу «сильної людини», лише таку «вищу» людину він хоче виховати тай, дійсно, виховує для служби Богові.

(...) що є своєрідне для культури, та з окрема для мистецтва барока, надає бароку його власний індивідуальний характер: це рухливість, «динамізм» барока, в пластичному мистецтві це – любов до складної кривої лінії, у протилежність до простої лінії та гострого куту чи півкола готики та ренесансу; в літературі та житті – це потреба руху, зміни, мандрівки, трагічного напруження та катастрофи, пристрась до смілих комбінацій, до авантури; в природі барок знаходить не стільки статику та гармонію, як напруження, боротьбу, рух; а головне, барок не лякається самого рішучого «натуралізму», зображення природи в її суворих, різких, часто неестетичних рисах.» [Там само; 44] Анатолій Макаров підкреслює, що «ґрунт для успішного засвоєння уроків мистецтва на Україні підготували наші далекі предки, митці Бароко.» [218; 102] Це був надзвичайно химерний, метафоричний стиль, якому притаманна гротескова умовність, сюрреалістична загадковість, притчевість, барокова фантасмагоричність.

Далі знову Дмитро Чижевський: «Напруженого, повного життя, знаходимо в бароку і якесь закохання в темі смерті; барок не вважає найвищим завданням мистецтва пробудження спокійного релігійного чи есте-

тичного почуття, для нього важливіше зворушення, розбурхання, сильне вражіння, – з цим стремлінням розворушити, зхвилювати, занепокоїти людину зв'язані головні риси стилістичного вміння барока, його стремління до сили, до перебільшень, гіпербол, його кохання в парадоксі, та любов до чудернацького, незвичайного, «гротеску», його любов до антитези, та, мабуть, і його пристрасть до великих форм, до універсальності, до всеохпливості.» [298; 45]

Елітарність, посвяченість Бароко свідчать про те, що ця поезія не для всіх, «не треба, однак, забувати, що барокове мистецтво, та барокова поезія зокрема, призначені не для людей іншого часу, а саме для «людей барока.» [Там само; 46] Як тут не згадати вислів Дмитра Донцова про те, що мистецтво існує для самих митців, для вузького кола людей, утаємничених не в самих подіях, а в їхній містиці, тобто в істинному сенсі життя, прихованого від очей широкого загалу. «В ідеалі обидва для людини барока можливі шляхи ведуть до одної та тієї самої цілі: через «світ» (природу, науку, політику і т.д.) людина приходить завше до того самого – до Бога. Хто задовго залишився у світі, той лише заблукав у ньому.» [Там само; 47] До відповідної аналогії з естетичними перевагами Дмитра Донцова також заохочує барокове розуміння всепов'язаності світу в єдиному естетичному прориві.

Джованна Броджі-Беркофф, відповідаючи 1 вересня 2011 р. під час інавгураційної лекції на питання студентів Києво-Могилянської академії про унікальність українського Бароко, сказала, що насамперед це здатність до плідного синтезу різних традицій, яку слід розглядати як головну характерну рису. Донцову імпонує універсалізм українського Бароко на тлі сучасної йому загумікованості українського інтелектуалізму. Типологічно і функціонально (не змістовно) інтелектуальний проект Дмитра Чижевського з філософської та культурологічної актуалізації українського Бароко нагадує інший інтелектуальний проект політичного характеру – створення концепції українського націоналізму, що ним займався Дмитро Донцов. Звичайно, таке порівняння є дуже наближеним. Проте ми можемо його зробити для врахування тих ідейно-естетичних рис, що їх актуалізує Донцов у доктрині чинного націоналізму.

Бароко, так само, як і готика, створює ідеал ченця-лицаря, який у боротьбі зі Злом відстоює вселенське Добро. Можливо, цей аспект інакше сприйнятого активізму дав підстави Василю Стусу висловитися про «філософію зла» у Дмитра Донцова (з його концептом «своєї правди» і нетерпимістю до всіх, хто її заперечує): «Після безславної поразки національної революції віра в життєздатність скородининських ідей дуже підупала: чимало тих, які ще вчора шукали майбутнього України на шляхах добра і справедливості, повернули в протилежний бік: створилися психологічні підстави для виникнення філософії зла типу Донцова та іже з ним. Ці останні взяли з історії той урок, який вона пропонувала

(інше питання, що запропонований нею урок був далеко не найкращим із тих, які вона пропонує взагалі).» [279; 296] Можна також висловити припущення, що могли датися взнаки домінуючі стереотипи, неприйняття манери письма чи конкретних текстів Донцова, з якими Василь Стус був знайомий.⁵³

Героїчна доба Бароко народила козака, спорідненого за своєю сутністю із західноєвропейським лицарем Середньовіччя. За словами Анатолія Макарова, «козак-чернець, як активний борець за правду на землі, нібито подолав одвічну суперечність у концепції християнського гуманізму, яка передбачала існування лише пасивного добра й аполітичної святості як єдино правильного засобу протистояння активно злому світові. Лицар-чернець уподібнюється тому Христу, який виганяє батогами торговців із храму, і тим утворює новий ідеал діяльного добра». [218; 120]

«Діяльне добро» неможливе без домінуючого у суспільстві кодексу індивідуалізму. Леонід Ушкалов відзначає, що «кожен «великий стиль», зокрібна Бароко, в межах тієї чи іншої національної традиції володіє власною ієрархією цінностей. Українські барокові письменники з-посеред усіх дочасних благ щонайбільше шанували свободу.» [285; 103] Так само і Донцов справедливо зауважив характерну українську національну рису – вроджену повагу до людської особистості. [182; 34] Все ж варто наполягти на тому, що не «філософію зла», а саме «діяльне добро», яке не мириться зі злом, пропонував Дмитро Донцов.

Індивідуальне і Божественне стають продовженням одне одного. Бог залишається у центрі світу, але це ніяк не ущемлює особисту свободу. «Таким чином, – пише Леонід Ушкалов, – у літературі українського Бароко свобода постає одним із засадничих екзистенціалів. Вона тлумачиться, пе-

⁵³ Питання Стусових настанов у цьому питанні має бути досліджене глибше. Багатолітній політв'язень, поет, член націоналістичного підпілля на Дніпропетровщині Микола Самійленко (1917-2001) у середині 1990-х розповідав мені, як взяв до себе на будівництво Василя Стуса, коли того звільнили з аспірантури Інституту літератури. До опублікованих спогадів Самійленка не ввійшла оповідь про те, що Стус передчував своє ув'язнення і розпитував його про тюремний і табірний досвід. СМЕРШ вийшов на нього в околиці Дніпропетровська, коли Самійленко друкував бандерівські летючки. «Хлопці зайшли в хату, потисли мені руку, сказали «молодець, ми тебе поважаємо» – і я відправився до ГУЛАГу», - задував Микола Самійленко. Приблизно в цей час Василь Стус багато спілкувався з головнокомандувачем УПА Василем Куком (1913-2007), розпитуючи про збройну боротьбу і принципи конспірації. Про це мені також у 1990-х оповідав сам Кук. Він і Микола Самійленко були не жертвами, а воїнами, персонажами і свідками тієї яскравої доби, яку так романтично передбачив Дмитро Донцов. Попри те, що Василь Стус і сам був таким лицарем-ченцем, йому була чужою будь-яка нетерпимість. Донцов свідомо відмовляється від вселенської гармонії на користь барабанного бою політичної ідеології, оскільки, на його думку, це було очікуваною історією відповіддю на тодішні запити і загрози.

редовсім, у сенсі *aurea libertas* та *liberum arbitrium*. При цьому посутне віддзеркалення поміж «горизонтальною» та «вертикальною» перспективами людської екзистенції має власним наслідком особливий збіг інтенцій *aurea libertas* з інтенціями *liberum arbitrium*.» [285; 114] Століття бездержавности не обійшлися без втрат у царині політичної філософії та культури.⁵⁴

Український індивідуалізм, що був міцним підґрунтям для розвитку революційної свідомости, під час Визвольних Змагань початку ХХ ст. значною мірою вилився в політичну безпорадність та управлінський хаос, чому був свідком Дмитро Донцов. Тому його ідеологічні пропозиції, метафорично черпаючи з готики і Бароко, формували тип національного лідера, який, за відсутности державних та військових інститутів, ніс би відповідальність перед власним народом та ідеєю незалежної держави, яку ще треба було здобути.

Нарешті українське Бароко є синтетичним через свій ускладнений ірраціоналізм та інтелектуалізм. Тут має місце не тільки «втеча від розуму.» [218; 53] Панувала мудрість, а не розум, що заперечує і силується підкорити собі дух. Відбулося захоплення протилежностями: і Вищим, і матеріальним. «Людина Бароко – наш духовний прототип. Вона вчиться мислити двома мовами: чіткими логічними означеннями науки й багатозначними образами, алегоріями й символами мистецтва. Одна її мова – це мова тих, хто прагне проникнути у глибокі і часом сумні та страшні для самої людини таємниці природи. Друга її мова – мова молитви, віри у вищий сенс світобудови й людської доброти. У ній відбилася та мудрість, яка з'єднує віки і не дає людині загинути через свій розум, який давно вже посварив її зі світом, природою, Богом, самою собою,» – пише Анатолій Макаров. [Там само; 62]

Звернення до української традиції значною мірою відбувалося метафорично, без глибокого наукового вивчення та філософського засвоєння інтелектуальної та політичної спадщини часів Козаччини та українського Бароко. Проте інтуїтивно, есеїстично схоплювалося те найважливіше, що будило шукання і дискусії. Підсумовуючи барокові коріння донцовських ідей, слід звернути увагу на три основних чинники. По-перше, важливе значення мають індивідуалізм, теоцентризм та ірраціоналізм українського Бароко, – всі вони по-новому виявляються у донцовській концепції націоналістичного неоромантизму. По-друге, химерність та синтетизм Бароко спричинялися до розвитку есеїстичного мислення Донцова. По-третє, універсалізм Бароко створив традицію, на якій вістниківцями були відроджені різноманітні глобальні історіософські, культурологічні та геополітичні шукання. Українська суспільна думка перестала бути загумінковою.

⁵⁴ Маємо на увазі лише кращі архетипічні зразки та інтелектуальні здобутки часів українського Бароко, оскільки державотворча діяльність тогочасних політичних лідерів з різних причин також виявилася неуспішною.

4.4. Інтелектуалізм вістниківства

Заперечення Дмитром Донцовим примату «Розуму» над «Духом» зовсім не означало відмежування від активного інтелектуального життя. Донцов активно дискутував і розставляв акценти, перебуваючи у центрі інтелектуальних шукань міжвоєнної доби.

Однією з філософічних підстав доктрини Дмитра Донцова був інтуїтивізм Анрі Бергсона, найбільшим апологетом якого в Галичині виступав один із редакторів ліберальної «Назустрічі» Михайло Рудницький.⁵⁵ [123] Якщо для Рудницького бергсонівський інтуїтивізм означав повну свободу творчості, зокрема втечу від політики, що було втіленням молодомузівської тези «мистецтво для мистецтва», у Донцова французький філософ виступає обґрунтуванням цілком «заангажованого» індивідуалізму.

Думки Дмитра Донцова про вплив активної творчої особистості на саме життя дуже подібні до того, як Бертран Рассел тлумачить філософію Бергсона: «Весь світ є зіткненням і конфліктом двох протилежних течій: життя, котре прагне вгору, і матерії, яка падає донизу. Життя – це єдина могутня сила, єдине життєве поривання, що виникло один раз, на початку світу; воно зустрічає спротив матерії». Тому інтуїція – це «інстинкт, що став некорисливим, таким, що усвідомлює сам себе, здатним розмірковувати про свій предмет і розширювати його безмежно. Інтелект розділяє в просторі й фіксує в часі, він не створений для того, щоб мислити еволюцію, але уявляє собі становлення як серію станів.» [249; 307] Філософія інтуїтивізму несе в собі ідею синтезу духу і матерії, що відзначається і в традиції Бароко.

«Суттєва особливість інтуїції полягає в тому, що вона не розділяє світ на окремі речі, як це робить інтелект.» [Там само; 308] Анрі Бергсон казав: «Радістю в дійсності буде життєва простота, котру рознесе по світі містична інтуїція.» [17; 345] Без сумніву, Дмитро Донцов риторично взяв на озброєння інтуїтивізм Бергсона, застосувавши його творчо, включно з узагальненням взаємодії «життя» і «матерії» широкими штрихами, віддаючи врешті це право творчій особистості, яка і впливає на життя та історію.

Донцов пише: «Революція, яка здетронізувала святих позитивізму, принесла на їх місце інтуїтивізм у філософії (Бергсон) і експресіонізм у мистецтві й літературі (в поезії його звали спершу «символізмом»). Новий світогляд рвав з усім старим. Се був бунт в ім'я всього стихійного, підсвідомого людської душі. На місце розуму прийшло відчуття, на місце законів – особисте «хочу», на місце феномена – містика. На початку ж усього поставлено волю, що не знає компромісів, а властиво її праформу – неясний гін. Світ з'явився

⁵⁵ Михайло Рудницький був близький до літературного угруповання «Молода Муза». Вчився у Бережанській гімназії, Львівському університеті, Сорбоні, Колеж де Франс. Був студентом Анрі Бергсона та Жоржа Сореля.

знов як гра бурхливих, свавільно бушуючих сил, як хаос, де ніщо вже не є, де все щойно стає. Людське «Я», його автономна творчість і його невсипущий активізм стали самоцінністю, незалежно від їх цілей і змісту. Етичний патос і «аморальність», *fas i netas*, насолода творця і злоба руйнника, все змішалось в культі нагої сили і влади, яка ненавидить все миршаве, засуджене на смерть, і яка є одинокою запорукою перемоги в нашу епоху розвіяних ілюзій, безприкладної нужди і війни всіх проти всіх». [65; 268]

Микола Ільницький також зауважує прихильність Донцова до експресіонізму. «Якщо в статтях Д. Донцова та О. Бабія декларується культ сили і влади, дух пориву в боротьбі за національні ідеали, то в Г. Костельника переважає пафос християнсько-етичний – жити й боротися за заповідями Христа, В. Бобинський бачив завдання літератури у поверненні до національних джерел, Д. Донцов – у поезиї експресіонізму». [176; 5] «Суттю експресіонізму, – пише Дмитро Донцов, – є не опис зовнішнього вигляду явищ, не дефініція емоцій, не детальнічне збирання спостережень, яким займався натуралізм, лише те, щоби недоговорене словом сугерувати викликанням асоціації; не дати зрозуміти, що хоче сказати поет, лиш дати відчути». [65; 274] Знову у прикладах – Леся Українка. Інтуїція, експресія, почуття.

Згідно з принципами модернізму, Дмитро Донцов стверджує самоцінність мистецького твору. «Отже перше: не треба уважати кожної критики за кощунство, лише за право, яке не карається ніяким параграфом кримінального кодексу. По-друге: треба твердо засвоїти, що вартість твору мистецтва оцінюється виключно і єдино по самому творі, [Там само; 279] і ніколи по тих обставинах, серед яких авторів доводиться працювати. Се може жорстоко, але се так. І коли ми захоплюємося творами Достоевського, то не тому, що він стояв під шибеницею і відбув каторгу, а тому що вони, ці твори, є геніяльні». [Там само; 280] Донцовський модернізм пов'язаний з оригінальністю стилю, без чого неможлива свобода творчості.

Варто навести думку Григорія Грабовича про інтелектуальну обмеженість вісниківського кола: «Якщо під європеїзмом треба розуміти (як це тоді й розумілося) орієнтацію на західний інтелектуальний і мистецький авангард, то йому напевно не потурали ані різні відтінки войовничого націоналізму, ані інші різні політкомісари, для яких, як, наприклад, для донцовського «Літературно-Наукового Вісника», мельниківського ідеолога Ждановича в його статтях в Орлику, чи для лідера УРДП, цитованого вище Багряного, такі речі, як Джойс, Кафка і Сартр, як сюрреалізм і екзистенціалізм, були в основному не зрозумілі, небезпечні й нечисті (зокрема для Донцова та йому подібних вісниківців ця ворожість корінилася в їхній нещодавно добре задокументованій погорді до західних демократій; тепер, у таборах, коли доводилося жити за коштів таких демократій, треба було висловлюватися обачніше).» [30; 34] Грабович лише тиражує поширені штампи й виказує свою непоінформованість.

Натомість у середовищі вістниківців панувала атмосфера інтелектуального пошуку та вільних дискусій. Скажімо, якщо Євген Маланюк цілком не сприймав «Кафок і Джойсів» [220; 163], трактуючи їх як «мікробів», носіїв шкідливої для українського контексту псевдоінтелектуальної моди (що не заважало йому бути геніальним письменником), то Дарія Віконська (Ліна Малицька) має зовсім відмінний погляд. У 1935 р. вона у Львові друкує монографію «Джеймс Джойс. Тайна його мистецького обличчя». Віконська представляє автора «Уліса» як великого мистця. І Маланюк не висловлює жодної ідеологічної непримиренності. Навпаки, він залишає про неї надзвичайно теплі спогади з високими професійними оцінками. [Там само; 387-391]

Дарія Віконська зауважує імпресіоністичну особливість стилю Джойса, яку пізніше було названо «потокосвідомості»: «Не змеханізована мова, не більш або менш насильно складені речення, в яких помітно свідому обрібку, а свобідна струя спостережень і думок. Така природна та свобідна ця струя схоплених вражень, що не знати, де саме той таємний поріг, на якому зустрічається духове переживання з матеріальним засобом вислову – поріг, де відбувається перехід від світа думок та почувань у світ матеріальних форм.» [23; 11-12] Дуже цінне спостереження Дарії Віконської – химерність, «інакшість» джойсової стилевої індивідуальності, відмінність від узвичаєного послідовного мовлення.

Стилістика Джеймса Джойса спричинилася до революційних змін у світовій прозі. Він не заперечив «нормальне» мовлення, а був цікавий саме своєю «інакшістю»: «Сам володіючи напрочуд добре класичними формами, показав, що можна ріжно, можна «інакше» писати. Це «інакше» не полягає саме в тому, як він, сам Джойс, пише. Воно полягає на живому прикладі, що можна взагалі «інакше» писати, кожний по-своєму, якщо він непересічний мистець.» [Там само; 56] Віконська була естетом і також належала до вістниківського кола.

Один із розділів своєї книжки про Джойса вона назвала «Вірність власній расі і власній країні.» [Там само; 39] На її думку, «В «Уліссесі» Джойс виступає як революціонер.» [Там само; 54] Віконська зробила одне важливе розмежування – естетики від ідеології. Вона вважає, що стилеве сум'яття Джеймса Джойса не може бути обґрунтуванням ідеології песимізму й зневіри, його проза виступає діагнозом, а не пропагандою духовної недуги сучасності. «Уліссес» – це одна довга скарга на нікчемність світу. У цій скарзі передана трагедія людини, яка пристрасно бажає вірити, а вірити не може, бо сумніви підкопали в ній віру. Трагедія людини, яка відчуває жагучу потребу любити, а любити не може, бо втратила віру в любов.

Трагедія людини, в якій наслідком втрати віри і любови інтелект насилує серце, давить його стихійну потребу любити і через те сам собі перетинає нитку життя.» [Там само; 96] Дарія Віконська справедливо стверджує, що «Наш ширший загал поки що не доріс до естетичної оцінки пластич-

них, не то – літературних творів. Про те вимовно свідчить факт, що його у першій мірі цікавить, «що» або «кого» даний малюнок або різьба «представляє», замість звертати увагу на мистецькі вальори твору.» [Там само; 99] Тобто естетика – це одне, а ідеологія, зокрема та, що потрібна для національної мобілізації – дещо інше. При бажанні тут можна вбачити навіть критику Маланюка та художньої невибагливості української публіки.

У випадку вістниківців ми бачимо поєднання естетики з політичною заангажованістю. Націоналістична ідеологія стає однією з підвалин їхньої естетики. Пишучи про яскравість вістниківського середовища, Іван Лисяк-Рудницький та багато інших літературознавців зауважували їхню ідеологічну «обмеженість», що ніби виступала свідомим самообмеженням у поглядах на мистецтво. «У націоналістичному середовищі оформилася ціла літературна школа («вістниківці», «вістниківська квадрига»), до якої належав ряд визначних літераторів: Є. Маланюк, Л. Мосендз, О. Ольжич, О. Теліга, У. Самчук, Б. Кравців, в якійсь мірі також Ю. Липа та Ю. Клен. Націоналізм відкидав тезу про автономію естетичних критеріїв, протиставляючи світоглядowo заангажовану творчість теорії «мистецтва для мистецтва.» [210; 238] Твердження Лисяка-Рудницького у загальних рисах відповідає дійсності. Проте, як ми вже пересвідчилися, в деталях все може бути не так.

Тож чи були вістниківці визначними, а дехто з них – великими митцями, чи літераторами, які чогось не могли або не хотіли розуміти? Це була висока література своєї доби. Думати, що мистецтво має ігнорувати людей (літераторів та їхніх читачів), виклики життя і свій час, означає не розуміти його зміст. Загальнолюдське у мистецтві завжди виступає реакцією на конкретні, у т.ч. суспільні подразники. Якщо б українська естетична думка міжвоєнної доби не відреагувала на вимоги того буремного, трагічного і героїчного часу, вона засвідчила б власну нежиттєспроможність. Одні західні інтелектуали були для вістниківців важливими і співзвучними, на інших вони майже не відреагували через повну неконтекстуальність⁵⁶ місця і часові. На літературному процесі позначився той факт, що український народ перебував у стані війни, не погоджуючись з добровільною смертю між комуністичною та нацистською імперіями та їхніми ідеологіями.

⁵⁶ До неконтекстуальних, в силу історичних обставин, західних інтелектуалів можемо віднести згаданого Грабовичем Жана-Поля Сартра, участь якого у французькому русі опору, порівняно з українським контекстом виглядає, м'яко кажучи, театральною. Я звертав на це увагу у книжці «Герменевтика стилю» [185; 78-79]. Сартр, як лівий інтелектуал, став популярним пізніше, для наступного покоління українських письменників – представників т.зв. Нью-Йоркської групи. Для цієї генерації Євген Маланюк та Юрій Лавріненко також були, до певної міри, наставниками і метрами української літератури.

Ми б хотіли, щоб українські літератори були вільними митцями, зустрічаючись на презентаціях своїх книжок, обмінюючись думками у кав'ярнях, живучи за рахунок гонорарів з великих накладів своїх видань. Однак таких можливостей не було. Якщо письменники писали українською та хотіли бути українськими інтелектуалами (аж до часів Василя Стуса), їм були вготовані тюрми, концтабори і страти. Серед провідних вістниківців Олена Теліга була розстріляна німцями у 1942 р. в Бабиному Яру в Києві, О. Ольжич – закатований у Заксенгаузені, Юрій Липа загинув як військовий лікар УПА у 1944 р. Тому знову ми повертаємося до потреби адекватного називання цього літературного явища, яке неможливо розуміти поза часом та ідеологічною заангажованістю, що не понижує мистецьку вагість, а вказує на питомі естетичні риси.

Олег Баган зауважує, що дійсно, «спочатку в закордонному літературознавстві, а відтак і на Україні підступно було введено поняття «Празької школи» на означення творчості письменників-націоналістів. Мета тут була така: прикрити цим порожнім в суті визначенням цілу епоху націоналістичної духовності в українській літературі і разом з тим затерти зв'язок її з ідеологією журналу «Вістник» Д. Донцова, уникаючи поняття «вістниківці»... Звідси пішли численні дослідження і статті про таких собі «голих естетів» з «Празької школи», далеких від політики і націоналістичної ідеї взагалі, а не в ніякому разі про письменників-націоналістів, «вістниківців». [8; 8]

Найвірогідніше, що автор визначення «празька школа» української літератури Володимир Державин, який сам був блискучим літературознавцем й естетом консервативних поглядів, не ставив перед собою такої мети. Проте вона була реалізована, оскільки «соромно» і «несучасно» було говорити про політичну заангажованість літератури на Заході у світлі повоєнних мод і тенденцій.

Як наслідок, вважає Баган, досі «творча спадщина Д. Донцова чомусь викликає найбільше застережень та упереджень саме в середовищі літературознавців. Очевидно, тут дається чути той гігантський паплюжницько-демонізаторський масив критиканських публікацій проти Д. Донцова і традиції вістниківства, який започаткували мурівці і продовжили їхні ідейні послідовники». [10] Дотепер меншою мірою ми можемо говорити про наукові дослідження вістниківської проблематики, більшою – про ідеологічну війну, що набирає нових обертів в українській гуманітаристиці.

Вже було відзначено, що подібний романтичний шлях обрали для себе не лише вістниківці. Католицька літературна критика була такою ж «заангажованою», як і націоналістична. Наприклад, Микола Гнатишак зізнається: «Мій ідейно-естетичний підхід до літературної творчості, згідно з етосом українського національного життя впродовж віків, конкретизується в засаді ідейного українського націоналізму, опертого не незломній основі традиційної в українському народі і вповні з його психікою зрослої

християнської етики. Ця ідейна засада і є для мене єдиним мірилом ідейно-етичної, а тим самим і естетичної вартості літературних творів.» [28; 7] Микола Ільницький називає позицію Миколи Гнатишака «ідейно-етичним естетизмом». [176; 110] Потреби національної мобілізації актуалізували в українському літературному процесі міжвоєнної доби саме ті наголоси, які давали відповідь на питання, винесені на порядок денний життям.

Що ж Дмитро Донцов? Роман Міщук подає таку характеристику: «Літературно-критичні праці Донцова привертають увагу широкою ерудицією автора, але позначені ідеологічним доктринерством.» [230; 94] Хіба лише доктринерство? Якщо ми будемо висловлювати свої твердження про речі лише на підставі сторонніх суджень і стереотипів, без врахування їхніх сутнісних значень, то будуватимемо безглузді інтелектуальні конструкції, втрачаючи розуміння того, про що власне йде мова.

На думку Миколи Ільницького, «Дмитро Донцов як ідеолог і як літературний критик був людиною альтернатив і контрастів, він не визнавав взаємопереходів, півтіней і зрізування гострих кутів, переконаний, що «життя йде наперед тільки внаслідок удару бігунопротилежних напружень», бо полярність життя є його підставою, бо до гармонії йдеться через дисгармонію. Йому було заплачено тим самим – цілковитим схваленням або запереченням його поглядів і концепцій. А як же тут бути з гармонією? Може, шукати її не в кожному бігунові окремо, а в «зударі» «бігунопротилежних напружень» думки й волі тієї доби, яку вони відбивають?» [176; 105]

Літературна критика Дмитра Донцова не має виразних критеріїв, вона є есеїстичною й такою, що базується на почутті та інтуїції. Його аргументи бувають ефемерними, проте найчастіше слушними, визначальними насамперед стосовно стилістичних ознак творів та їхніх авторів. На думку Володимира Моренця, у контексті феноменологічної традиції Романа Інгардена, літературно-критичний рівень оцінювання твору за своєю природою є «глибшим» від літературознавчого, оскільки «критична думка є власне «естетичним і моносуб'єктивним» пізнанням художнього твору, незрівнянно глибшим, але в силу неминучої суб'єктивності таким, який не претендує і за визначенням не може претендувати на статус «наукового знання» [169; 8]. Дмитро Донцов, як критик, есеїст і «активний читач»⁵⁷, конститує і озвучує нам певні значення твору (дискурс).

Наведемо кілька прикладів несподіваних поглядів на українську класику. «Кілька років тому я чув від одного поляка, який родився і жив на Україні, що на світі є лиш два тверді народи: жиди й українці... В обличчю страшних, нами самими завинених катастроф, я хотів сміятися з тих слів. Прочитавши Стефаника – я починаю їх трохи розуміти». [84; 149] Донцов дивиться на Василя Стефаника як на трагічного генія, зрозуміти твори якого означає пізнати в українському світі незбагненне. «Та земля, з якої він

⁵⁷ Вислів Тадеуша Брези про Мішеля Монтеня.

зробив символ власної, національної правди, досі являє образ Дантівського підземного царства. Але через нього веде дорога на поверхню!» [Там само; 154] Чи не варто нам сьогодні звернутися до нашої клясики саме з таким настроєм?

Донцов кпинить зі звичного трактування Марка Черемшини як «співця народного горя і тьми», пишучи, що «се може видатися парадоксом, але Марко Черемшина був – несвідомим іроністом». [88; 307] Хто спромігся саме так витлумачити творчість Черемшини? Донцов пише, що «прокляття кожного видатного письменника, що сучасники майже ніколи не підносять найхарактеристичніше в нім. Схиляються перед його силою, але бачуть її (особливо в нас) не в тім, що його виріжняє, лиш в тім, що подібним робить до інших, вже канонізованих «громадською думкою», себто не дуже вередливим смаком офіційної критики». [Там само; 305] Про вартість літературного твору промовляє його стиль – саме те, що робить його справді оригінальним мистецьким явищем.

Для окреслення донцовської естетики важливим документом є його повоєнний відкритий лист до Уласа Самчука, в якому зокрема критикується екзистенціалізм Жана-Поля Сартра.⁵⁸ Сартр і екзистенціалізм. Чим він так приподобався напасникові з «МУР»-у? Мабуть тим, що відповідає його вдачі. «Екзистенціалізм – винятково цікава доктрина». Чим? Тим, що «не ставить собі ніякої мети»... Уважає, що «нічого абсолютного на цій землі нема»... Тим, що людина знаходить мету в самій собі, бо людина – це тільки пристрасть. Тим, що героями Сартра є люди, «розщеплені в собі». Тим, що наука сартризму, його «вічне Так і Ні» – просто роззброює напасника з «МУР»-у «своїм цинізмом». І тому його театр – це театр «авангарду нашої доби». Тепер Ви, мабуть, уже ясно бачите, яку Європу протиставляє автор нападу в «МУР»-і вісниківській Європі». [151; 269]

Заперечення «модного» Сартра, який ще мав відіграти велику роль у розвитку лівих рухів в усьому світі, не означає відкидання Дмитром Донцовим екзистенціалізму. Як ми вже з'ясували, статус українського інтелектуала вимагав певного екзистенційного вибору в розрізі радикального запитування «або – або». Доречним було б згадати традицію релігійного екзистенціалізму, традицію Серена К'єркегора⁵⁸, з яким Донцова пов'язують не лише спільні мотиви, але також важливе визначення «трагічні оптимісти». Хоч цілком можливо, воно є наслідком не цитування, а концептуального збігу. У Дмитра Донцова воно виступає синонімом до «лицарів абсурду», в К'єркегора це означення етичного виміру людського існування, перед власне релігійним виміром «лицаря віри».

Трагічні оптимісти (національні лідери) Донцова розуміють всі небезпеки межевої ситуації, в якій перебуває український народ, а разом з ним і

⁵⁸ З творчості Серена К'єркегора також черпав Жан-Поль Сартр.

вони самі, роблячи свідомий вибір до ірраціональної, «абсурдної»⁵⁹, романтичної боротьби. У термінах Лесі Українки, ці люди запалюють «досвітні вогні». Вони – інтелектуали і революціонери водночас.

Підсумовуючи питання про інтелектуалізм «вістниківців», доходимо висновку про їхню принципову ідеологічну заангажованість. Всі вони дивилися на ідеологію українського націоналізму як на засіб загальнонаціональної мобілізації, що в майбутньому мала уможливити побудову незалежної української держави. Проте ми не можемо ставитися до них як до звичайних партійних пропагандистів. Романтизм, модернізм, інтуїтизм, волютаризм, екзистенціалізм та інші ідейно-естетичні шукання, започаткування есеїстики з широким тематичним спектром характеризують вістниківців як найбільш яскраве інтелектуальне середовище міжвоєнної доби.

Всі вони, разом з Дмитром Донцовим, долучилися до розвитку доктрини українського націоналізму як специфічного інтелектуального проєкту. Він метафорично включив у себе «ґотику» (ідеологічну спадщину єдиної Європи), «Бароко» (державотворчу українську традицію, почерпнуту головним чином з часів Бароко і Козаччини), відповідне філософське та естетичне підґрунтя, мистецький компонент, а також політичну складову, що буде розглянута в наступному розділі.

⁵⁹ Можливо, ідейно вісниківці були ближчі до таких літераторів-екзистенціалістів, як Альбер Камю та Ернст Гемінґвей.

5. ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

5.1. Дискусія попередників

Першим, хто в новітніх часах висунув ідею української державної незалежності, був галицький соціал-демократ Юліян Бачинський (1870-1940). Його книжка «Україна Irredenta» побачила світ у Львові 1895 р. Висновки про самотійність мають у Бачинського марксистську основу. Книжка писалася під враженням від трудової еміграції українців з Буковини й Галичини за океан наприкінці XIX ст. Мовляв, ця продуктивна сила витрачається марно, але у власній державі українці матимуть можливість реалізовувати свій потенціал.

Пишучи про державну незалежність, Бачинський уже передбачає перемогу соціалістичних ідей в усьому світі. Українському пролетаріатові, – вважає автор «України Irredent-и», – замало державної незалежності, він одночасно повинен дбати про «з'єднання» з пролетаріатом усіх країн. «Буде се страшний час – час страшної муки і терпіння, але і найкращий час життя української буржуазії. Україна – для себе! – От і єї клич. Вільна, велика, незалежна, політично самотійна Україна – одна, нероздільна від Сяну по Кавказ! – от єї стяг!

Та, скоро діб'ється політичної самотійності – спідлиться вона, як взагалі кожна буржуазія, коли діпне своєї ціли. Але тоді і візьметься вона за своє діло – українська соціальна демократія.» [13; 97] Юліян Бачинський має на увазі майбутню «єдність роду людського – інтернаціональну, котра запанує над нинішньою єдністю національною.» [Там само; 153] Ця праця не стала впливовою чи навіть популярною в українському суспільстві, розділеному кордонами Австро-Угорщини та Росії.

Справді «знаковою» постаттю для всієї України став Микола Міхновський (1873-1922), який виголосив 19 лютого у Полтаві та 26 лютого 1900 р. у Харкові [226; 1] свою епохальну промову «Самотійна Україна», яка того ж року окремою брошурою побачила світ у Львові. Міхновський виходить з ідеї національної самодостатності українців: «Українська нація самовистарчална й має всі духові та матеріальні дані жити самотійним життям». [Там само; 3] Його заклик був виразно загальнонаціональним, пов'язаним з ідеями соборности та державної незалежності. Він писав: «Україна для українців», [228; 46] «одна, єдина, нероздільна, вільна, самотійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». [229; 18]

Іван Лисяк-Рудницький підкреслює не волюнтаристичну, а юридичну основу концепції Міхновського: «Батьком українського націоналізму» часто називають М. Міхновського. Таке визначення його ролі не зовсім вірне. Міхновський був одним з основоположників новітнього українського самостійництва, але історично-правна, легітимістична основа його концепції (програма відновлення «Переяславської конституції») чужа мисленню пізнішого націоналізму, який був байдужий до конституційно-правних аргументів». [210; 234] Зі словами Лисяка-Рудницького можна погодитися лише почасти.

Націоналізм Міхновського насправді був «традиційним», таким, що спирався на ідею спільного походження, і тому був радикальнішим від донцовського. Пригадаємо також слова Миколи Міхновського про те, що «народ має право жити тільки тоді, коли він має силу жити». [227; 17] Хіба як юрист він вважав Україну тимчасово окупованою. «Зайд» і «чужинців» він трактує як ворогів, з якими не можна мати ніяких справ і яких українське середовище повинно перемогти, знищити, виштовхнути з України. Тобто націоналізм Міхновського виглядає близьким до французького «інтегрального націоналізму» кінця XIX — початку XX ст.

Михайло Сосновський веде мову «не про один, а про два націоналізми: націоналізм Міхновського і «чинний націоналізм» Донцова». [277; 577] На думку Сосновського, у Донцова це інтегральний націоналізм, а у Міхновського – специфічний національний радикальний рух. Відтак історія українського націоналізму поділяється на два етапи: «Початковий етап українського націоналізму пов'язаний з постаттю Миколи Міхновського, а другий етап, після Першої світової війни, – з постаттю Дмитра Донцова». [Там само; 569] І далі: «Треба, однак, відзначити, що не зважаючи на майже абсолютний тріумф ідеології «чинного націоналізму», все таки ідеї Міхновського не загинули, а продовжували існувати, щоб вийти на поверхню життя при змінених обставинах». [Там само; 578] Однак не варто поспішати схематизувати цю ситуацію.

Ірина Шліхта розглядає націоналістичну традицію Міхновського, «чинний націоналізм» Донцова та «організований націоналізм» ОУН як три різновиди «інтегрального націоналізму», оскільки вони виступають «антитезою до ліберального націоналізму попередньої епохи, культ нації є самоціллю, існування його можливе лише у світі сформованих держав.» [305; 10-11] При цьому слід врахувати, що ОУН, згадавши спочатку гасло Міхновського, пізніше його не декларує. У Постановах Другого Великого Збору зустрічаємо поруч офіційно затверджені гасла: «Україна для Українців! Свобода народам! Свобода людині! З большевиками – по большевицьки!» [246; 36] Зрештою на перший план виходить заклик «Свобода народам! Свобода людині!», оскільки до завдань націоналістичного резистансу додається втягнення в антиімперіалістичну революцію всіх, хто населяв «тюрму народів» СРСР.⁶⁰

Згадані Постанови дають зрозуміти, що Миколі Міхновському віддавалася шана як першому речнику самостійності. «Перші почини надати українському націоналістичному рухові організованих форм сягають 1900 року, коли то Микола Міхновський почав на Лівобережній Україні закладати перші націоналістичні гуртки для боротьби за державно-політичне визволення України з-під ярма царської Росії. Націоналістичні гуртки Міхновського були передвісниками організованої націоналістичної сили.» [Там само; 3] Позицію Міхновського слід розглянути контекстуально. Він також був автором проекту Конституції України, написаної для Української Народної Партії в річницю згаданої брошури «Самостійна Україна» (1900). Документ був надрукований через п'ять років під назвою «Основний закон «Самостійної України» спілки народу українського.» [256] Публікація була здійснена у вигляді газетного видання під тією ж назвою «Самостійна Україна».

У статті 14 Микола Міхновський гарантує особисту свободу громадянина України, також свободу висловлення власних думок (ст. 18), свободу слова (ст. 23), свободу совісті (ст. 20), свободу зборів (ст. 24), свободу створення громадських організацій (ст. 25), академічні свободи (ст. 22). «Офіційна мова є українська, але всі мови, уживані в Україні, суть вільні» (ст. 28). Національні меншини мають бути не винищені чи вигнані з території України. Представники всіх етнічних груп автоматично стають українськими громадянами, якщо проживають в Україні не менше, як за 10 років до прийняття цього закону (ст. 117). Іноземець може отримати всі права українського громадянина згідно з певною процедурою (ст. 11).

В той же час в Україні підпільно поширювалися «Десять заповідей Української Народної партії», що також називають «Декалогом Міхновського.» [45; 11-111] Документ починається так: «1. Одна, єдина, неподільна від Карпатів аж до Кавказу Самостійна Вільна Демократична Україна – Республіка – оце національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал. 2. Усі люди – твої брати, але москалі, ляхи, румуни та жиди – це вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас» (виділення моє – С.К.)

Мова йде не про расову вищість українців, не про заклик до погромів, а про відновлення справедливості у вигляді створення незалежної держави, що буде демократичною (про це свідчить наведений проєкт Конституції). До окупантів він зараховує не лише росіян («титульна» імперська нація), але також ті національні меншини, які в умовах імперії стають на бік імперської влади, не розуміючи державницьких прагнень українців.

⁶⁰ Творчість Ніла Хасевича, що візуалізувала націоналістичний резистанс з погляду ідеології та пропаганди, виступає найкращою ілюстрацією намірів УПА. Див документальний фільм Михайла Ткачука «Здобути або не бути» (1994).

Міхновський мислить категоріями національної, однак демократичної держави. Він висловлює політичні цілі як у романтичних термінах, популярних в Європі у XVIII-XIX ст., так і в нових, спрямованих на створення власне демократичного суспільства. Міхновський висуває на порядок денний питання державної самостійності України. Тому варто погодитися з інтерпретацією Богдана Червака, на думку якого «гасло Миколи Міхновського «Україна для українців» означало лише одне: «Україна без окупантів.» [295]

Донцов і Міхновський по-різному бачили майбутнє України напередодні Першої світової війни. Перебуваючи на території Австро-Угорщини, Дмитро Донцов вважав тактично кориснішою проавстрійську орієнтацію на першому етапі війни, в яку українці вступали без армії і держави. «Як комета, з'являється правильно українське питання на політичному небі Європи кожного разу, коли для Росії наближається критичний мент. Нині воно міцно зв'язане з долею Австро-Угорщини й Німеччини, до перемоги яких ми, російські Українці, й наші брати в Австро-Угорщині, прив'язуємо нашу будучність. Коли ж Росія буде побита, обидві середньоевропейські імперії будуть змушені розв'язати нарешті українське питання.» [53; 97-98]

В «Універсалі до народу українського усієї Соборної України» Микола Міхновський у Києві стверджував протилежне: «Стоючи на ґрунті єдності й мобілізації українських земель, ми встаємо за приєднання Галичини, Угорської України і Буковини до України Російської.» [324; Арк. 2-5] Подібні розходження пояснювалися початком ідеологічного оформлення українського національно-визвольного руху, який ще не набув конкретних організаційних форм.

Саме Дмитру Донцову судилося створити ідеологічні підстави для створення Організації Українських Націоналістів, що продовжувала боротьбу за державність після поразки української революції, проти такого нового явища, як тоталітарні держави: СРСР та нацистської Німеччини. Про це пише Василь Іванишин: «Він створив якісно нову філософію виживання нації, яка формувала новий, революційний спосіб національного думання при осмисленні минулого, аналізі й оцінці сучасного та плануванні політичного майбутнього. Вона викликала оптимізм, повертала віру, кликала до дії. (...)»

Його філософія стала основою світогляду мільйонів українців. Його ідеологія національно-визвольної боротьби послужила теоретичною базою для політичної практики ОУН, якій вдалося на цій основі виховати і поставити під знамена нещадної боротьби сотні тисяч патріотів, що без вагань жертвували собою в ім'я свободи України. Його вчення і досі не втратило свого значення як основа для витворення національно-екзистенціальної методології нашого часу і як можливий варіант національної дії в умовах не виключеної політичної безвиході.» [172; 130-131]

Дослідники, а серед них і Петро Іванишин, окреслюють спадкоємність націоналістичної ідеології по лінії Шевченко – Міхновський – Донцов, поминаючи Юліана Бачинського. «Чи не першим, хто зрозумів потребу доби у людях нового духу, хто відкинув орієнтацію на чужі ідеології, хто віднайшов в українській нації її ідеал (через Т. Шевченка, М. Міхновського та ін.) – був Дмитро Донцов. У значній мірі під його впливом виросло, змужніло, оформилось покоління Олега Ольжича.» [173; 50] Дмитро Донцов вважав, що нова доба, яка настала після розгрому Української Народної Республіки та інших спроб створити українські державні інститути у першій половині ХХ ст., вимагала нових організаційних форм та нової ідеології українського визвольного руху.

Представники старшого покоління, соціалістичні провідники Центральної Ради, не прийняли донцовського «чинного націоналізму». Сергій Єфремов записав у своєму щоденнику 16 серпня 1927 р.: «Почав був читати Донцова «Націоналізм» – і кинув. Нестерпучий брехун, хвастун, блягер; людина примітивно несовісна, якій вигадати факт, перекрутити цитату, приоздобити од власної фантазії, приперчити якоюсь незрозумілою злістю – все одно що раз плюнути. Читаючи, став був робити нотатки на берегах – місця не вистарчає, та й не можна в Звонковій, читаючи, робити відповідних справок з джерелами, що на них цей «сучасний» Хлестаков посилається. Може ще вернуса до цього сумного виплоду нашої викрученої доби. А може й не вернуса: нудно! І з душі верне». [161; 426]

Звинувачення Дмитра Донцова, що виходили з різних політичних середовищ, також із тих, що були ідейно близькими до націоналізму, не були позбавлені сенсу, зокрема стосовно еклектизму, некоректності цитувань, стилістичної пов'язаності з більшовизмом тощо. «Донцов – це безперечно найбільший еклектик – збирач ідей, якого знає українська публіцистика», – писали католицькі «Дзвони». [243; 242] Для католиків велике непокоєння викликав етичний бік справи. «Ідею «ножа і крові» ширить Донцов не тільки в «Націоналізмі», але і в «Літ.Н.В.» і в теперішнім «Вістнику». [Там само; 230] А тому «світогляд, сформульований Донцовим, нічим не різниться від більшовицького. Ті самі засоби боротьби, той самий філософічний підклад. Тільки фірма інша». [Там само; 246] Ми ще повернемося до розгляду цих питань.

Тут же – критика з боку гетьманців. Для В'ячеслава Липинського Донцов – «недержавний, анархічний та індивідуалістичний український байстрюк стадних кочівників московських, що з соціаліста став націоналістом». [207; XVIII] «Др. Донцов се москаль з походження», [235; 175] – додає Осип Назарук і продовжує: «Націоналізм український – се труп. А нація українська щойно утвориться в державі своїй, як уродиться дитина з матері своєї, а ніколи навпаки.» [Там само; 224] Тут накреслюється принципове ідеологічне протистояння між гетьманцями і націоналістами. Якщо перші стверджували, що треба рухатися від держави до нації, другі пропонували йти навпаки, від нації до держави.

Шлях Дмитра Донцова був прямий, а мислення, як тоді висловлювалися, ексклюзивне. Сюди ж можемо додати непомірне самолюбство і вже загадувану прикрість характеру. Він не погоджується ні з якими двочитаннями, сумнівами та інакшими тлумаченнями його ідеологічної доктрини. Адже непримиренність і є головною ознакою нової доби, інакше націоналісти будуть тільки плутатися під ногами у тих, хто сповідує право сильного: «Або-або». [135; 915] Він пише «Попутчикам» (відповідь). «З тих мішанок можна багато чого робити, але націоналістичної доктрини з них ніколи не зробите. На таку синтезу ще не час. Нова доктрина потребує людей, для яких стала би їх другою природою, не «синтетиків». [Там само; 921]

Отже, «чинний націоналізм» Дмитра Донцова слід розглядати як органічне продовження ідеологічних кроків його попередників. Зміст і форма донцовських писань визначалися політичною ситуацією та суспільними настроями на українських землях у 20-30-х роках ХХ століття. Тому Донцова не варто протиставляти Міхновському чи навіть Бачинському, так само як проводити паралелі з французькою традицією етнічно орієнтованого «інтегрального націоналізму». Ми маємо розглядати реальні факти з того, що справді відбулося, а не йти шляхом припущень, що могло б статися, але історично не здійснилося.

5.2. Ситуація в Європі

Між двома світовими війнами в Європі зміцнилася мода на авторитаризм і тоталітаризм. Ніхто нікому не довіряв. На тлі загального виснаження Першою світовою війною, принижена Німеччина, передусім у прагненні реваншу, знайшла собі потужного спільника – СРСР, який у цей час готувався до глобальної війни. Це після того, як у тій же Німеччині зазнали поразки намагання більшовиків розпалити пожежу світової комуністичної революції. Формування італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму було реакцією на загрозу комунізму. Саме цим пояснюється початкове поблажливе ставлення до політичних успіхів Адольфа Гітлера з боку західних демократій.

У міжвоєнний час також висловлювалися надії на раціональне і справедливе облаштування світового порядку, коли всі держави матимуть спільну трибуну для з'ясування своїх проблем – Лігу Націй. Однак, за словами Ісайї Берліна, «не треба наголошувати на очевидному факті, що значна більшість суверенних держав-членів Генеральної Асамблеї Об'єднаних Націй дуже часто діє під впливом сильних націоналістичних пристрастей, навіть частіше, ніж колись це мало місце в Лізі Націй. Маю підозру, що попри інтелігенцію та інтуїцію пророків дев'ятнадцятого століття, більшість з них була б цим немало подивована, бо тогочасні спостерігачі суспільно-

го й політичного життя, як націоналісти, так і ненаціоналісти, здебільшого були схильні передбачати занепад цього відчуття.» [18; 63] Новий порядок у Європі, не лише на думку німців, був очевидно несправедливим. Українці та інші народи, які не змогли скористатися розпадом Російської та Австро-Угорської імперій, готувалися створити власні держави внаслідок наступної великої війни.

В Італії прийшов до влади фашистський рух під проводом Беніто Муссоліні. Його популярність спиралася на швидке відродження переможеної у війні країни та відведення комуністичної загрози. Неоформленість такого міжнародного арбітра, як Ліга Націй, слабкість західних демократій, загальна економічна криза, страх перед Радянським Союзом, який дуже швидко показав себе ідеологічно оновленою Російською імперією, та агресивною Німеччиною, що відроджувалася швидкими темпами, сприяли поширенню атмосфери розгубленості в Європі, невпевненості навіть у ближньому майбутньому. Всі розуміли, що так довго тривати не може й Друга світова війна неминуха.

Пишучи про націоналізм, Ісайя Берлін робить висновок: «Проте нема, гадаю, перебільшення в думці, що кожен політичний рух (принаймні поза західним світом), що не пристав до спілки з національними почуттями, був приречений на невдачу. Повторюю заново: я не історик і не політолог, а тому не кажу, що мені вдалося пояснити явище націоналізму. Я лише хотів звернути увагу на кілька проблем і показати конечність пильніше придивитися до тої особливої вітки романтичного бунту, що так вирішно вплинула на кшталт нашого світу». [Там само; 76] До Другої світової війни готувалися також ті, хто не мав власних держав, але вже був готовий відстоювати свої національні інтереси.

Мова йшла не тільки про відстоювання національно-культурної ідентичності, а в першу чергу – про військову мобілізацію, оскільки неспроможність народу до самозахисту перед обличчям нацизму та комунізму означала би національну загибель – політичну і фізичну. За таких умов до Другої світової війни підійшли українці, які програли свої Визвольні Змагання 1917-1922 рр. Згідно з теорією Мирослава Гроха, українці перебували на третій, політичній стадії боротьби за державну незалежність. З кінця 1920-х рр. все більшої сили і розмаху набуває український націоналістичний рух.

Джон Армстронг, пише, що рух, загальновідомий в американській науці як «інтегральний націоналізм», постав у Західній Європі наприкінці XIX ст., набагато раніше, ніж комунізм набув хоч якогось реального політичного значення. Одним із перших виразників цієї ідеології був Шарль Моррас, який із групою крайніх французьких націоналістів і прихильників політичної реакції заснував на межі століть «Французьку дію». Інтегральний націоналізм не здобув великої підтримки ні у Франції, ні в інших країнах Західної Європи, але його видозміни стали панівною силою в «незадоволених» країнах Центральної та Південної Європи у 20-ті рр.

Він був елементом, вважає Армстронг, який підготував ідеологічну платформу для фашизму Муссоліні і для виникнення нацистської партії у Німеччині. Його вплив також сильно відчувався в крайніх націоналістичних партіях Польщі, Угорщини, Румунії й Югославії. З тієї причини, що інтегральний націоналізм за визначенням швидше є рухом окремих націй, ніж універсальною ідеологією, і його прихильники відкидають систематичні раціональні програми, важко точно означити його природу.

«Проте впадають у вічі такі риси: 1) віра у націю як найвищу цінність, якій повинні підпорядковуватись усі інші, – у ґрунті тоталітарне положення; 2) дотримування містичної ідеї солідарності всіх індивідуумів, які складають націю, яка, як правило, полягає на припущенні, що біологічні риси і необоротні наслідки історичного розвитку згуртували їх в одне органічне ціле; 3) підпорядкування раціональної аналітичної думки «інтуїтивно правильним» емоціям; 4) вираження «національної волі» через сильного лідера і групу націоналістичних ентузіастів, зорганізованих в одну партію; 5) прославляння дії, війни і насильства як вищого прояву біологічної життєздатності нації». [4; 119-120]

Поширення українського націоналізму пояснювалося не лише наявністю програми національного визволення, але також, як у Західній Європі, – реакцією на комунізм. Армстронг відзначає, що на початку 1920-х років комуністичні впливи загрожували прихилити більшу частину українського студентства; це справджувалося не лише у легально визнаних університетах, але також у підпільному університеті, який створили у Львові українські вчені. Проте він не враховує, що українські політичні лідери та інтелектуали ідентифікували комунізм не просто як впливову філософію чи ідеологію, але у своєму конкретному випадку – як ідеологічний засіб для оновлення та цементування Російської імперії, що її в Україні розуміли як «тюрму народів», з продовженням національного та соціального гноблення українського народу.

Вчений зауважує, що одним з основних чинників переходу українських студентів від комунізму до національного руху була діяльність Дмитра Донцова. «Донцов, східний українець за походженням, був активним поширювачем ідей націоналізму ще перед першою світовою війною. На початку 20-х років його вчення стало нагадувати інтегральний націоналізм, хоча, очевидно, більшість його ідей швидше походила від німецьких націоналістів Фіхте та Гердера, ніж від Моррасса або таких італійців, як Парето і д'Аннунціо». Додамо, що європейський націоналізм, представлений Фіхте і Гердером пов'язаний з романтизмом національного визволення і навіть традицією лібералізму, а не закликами до етнічних чисток і расовими теоріями.

За Армстронгом, серед того, що відрізняє український націоналізм від основної моделі інтегрального націоналізму, можна підкреслити такі ідеї: 1) ставка на силу в ідеології чітко виражалася у запереченні можливості під-

тримувати відкриту опозицію до панівної групи та у пропаганді тероризму; 2) через те, що держави, яку можна було б вважати опорою «національної ідеї» не існувало, обов'язковим було дотримання абсолютної «чистоти» національної мови та культури; 3) відсутність традицій держави, яка б через свої інституції і легальні структури підтримувала національні устремління, а також опозиції до існуючих держав, провадили до культу «нелегальності» як такої;

4) у тісному зв'язку із двома попередніми пунктами: істотний ірраціоналізм ідеології виражався надзвичайно романтично, але це незіпсованим українцям здавалося більш щирим, ніж цинічне відкидання здорового глузду німцями й італійцями; 5) невдача намагань старшого покоління, його тенденція до компромісу з польськими «окупантами» збільшували природну схильність інтегрального націоналізму покладатися на молодь і відкидати поміркованість старших. Протягом 20-х років Українська Військова Організація та Союз Української Націоналістичної Молоді поступово завоювали майже всі політично активні верстви Західної України, крім тих, що були прихильниками поміркованих ліберальних партій. [Там само; 120-121]

«Націоналізм є рішучо в моді», [96; 318] – писав Дмитро Донцов у ЛНВ 1928 р. і був повністю правий. Він, як ніхто інший, відчув і переніс у свої публікації той дух національної мобілізації, який панував у тогочасній Європі й без якого не могли обійтися напередодні тотальної війни українці. «Муссоліні, Ленін» [66; 58] виступають у Донцова типами політичних лідерів, які очолили мобілізацію. Це свого роду методологічні приклади для українства (але ні в якому разі не за змістом своїх програм), яке повинно було зустріти очікувану війну у всеозброєнні.

На 1924 р., за Донцовим, припадає «утвердження фашизму і «правого» курсу на Угорщині і в Баварії, еспанський переворот і повний занепад парламентаризму в Німеччині, з другої сторони – зріст української «сменовеховщини», повна абдикація з самостійницьких ідей, поворот від залежництва до провансальства, який прибирає тут – форми «автономізму», там – погодження з «радянською системою» і з радянською «самостійністю», яке в своїх екстремах веде до чисто кулішівської апотеози цивілізаційної місії Росії і до кпин із державно-творчих інстинктів української нації.

Сі явища остаточно скристалізувалися власне в минулім 1923 році. В сім відношенню се був фатальний для нас рік. Де інде се був рік агонії лібералізму, в нас він був роком агонії самостійної політичної думки». [Там само; 66] А через десять років, у 1933-му, Дмитро Донцов вже з відчуттям власної сили напише: «В Парижі щойно закінчився конгрес мертвих душ – недобитків 2-го соціалістичного інтернаціоналу». [125; 763] Тоді, багато в чому завдяки Донцову, в українському політикумі відбувся перелом у бік націоналізму.

Дмитро Донцов наполягає на ідеологічному зверненні до європейського консерватизму і традиціоналізму, до ідеалістичних традицій євро-

пейського Середньовіччя. «Мій край перед усім» – се девіза здорових націй світа, їх святий національний.» [93; 15] Саме у прикладах з історії Західної Європи він шукає обґрунтування національній мобілізації та новітньому авторитаризмові. «Ідеал Окциденту – се культ успіху, перемоги в співзмаганню. Се його маркантна черта, що так ріжнить його від Орієнту». [93; 11] Як колись тамплієри із своїми ворогами, так пізніше «подібною мовою розмовляв із папськими висланцями Мартін Лютер.

(...) Так само заховувався й Гнат Лойола, який наражав себе нераз навіть на гнів намісника Св.Петра». [119; 118] У цьому ж розрізі Дмитро Донцов пропонує розглядати максимуму Макіявеллі: «числити тільки на свою силу». [91; 180] Він пише, що «мало є людей, яких би так завзято ляляли і ненавиділи, як Макіявелля. І то протягом чотирьохсот років, що минули з дня його смерти: доказ небуденної цивільної відваги й гостроти думки! (...) Ніколи наука Макіявелля не була така актуальна, як тепер. І ні для кого так, як для нас». [Там само; 162] «Ad Fontes!» [128; 387] Донцов пропонує ні на чому більше не зосереджуватися, окрім мобілізації та підготовки до нової війни.

Він каже про «трупні ілюзії» і про те, що весь світ озброюється. «Волею насичений світ, обдертий з глупих масок різних ідеологій острим, відсвіжуючим повітрям гірських шпилів. Хто хоче дихати ним, мусить мати міцні легені, або – згинуті». [127; 69] Тільки така політика може називатися дійсно реалістичною. «Там, де місце моралі Рішельє, Бісмарка, Макіявеллі і Фіхте заступає мораліна філістрів, народ перемінюється в гієн і шакалів, сварливих і завзятих – в дрібним і нерішучих – у великим». [129; 467] В той же час, як не парадоксально це може видаватися, Дмитро Донцов висловлює своє позитивне ставлення до оплоту лібералізму – Сполучених Штатів Америки.

Йому імпонують працьовитість, енергійність, оптимізм, прагматизм американців. «Людина тут не раб природи, лише її пан». [102; 367] Згідно зі своєю манерою мислення «або-або», він формулює ще одну дилему: «Є на землі два великі народи – Росія і Англоамериканці. Один має за головний засіб акції свободу, другий – рабство. Між сими культурами нам треба вибирати». [Там само; 371] Ці приклади засвідчують, що метою Донцова було пробудження активності в українських політичних лідерів, що повели б за собою народ. Він наводить приклади здобування і перемог, а не шукає за формами політичного устрою. Хоч саме згадки про США та «англо-американську» ліберальну традицію можна розцінювати як ті політико-економічні системи, що їм він найбільше симпатизував.

Так само важливою видається публікація перекладу статті Теодора Рузвельта «Про правдивий американізм», в якому автор зокрема пише: «Ми, американці, лише тоді здолаємо добре виконати задачі, що їх наловила на нас доля, коли хутко і відважно візьмемося за справу, коли пізнаємо всі небезпеки і не злякаємося їх, ані їх уникатимемо. *А передусім коли стоя-*

тимемо тісно пліч-о-пліч, не питаючись й про походження, про віру наших товаришів (виділення моє – С.К.), лиш одного від них жадаючи, щоб вони були правдивими Американцями». [255; 177] Донцову не судилося накреслити політичний устрій незалежної Української держави, але цілком зрозуміло, що він не бачив його у вигляді одного великого концтабору з «великим» вождем на чолі. На загал, це мав би бути демократичний устрій.

Донцов розуміє Україну як форпост європейської цивілізації перед Російською імперією, байдуже царського чи радянського штибу. «Сей дух окцидентальної цивілізації мусимо віднайти в собі, наново мусимо воскресити забуті традиції нашої стародавньої культури, коли не хочемо розплистися в Московській псевдокультурі, що є передовсім культурою застою.» [55; 138] Тобто заклики до авторитаризму окреслювали не наміри Донцова перетворити майбутню Українську державу на тоталітарну потугу на чолі з харизматичним лідером за радянськими, німецькими чи італійськими зразками. Для нього найважливішою справою виступає військова мобілізація українців, підготовка до збройної боротьби за визволення і виживання. Тому Донцов згадує політичний устрій майбутньої самостійної України лише широкими загальними штрихами.

Українські політичні провідники мають бути ідеалістами, «без надії сподіватися», як писала Леся Українка, відмовитися від раціонального, йти за своїми прагненнями і почуттями. «Устами може найбільшого свого апостола, М.Бареса, новітній націоналізм здетронізував l'intelligence, а натомість поставив афект, як найбільшу вибухову силу в історії людськості. Новітній націоналізм зачав шукати свого Бога не в вичислюванні розумом ідеалі, лише у власнім бажанню, у власній вірі; не в аргументах, лише в contra spem spero!» [68; 76] Щоб перемогти, потрібно вірити у перемогу – не зважаючи ні на що.

«Дуже помилилась той, – пише Дмитро Андрієвський у ЛНВ 1926-х р., – хто поспішившись, закине мені висновок про гниття Європи в корені і про неминучий прихід «варвара». Зазначений стан Франції свідчить найбільше про новий процес пересування центра ваги європеїзму, як то бувало вже не раз, в якийсь певний бік, але не про занепад і розклад самого організму. З серед давніх народів Європи деякі переживають небувалий приплив сил (Італія), інші виявляють нечувану живучість (Німеччина). Але є ціла велика низка (від Балтики до Чорного моря й Адріатики) народів, яка щойно виходить на поле історії, або до того лише готується. І той «варвар», що покvapиться за спадщиною старої Європи, дістане остру відсіч і дуже дошкульно «по пальцях». [1; 60] Цей пасаж можемо розглядати в річищі заперечення тоталітаризму як фіналу очікуваної Другої світової війни.

ЛНВ пропагує боротьбу за Україну як рівноправну частину європейського багатоманіття, а не як полігон для здійснення глобальних комуністичних чи расових експериментів. пропагована войовничість лише на пер-

ший погляд була сутогосна тодішнім тоталітарним ідеологіям. Насправді український націоналізм докорінно відрізнявся від них своєю метою, що випливала з його національно-визвольного характеру. Європейське багатоголосся є важливим. На думку Донцова, «ідеологи національної України – неприєднано ворожої Росії і большевизмові – повинні теж багато придбати від «абстрактної Європи» і – стати сучасниками доби, в якій їм судилося жити». [80; 183]

Михайло Чугуєнко зазначає, що «політичний світогляд Д. Донцова пройшов у процесі свого розвитку ряд етапів, кожен з яких характеризувався притаманною йому формою ідеології та типом світогляду. Однак на майже всіх цих етапах виразно простежується тенденція до синтезу в одне органічне ціле революційних та консервативних ідеологій. Найголовніші ідейні впливи, які позначились на формуванні донцовського політичного світогляду, такі: марксизм, ніцшеанство, християнська філософія». [301; 14] Сюди ми не можемо не додати європейський і зокрема український традиціоналізм, бо без нього невизначеним залишиться питання донцовського консерватизму.

Основа українського націоналізму – традиція, від якої не можна ні відмовитися, ні відмахнутися. Донцов вважає, що вона зумовлює не тільки сучасне, але й майбутнє народу. «На традиції не сміє забувати жаден нарід, що хоче жити. Особливо той, що відроджується до нового життя. Бо правдиво сказав Ніцше, що лише там можливе воскресіння, де є могили: що вдихнути живу душу можна лише в уже готовий, хоч хвилю завмерлий організм, що завтра має лиш той, хто мав вчора; що встати може лише нація, що має традицію.» [58; 259] Міжвоєнний час сприймається Донцовим як епічна і трагічна доба, коли мають бути започатковані нові важливі традиції. «З давніх часів датується «шатость» українська. Але найвищий час знищити її в собі,» [85; 275] показавши здатність до перемог і будівництва власної держави.

Степан Галамай вказує на пов'язаність українського націоналізму з європейською романтичною традицією. Він пише, що в дефініції Ернеста Ренана подібно, як у Дмитра Донцова, в понятті нації високо піднесено такі складові елементи, як національна свідомість і воля. Ренан твердить: «Мати славу минувшину, спільну волю в сучасності, мати за собою спільні великі діла й мати на думці виконати нові дальші – це є головні передумови існування нації (...). В минулому спадщина великої слави й волі, така сама програма для здійснення на будуче (...). Існування нації – це щоденний племісцит».

Галамай також згадує «вислів Ренана під час його викладу в Сорбонні п.н. «Що є нація?»: «Людина не є рабом ані раси, ані мови, ані релігії, ані струму рік, ані напрямку гірських хребтів. Велике скупчення людей – здорового розуму та великого серця утворює національну свідомість, що називається нацією.» [27; 150] Тому має рацію Михайло Чугуєнко, роблячи висновок: «Таким чином, аналіз концепції про тоталітарну спрямованість суспільно-політичних поглядів Д. Донцова виявив її хибність та внутріш-

ню суперечливість, а в кінцевому підсумку – загальну неадекватність правдивій спрямованості створеної Донцовим ідеології. На думку автора, набагато пліднішим було б інтерпретувати донцовські погляди в контексті духово і генетично близьких їм ідей європейського та українського консерватизму.» [300; 78]

Олександр Мотиль звертає увагу на те, що Дмитро Донцов не був звичайним компілятором чи просто популяризатором поширених у той час концепцій. «Те, що він здобув з творів Барреса, Морра, Парето, Шопенгавера, Ніцше, Сореля, Зіммеля, Лебона, Гегеля, Зомбарта та багатьох інших, було підтвердженням ідей, до яких він у більшості випадків прийшов самостійно. Самий стиль, яким написаний «Націоналізм», свідчить на користь цього висновку. Після констатації ідеї Донцов нескінченно підкріплював її цитатами з вищеназваних авторів.» [232; 290] Для нього важливо було представити європейську контекстуальність та історичну закономірність українських визвольних прагнень.

Авторитаризм і тоталітаризм не були для Дмитра Донцова самоцінними політичними вартостями. Головною метою для нього було створення незалежної держави. Для цього він розгортає пропаганду, спрямовану на мілітаризацію українського суспільства, прагнення воєнного реваншу після поразок 1917-1921 рр., створення ідеології українського націоналізму, який допоміг би розгорнути широку національну мобілізацію в умовах бездержавності. Цим пояснюється зацікавлення Донцова тогочасними західноєвропейськими елітаристськими концепціями, що були не лише модними, а також – актуальними та адекватними тогочасній політичній дійсності. Його доктрину слід розглядати не як закінчене вчення про націю і державу, а як певне інтелектуальне шукання, своєрідне щеплення на українському ґрунті традиції європейського романтизму / націоналізму, вічного руху, неспокою і здобування.

5.3. Конфлікт з Липинським. Націоналізм і монархізм

На формування політичного мислення Дмитра Донцова великий вплив мав ідеолог українського монархізму В'ячеслав Липинський (1882-1931). Донцову навіть закидали плагіат з творів останнього. І дійсно, можемо зустріти в Липинського дефініції, що їх полюбляв вживати Донцов, як-от «активна меншість зі стихійним нахилом до влади», [207; 426] «ідеалістичний порив». [Там само; 464] Хоч справа інтелектуальних впливів є значно глибшою і складнішою. Цілком очевидно, що в цьому випадку маємо справу з розвитком і творчим переосмисленням, а не з калькуванням Дмитром Донцовим ідей Липинського. Починаючи від того, що сам В'ячеслав Липинський не був тут піонером.

«Необхідно сказати, що Липинський, – відзначає Ярослав Дашкевич, – хоча й одним з перших в українській політичній думці займався теорією еліт, не був єдиним і мав своїх попередників. Теорія еліт сформувалася в кінці XIX – на початку XX століття у Західній Європі. (...) Праці основоположників теорії еліт друкувалися не лише італійською та німецькою, але також французькою мовою. До речі, вони не втратили досі своєї актуальності. І Липинський, і Донцов були ерудитами, вони добре орієнтувалися в тогочасних політологічних ідеях та течіях. Незалежно від цього, обидва вони йшли власними оригінальними шляхами, напрям яких підказував їм недосконалий стан національної еліти, що проявився під час української революції 1917-1921 рр. Те, що Донцов і Липинський різко розійшлися в поглядах та зірвали особисті стосунки, які ніколи не були надто близькими, ще не дає підстав для звинувачень у плагіаті. Тим більше, що об'єктивне вивчення праць обох ідеологів підтверджує індивідуальність способу мислення кожного.» [39; 288]

Олександр Мотиль також зауважує, що «теорії Липинського «ширили в повітрі» і значною мірою впливали на інтелектуальний і соціальний клімат, в якому Донцов розвивав свої ідеї (концепції волі, еліти, елітаризму)». [232; 291] Відомий діяч націоналістичного руху, а перед тим УВО, Володимир Мартинець, опонуючи Донцову, ставить Липинського вище як теоретика: «Все в Липинського було: світогляд, програма й організація. Між тим «Націоналізм» Донцова не був навіть закінченою світоглядовою системою; програмової проблематики він зовсім не торкав, а проблема здійснення націоналістичних ідей (хто? як? коли?), по невдачі його почину з «Партією Національної Роботи», не тільки не цікавила його, а неначе взагалі не існувала для нього.» [222; 158]

Принагідно звернемо увагу на гірке зауваження Мартинця про особисті стосунки Донцова і Липинського: «Мене особисто вразило те, що ерудит тої міри, що Донцов, не цурався тенденційности й необ'єктивности. (...) Чорне або біле, зло або добро, чорт або янгол. Коли супротивник – тоді не мав він ні одної позитивної риси; коли приятель – тоді не мав він ні одної хиби. (...) А вже зовсім не подобалися мені його випадки проти В. Липинського, бо зворотами як «Пане В'ячеславе» витикав польське походження Липинського, який у відплату називав Донцова «Мітькою Щелкопоровим», витикаючи йому московське походження. Це справді було сумне явище.» [Там само; 227]

Справді, в «Листах до братів-хліборобів» (Відень, 1926), які окремою книжкою виходять майже одночасно з «Націоналізмом» (Львів – Жовква, 1926), Липинський називає Донцова образливим назвиськом «Мітька Щелкопоров», [207; XX] вважаючи його плагіатором. Дмитро Донцов не залишається в боргу, відповідаючи в ЛНВ: «От прим. Вацлав Липинський каже, що я москаль». [83; 77] Однак ні Мартинець, ні сам Липинський не мали рації, закидаючи Донцову неоригінальність мислення. Якщо В'ячеслав Липинський накреслював шлях українців від держави до нації, пишучи, що «і

тільки в Українській Державі – тільки в процесі співжиття мешканців України на одмежованій державно території – може витворитись з них Українська Нація» [207; XVI], то Дмитро Донцов єдином можливим вважав інший шлях – від нації до держави, стверджуючи, що потрібно, щоб народ спочатку усвідомив потребу у власній державі і здобув її.

Липинський бачив, що в життя практично втілюється доктрина його суперника, однак не погоджувався з нею, боючись спалаху ксенофобії та навіть громадянської війни. Ідеолог українського гетьманства і консерватизму так висловлювався про Донцова: «Се він пускає головного коня націоналізму, котрий згодом убиватиме наш нарід у нутрі мечем роздору і голодом і смертю і людей поробить звірами, – як лише прийметься його пропаганда.» [235; 173] Можемо висловити припущення, що Липинському йшлося не лише про ксенофобію, але також про небезпеку поділу Донцовим українців на «козаків» і «свинопасів». Проте така постановка питання виглядає надмірним спрощенням концепції Донцова.

Поруч з тим, що Дмитро Донцов мав значну повагу до В'ячеслава Липинського як до теоретика і громадського діяча, про що, зокрема, свідчать його спогади «Рік 1918, Київ» (Торонто, 1954), для автора «Націоналізму» була неприйнятна доктрина українського неомонархізму, разом з іншими правими ідеологіями, «починаючи від Куліша», що їх він зараховує до «типового провансальства.» [73; 13] Український монархізм у міжвоєнному часі виглядає надто штучною і архаїчною для політичного втілення конструкцією. Дуже далекою була гетьманська ідея від широких верств народу, занадто «панською» для українців.

Тому Донцов ставиться до монархізму як до певної політичної зашореності, небажання бачити реального світу і жити в нім. Так чи інакше, це обмеження національної революційної творчості, яке, на його думку, має бути усунене з українського політичного життя. «Підносячи ідею монархізму, хлібороби недооцінюють значення революційної стихії. (...) Тепер справа нації – се спліт цілого ряду настроїв, пристрастей, вірувань і змагань. Вони, сі пристрасті, є реальністю, з якою політик повинен числитися.» [70; 363] Для того, щоб перемогти, українці повинні йти за своїми національними інстинктами, почуваннями і пристрастями. Революційний порив буде переможним, якщо він буде «природнім». Саме брак природності закидає Донцов українському монархізмові.

Однак не слід недооцінювати спадщину В'ячеслава Липинського. Сьогодні його теза про те, що потрібно йти від держави до нації, набуває все більшої політичної актуальності у контексті створення української політичної нації, яка живе у власній незалежній державі. Тобто обидві концепції, Донцова і Липинського, варто розглядати як такі, що не заперечують, а доповнюють одна одну в різні періоди історії, залежно від потреб самої нації. Відтак ствердимо, що обидва ідеологи виявилися правими.

5.4. Ставлення до Росії

Неприйняття всього російського стало однією з наскрізних ідей Дмитра Донцова. Засаднича – історична, культурна й геополітична ворожість Росії до України була і залишається настільки очевидною, що нерозуміння цього факту можна розглядати як значне викривлення української суспільної свідомості під час кількасотлітнього життя в силовому полі імперії.

Михайло Грушевський писав про перше «зближення» України та Росії у 1654 р.: «Але все те, що діялося досі, від часів руїни, ще було нічим в порівнянні з Петровими репресіями. Палення, нищення, масові вбивства – непотрібні, безцільні, в стилі середньоазійських «бичів людства»; суворі, вишукані форми карання смертю; тортури, биття на смерть за найлегшим підозрінням, без всякого приводу навіть – все се сипнуло в такій мірі, що зовсім приглушило суспільність». [31; 104] Радянська репресивна система, на досвіді якої створювалися нацистські відповідники, зокрема концтабори, також стала чимось нечуваним в історії людства.

Роман Кісь вже після розпаду СРСР поставив під сумнів євразійськість Росії. Він питає, чим вона є насправді, це «Євразія чи Азіопа?» [189; 37] Україна має спільний кордон з Росією і залишається в полі її імперських зазіхань. Тому політичне, економічне й соціологічне вивчення цього цивілізаційного феномену, до чого свого часу долучився Дмитро Донцов, не втрачають своєї актуальності.

Етапи розвитку власної націоналістичної доктрини Дмитро Донцов визначив таким чином: «Які б ідеї Донцов не голосив – чи ідеї самостійності і сепаратизму (1913), чи націоналізму (1926), чи традиціоналізму (1944), завше його старалися відлучити від пануючої політичної «церкви» і всіма силами зробити непопулярним.» [155; 95] У 1913 р. Дмитро Донцов виступив з промовою «Сучасне положення нації і наші завдання» на другому всеукраїнському студентському з'їзді у Львові, яка відразу виходить окремою брошурою, а 9 серпня того ж року царський цензор забороняє її розповсюдження на території Російської імперії: «Вбачаючи у брошурі заклик до зрадницьких дій, я вважаю, що твір (...) підлягає забороні». [326; Спр. 477; Арк. 24; 24 (зв.)] Дмитро Донцов поки що веде мову лише про сепаратизм, вважаючи його першим кроком до повної незалежності.

«Чинний уділ в австро-російським конфлікті по стороні Австрії в цілях реалізації програми сепаратизму – ось має бути гасло нинішнього дня.» [49; 24-25] Вже наступного 1914 р. Донцов зізнається, що йому «довелося покинути журнал «Дзвін» не через зраду принципів марксизму,» [51; 1] а внаслідок конфлікту з редакцією на національному ґрунті. «Під модерним москвофільством я розумію поширену в певних колах нашої інтелігенції безграничну пошану перед російською культурою, і дивну якусь духовну залежність від поглядів, пануючих в поступових російських колах.» [50; 4]

Донцов вважає, що мало усвідомити відрубність України від Росії, мало побачити в Росії ворога, насамперед треба покінчити з поклонінням української інтелігенції Наддніпрянщини перед усім російським.

Для Дмитра Донцова найкращим прикладом незалежного україноцентричного мислення залишається Тарас Шевченко. «Маєстатові чужого світу, що був над ним і над його солодкою Малоросією, вперше протиставив Шевченко щось рівновартне, – з проклять і пристрастей, з якими сходили до гробу одне покоління нації по другім. (...) Як метеор перелетів він над нашою блакитною Еладою, не лишаючи наступника. Бо генії не мають наслідників; бо був фанатиком – в часи безвір'я, патетиком – в добу буйного інтелектуалізму; людиною старого тестаменту – серед безбожників з імпотенції.» [86; 47] Проте, на думку Донцова, Шевченко був самотнім у своїй пророчості. Його не зрозуміли ні сучасники, ні нащадки.

В революціях соціалістичних і комуністичних Дмитро Донцов бачить тільки національне протистояння, він говорить про «Дві революції», [89] українську та російську. Спекулювання ідеєю соціального визволення цілком накладалося на просування російської імперської ідеї: «Знайти цей шлях допомагає їм їх месіянська ідея, ідея вибраности, історичного післанництва російського пролетаріату. Він, цей пролетаріат, цей богоносний нарід, має на свій образ і подібє перерізбити всі інші народи.» [118; 19] Однак навіть поразка у Визвольних Змаганнях не позбавило українську інтелігенцію віри у «світле» комуністичне майбутнє.

Пов'язуючи з цією злочинною легковірністю галицьке москвофільство, Донцов 1926 р. пише про те, що «нова «соціалістична» спілка повинна зустрітись з як найострішою опозицією цілого українського табору.» [81; 280] З таких же антиімперських / антикомуністичних позицій він трактує літературну дискусію на Наддніпрянщині: «Офіційна боротьба іде між «максизмом» і «куркульством», між «Європою» і «Просвітою», у вузьких рамках літературної дискусії; але її зміст – далеко глибший, а наслідки сеї літературної дискусії – хто знає, чи не стануть колись у такій суперечності з відірваними теоріями диспутантів, як із теоріями Руссо – гільотина.» [80; 167] Тепер ми знаємо, що це сталося дуже швидко.

Донцов розуміє величезну інерцію зіткнення українських і російських сил, що набрала форми українізації, без якої окупаційна влада виглядала б цілком чужорідною і ворожою Україні. «Там на сході назрівають великі події, але Україна з них ніколи не скористає, поки не випасть у собі того льокайського духа, якого вона не позбулася й досі!» [79; 83] І нарешті 1933 р. він ствердив, що «діалектичний розвій» російської революції скінчений. Вона виродилася в свою протилежність.» [122; 383] Тобто від соціалістичної фази вона перейшла до відкритого імперського шовінізму, що стало можливим тільки після впокорення України Голодомором.

Про це ж пише Роман Шпорлюк. «Ідеї Маркса й Ліста зберегли свою силу та привабливість, вони стали ще впливовішими після 1917 р. Проте

відповідні доктрини втратили свою початкову інтелектуальну та політичну монолітність і внутрішню узгодженість. Марксизм, а точніше марксизм-ленінізм перетворився на різновид націоналізму.» [307; 418] Спостерігаючи політичні процеси в СРСР у міжвоєнний час, Дмитро Донцов закликав українських провідників учитися у власних ворогів.

Його цікавлять суто технологічні речі. «Не уважаю молодь за якусь особливу верству народу. Коли ж ставлю питання – «совітська молодь», то тим ставлю питання – «майбутня Росія», та, з якою матиме діло наша теперішня молодь. Ходить мені про моральне обличчя совітської молоді, про її психічний тип, про дух, що її оживляє. Коли запитаємо себе, що робить з своєї молоді большевизм, то треба відповісти, що передусім він виховує її в атмосфері незвичного душевного напугу.» [118; 17] Донцов мислить категоріями політичного маркетингу і соціальної психології.

Революційне напруження має свої внутрішні закони й механіку. Відповідно на початках більшовицька практика виглядала спорідненою з усіма фанатичними переворотами, відомими зі світової історії. «Які вимоги ставить таке життя до молоді? Передусім вимогу суворої дисципліни і сімейного послуху. По-друге, потребу в людях діла, що паляться до чину, які живуть небезпечним, активним, не споглядавчим життям. (...) Хто ж впадає у ересь («уклон»), для того була «стенка», як колись кострище. Людські відношення й світ ставали незвичайно ясними крізь червоні окуляри нової догми.» [Там само; 18] Мова йде не про зміст, а про способи оформлення та існування «нової догми».

«Тут і лежить відповідь на питання – в чім лежить сила большевизму, яку вщеплюють вони в нове покоління: в загостреній волі накинути себе і свою доктрину цілому оточенню.» [Там само; 25] Щодо змісту, то Дмитро Донцов називає російський комунізм ідеологічним сурогатом, своєрідною квазі-релігією: «Ленін назвав релігію – дурманом для народу. Я б назвав соціалізм дурманом, лише не для народу, а скорше для інтелігенції, збаламученої голосною фразою; вирваної духово з рідного ґрунту.» [137; 3] Росія – одвічний стратегічний і містичний ворог України. Саме так ставить питання Дмитро Донцов. Там, де є Україна, нема місця для Росії і навпаки. Це протистояння вказує на несумісність різних форм політичної культури: свобода проти не-свободи.

В часи зростання потужності й впливовості СРСР, а саме 1931 р., Дмитро Донцов від імени бездержавної України заявляє: «Виявом рабської ментальності є завваги, що потуга Росії росте, отже треба з тим числитися. По-перше – не росте, а паде. А коли б і росла... Чи ірляндці не підносилися проти Великої Британії в хвилині її найбільшого тріумфу, в 1918 р.? Але для того мусимо викохати в собі душу, яка б могла успішно протиставитися душі Івана IV, яка переживає в Росії свою безнастанну реінкарнацію.» [110; 922]

В ідеологічному сенсі Донцов став найпослідовнішим ворогом Російської імперії, який глибоко розумів не лише закономірності політичного

життя, але також усі психологічні та пропагандистські підтексти. За різно-
рідною ідеологічною машкарою він розпізнавав той самий шовіністичний
зміст. Він завжди знаходив відповідні оцінки, за що радянська пропаган-
дистська система зробила Дмитра Донцова справжнім «монстром». Росій-
ська імперія в його оцінках завжди набувала свого правдивого вигляду. У
свою чергу, паплюжачи Донцова, вона відверталася від свого дзеркального
відображення. Не тільки для того, щоб його не побачили інші, але також
лякаючись сама себе.

5.5. Критика драгоманівської спадщини. Ставлення до «лівих» політичних течій

Дух національної провінційності, «провансальства» в Україні Дми-
тро Донцов пов'язує з ім'ям Михайла Драгоманова, діяльність якого трак-
тує у розрізі «політично-національного толстовства», [73; 26] – певної по-
літичної інфантильності. На думку Донцова, ця людина спричинилася до
абсорбування українським політикумом найшкідливіших для себе тради-
цій – соціалізму, атеїзму, релятивізму, упадання перед ідеологією, що її про-
дукувала імперська російська культура.

«Драгоманова виставляють у нас апостолом нової України. Він ним
не був. *Ukraina militans* не має в собі нічого з його ідей, а головне з духа сих
ідей. Драгоманів виставив примат соціалізму і космополітизму, вона – при-
мат нації. Він – еволюцію і гуманітаризм, вона – боротьбу і національний
егоїзм. Він – російський Схід, вона – латинсько-германський Захід.» [62;
266] Михайло Драгоманов у Донцова виступає символом засадничої вто-
ринності української політичної свідомості у своїх прагненнях і діях.

Саме з драгоманівською спадщиною пов'язує Дмитро Донцов ту
традицію українського визвольного руху, що призвела до поразки у Ви-
звольних Змаганнях 1917-1922 рр. «Тією самою психологією були зара-
жені навіть революційні кола Наддніпрянщини. Рука в руку з ними йшли
і революційно настроєні галицькі кола.» [73; 28] Донцов каже, що віру в
Бога, дослухання до власних національних почуттів вони замінили на ві-
ру в силу розуму. Драгоманов не зрозумів Шевченка як поета революції
й боротьби. Донцов вважав, що раціоналізм Михайла Драгоманова, а піс-
ля нього – українських радикалів, поступовців, соціалістів, з кого в біль-
шості й складалася Центральна Рада, став на заваді захисту національних
інтересів України.

Однак згадані претензії варто було адресувати не Драгоманову, а тим
його політичним послідовникам, кому бракувало власного критичного
мислення. Попри справедливую критику, Михайло Драгоманов реалізовував
грандіозний національно-визвольний проект. Дійшовши висновку про те,

що в силу історичних обставин звернутися до більшості українців, які були селянами, можна було із соціалістичними ідеями, він дивився на ліву ідеологію як на заклик не лише до соціального, а й до національного визволення. Драгоманову також належить заслуга навернення до українства Івана Франка, який починав у московфільському «Академічному кружку».

Слід визнати, що на початок ХХ ст. українські ліві не вийшли на самодостатній рівень і працювали переважно в рамках загальноросійських радикальних рухів. Як уже було з'ясовано, російський марксизм мав зовсім іншу, шовіністичну й імперську природу. Тому політичні лідери лівого штибу з національних окраїн імперії, наприклад, Юзеф Пілсудський, намагалися вийти із цього «поїзда». Сам Пілсудський казав, що зробив це на зупинці «Польща». В Україні подібні процеси відбувалися занадто пізно, після 1917 р. Були сумніви стосовно розгортання збройної боротьби на захист Української держави. Час був втрачений.

Цікаво, що не хто інший, як соціалісти, дорікали Донцову його нібито російським походженням. Володимир Левинський, поруч із звинуваченнями у фашизмі, додає: «З походження Донцов, здається, москаль. Припущення це спираю на тім, що в часі великої війни довелося пізнати мені його брата, а він уважав себе москалем. Говорив по-московськи, по-українськи зовсім не вмів. До українства відносився гостро негативно.» [202; 13] Тобто, за цією логікою, Донцов був неправий тому, що не був українцем.

Матеріали жандармського управління потверджують, що Дмитро Донцов розмовляв без «малоросійського» акценту, та й зовнішність не дозволяє побачити в ньому «справжнього» українця. [43; 109-110] Він мав іншу пропозицію. Правий не той, у кого «чистіше» походження, а хто ближчий до істини. «Мова не найважливіша річ. Для мене генерали української армії російського або німецького походження, що навіть не навчилися по-українськи, – є більші патріоти, коли боролися за українську справу, аніж Юрко Коцюбинський чи Дмитро Мануїльський, які хоч українці з походження, разом з бандами Муравйова руйнували Київ. (...) І тому так шкідлива є для нас та українізація з Москви, що ціла суть українізаторської політики полягає на тім, щоб на місце спасенної недовірливості, покласти дитиняче довір'я до чужої ідеї.» [105; 1110]

Всі приналежні до «покоління Хвильового» українські марксисты, хто раніше, а хто пізніше, були фізично знищені. Приходив час, і Микола Скрипник оголошувався націонал-фашистом, [329; Арк. 5, 27] Микола Хвильовий – «лідером націонал-опортунізму», неокласики виявилися «яскраво вираженими представниками української націоналістичної буржуазії» [Там само; Арк. 12, 20] Ворогами радянської влади вони ставали тому, що хотіли залишитися українськими інтелігентами, перешкоджаючи поширенню нової імперської ідеології, вже не православного (Третій Рим), а комуністичного гатунку: «Націоналістичним елементам потрібно приховати ту дійовість, яку справляли російські революційна література і мисте-

цтво в класовій боротьбі робітників і селян України.» [Там само; Арк. 26, 33] Ідея соціальної справедливості була підмінена російським імперським шовінізмом.

Радянська влада прийшла в Україну разом із більшовицькою окупацією. У протоколі засідання з'їзду українських комуністів-емігрантів, що рятувалися від свого народу в Росії, в місті Орлі, від 1 липня 1918 р., видно, що більшовики не мають в Україні питомого соціального ґрунту і сподіваються на російську інтервенцію. «Євстратов говорив, що нам необхідно згуртуватися для роботи на допомогу українському рухові, щоб він не загинув за відсутністю тих працівників, які під час революції вели за собою пролетаріят, але тепер залишили його в хвилину небезпеки на поталу ворогів революції». З'їзд обрав бюро по зв'язках з Україною, куди увійшли: «Голова – т. Левін, товариш голови – Малащенко, секретар т. Хайкіна, скарбничий і товариш секретаря – т. Мирон Брянський; Митроха, Голубев, Алілуєв.» [Там само; Арк. 3, 3 (зв.)]

Український соціалістичний рух завжди розглядався у Москві як проросійська п'ята колона, що досить часто використовувалася для спекуляції національними ідеями. Пропаганда пояснювала перебіг подій таким чином, що радянська влада не поборює, а відроджує українську державність. Ще 20 квітня 1919 р. Емануїл Квірінг писав у «Завданнях нашої партії в окупованих Польщею українських районах», тобто на території Західної України: «По-моєму, треба негайно створити спеціальний комітет для ведення партійної роботи в окупованих українських областях, причому, щоб Польща не могла мати до нас претензій, він повинен виступати як самостійна організація». [Там само; Арк. 1] Комунізм став тим ідеологічним пляндармом, за допомогою якого російські більшовики проникли в Україну.

Донцов завжди мав надзвичайно реалістичне розуміння політики російського імперіалізму. Ще перебуваючи в українських соціалістичних організаціях, він дійшов висновку, що в загальноросійських межах не можна одночасно бути марксистом і українським політиком. Принаймні це ще нікому не вдалося. На політичній арені національні інтереси домінують над соціальними, тому що вони включають їх у себе як частину національної програми. Тим більше, в українських умовах. Навіть ті українські діячі, що мали велику особисту мужність, популярність і владу, як Михайло Грушевський, програли у політичному двобої більшовикам, озброєним яскравою демагогією.

Донцов з гіркою відзначає нерозуміння українським політикумом важливості захисту національних інтересів. «Дотеперішня непримиренність українського і неукраїнського націоналізмів для Драгоманова, як і для Грушевського, є, отже, станом «патологічним», викликаним «нетямущими» ігнорантами.» [73; 28] З історичної ретроспективи ми знаємо, до чого призвело нерозуміння важливості створення власної держави. Позбавлена власних державних інститутів, українська нація лишилася безза-

хисною перед глобальними ідеологічними експериментами, терором і геноцидом, що їх несло із собою ХХ ст.

Інтернаціоналізм був для Дмитра Донцова порожньою фразою без внутрішнього змісту, самі слова без значень. «Найбільшим ворогом всякої дискусії є гіпноза слова, гіпноза етикеток, які ми наліплюємо на поняття, і які кожний розуміє по-своєму. (...) Про одну з цих теорій, яких етикетка так разячо суперечить змістові, – я хочу тут говорити. Се є доктрина інтернаціоналізму.» [82; 3] Отже, єдиною можливою альтернативою таким популярним тоді й згубним для України соціалістичним ідеям, на думку Донцова, може стати націоналізм: «Голосом крові та інстинктом землі. Інтернаціональна ідея на Україні гниє й розкладається. Лишім же ж мертвих ховати своїх мерців!» [82; 30] Він починав як марксист і розумів важливість вимог соціальної справедливості для будь-якого суспільства.

Питання в тому, що озвучення цих ідей були не на часі. Донцов просто змінив ідеологічний порядок денний для України. Адже ігнорування проблем національного визволення на тлі щойно посталих тоталітарних держав вело до фізичного винищення українців та погрому української культури. Ще трохи – і розмовляти про соціальну справедливість на території України просто не було б з ким. Дмитро Донцов припинив фразеологічну гру в марксизм з російськими шовіністами, які звали себе між двома світовими війнами більшовиками і комуністами.

5.6. Нація і націоналізм

Оскільки Дмитро Донцов увійшов в історію як ідеолог українського націоналізму, його погляди на націю мають центральне значення для вивчення всієї спадщини. Історик ОУН Петро Мірчук написав: «Першим і найвизначнішим ідеологом українського націоналізму по Першій світовій війні став д-р Дмитро Донцов.» [224; 47] Есеїстична манера викладу писань автора «Націоналізму» змушує нас вдаватися до спеціальних інтерпретацій, оскільки він практично не залишив сталих визначень.

Можливо навіть найширше узагальнення, як-от означення «влада нації», що його сам Донцов запропонував Михайлові Сосновському, є найбільш відповідним. «Коли перед роками довелося мені говорити з д-ром Д.Донцовим на тему ідеології українського націоналізму, він сказав, що суть справжнього українського націоналізму можна коротко визначити як «владу нації». Всі інші окреслення націоналізму мають «несуттєвий характер», бо вони вказують на «несубстанціальні» властивості цього суспільного феномену.» [277; 601] Нація має одержати свободу і здобути право на самовизначення, здобути «владу» – а тоді вона вирішить, яка форма державного устрою буде їй найбільш відповідною.

На принцип незалежності й самоцінності національного існування як головну засаду націоналізму вказують також інші дослідники, як-от Богдан Харахаш: «Неодмінною умовою, яку Донцов висуває до існування державної нації або нації, що прагне стати такою, є її самодостатність на політичному та – що найголовніше – на духовному рівнях. Це повинно виявлятися у максимальній незалежності дій нації від зовнішніх чинників, незмінності, сакральності кінцевої мети, відмові від сліпих запозичень і натомість активному творенні власних питомих форм суспільного життя. Все це можливе лише за наявності певної доктрини, власного ідеалу суспільного розвитку. Зміст цієї доктрини і становить національну ідею даної нації.» [289; 136] Важливо підкреслити, що зміст національної ідеї (концепції українського націоналізму) пов'язується з прагненням створити власну незалежну державу.⁶¹

Коріння донцовської концепції націоналізму слід також шукати в межовій ситуації українства, коли у ХХ ст. перед ним руба постало питання: «або-або», «життя або смерть». Дмитро Донцов переводить питання в активістичний стан: «Перемога або смерть!» Бути українським інтелектуалом чи політиком означало зробити певний екзистенціальний вибір. За тих умов найвірогідніше він міг тягнути за собою смерть. Питоною рисою цієї версії «націоналістичного екзистенціалізму» була пов'язаність особистої долі революціонера з долею своєї нації. Вже був згаданий донцовський постулат: «Українці для України.» [59; 138] Він веде мову не про українців взагалі, а про політичних лідерів, національних провідників, які мають взяти на себе відповідальність за свій народ.

На думку В'ячеслава Кириленка, для українців цей вибір залишається головним у прагненні залишатися і бути самим собою: «Вищевикладене виводить нас на традиційну для української філософії національного радикалізму проблему дії та методів. Існує два варіанти її розв'язання. Перший передбачає дію індивіда поза контекстом українства та «українопричетності». Другий закликає керуватися визнанням постійної дискомфорតності власного буття та самосанкціонувати свої вчинки, поцінуючи їх тільки на терезах радикальної окремішності: «або-або», «свій-чужий.» [188; 19] У цьому випадку максимальне спрощення питання вимагало вкрай прозоної відповіді.

Досліджуючи уявлення Дмитра Донцова про націю, Богдан Харахаш дійшов висновку, що вони «не були однорідними, вони еволюціонували від розуміння нації як позанаціональної спільноти, об'єднаної спільною традицією та територією, до розуміння її як спільноти етнічної, сполученої жа-

⁶¹ В «організованому націоналізмі» ОУН це був концепт УССД (Української самостійної соборної держави). Перший пункт «Декалогу українського націоналіста» (автор – Степан Ленкавський) звучить так: «Здобудеш Українську Державу або згинеш у боротьбі за Неї».

данням здійснити (або здійснювати) ідеал власновладства на своїй території, а від нього до уявлення про націю як спільноту суто духовну, об'єднану спільною пам'яттю, спільною волею та спільною візією майбутнього з наступним поверненням (хоч і неповним) до визнання етнічних ознак нації.» [289; 134] Міркування про унікальність нації у Донцова не переростає у філософію зверхності. Українці не кращі за інших. Вони лише не хочуть бути упослідженими. Як і кожна «модерна» нація, вони заслуговують на незалежне ні від кого політичне життя у власній державі.

Пишучи про розуміння Дмитром Донцовим поняття нації, Василь Лісовий не враховує практичної спрямованості його писань. На думку дослідника, «внесок Донцова полягає у виразній ідеї поєднати волютаризм з філософією цінностей. Нація для нього – самодостатня цінність; звідси вимога захисту цієї цінності і погляд на державу як інструмент такого захисту. (...) Вада Донцова полягає в тому, що він часто еклектично поєднує висловлювання про націю як наслідок культурного конститування з поняттям нації як почуттям роду (тобто біологічним поняттям нації). Ця тенденція мислення – та ж данина матеріалізму та біологізму: вона наслідок непослідовності Донцова.» [212; 96]

Донцовські виступи мали есеїстичний характер. Вони розраховувалися передусім не на академічні дискусії, а на практичне втілення. Тому, на перший погляд, їм бракує логічної завершеності. Власне Донцов був послідовний, але не в науковому сенсі, а полемічно, якщо дозволити собі такий вислів. Він у кожній конкретній ситуації послуговується такою аргументацією, яка дозволяє з'ясувати сутність проблеми. Донцовське мовлення завжди контекстуальне, воно враховує не фрази самі по собі, а їхнє ідеологічне звучання у масових комунікаціях міжвоєнної доби.

Спроба об'єктивістського підходу до вивчення концепції Донцова належить Михайлові Сосновському. У монографії «Дмитро Донцов. Політичний портрет» (Нью-Йорк-Торонто, 1974) він розглядає донцовський націоналізм як рухому, позбавлену оригінальності, наскрізь інтертекстуальну конструкцію. Він пише: «Чинний націоналізм» Донцова є на українському ґрунті відповідником інтегрального націоналізму, до якого на шляху свого розвитку схилялася якийсь час ОУН (...). Підставою «чинного націоналізму» Донцова стала філософія волютаризму, а на окремі його засади вплинули елітаристські доктрини, які поширив на українських землях Липинський, а які знайшли свій практичний вияв у авторитарних і тоталітарних рухах фашизму з одного боку і більшовизму – з другого.

Не від речі буде відзначити, що вже під кінець 30-х рр., а зокрема в 40-х роках Донцов сам відійшов від засад «чинного націоналізму», як вони були з'ясовані в його «Націоналізмі» з 1926 року, перейшовши на позиції відповідно зінтерпретованого націоналізму з додатком також відповідно зінтерпретованого християнства.» [276; 246] Сосновський має рацію у схематичному визначенні впливів різних традицій на Донцова. Проте цей

схематизм, з посиланням на список використаної літератури, не дозволяє нам зрозуміти його місце в історії української політичної думки.

«Всеядність» Донцова у цитуванні різноманітних джерел, позірний еkleктизм, відсутність сталих визначень відкривають нам есеїста і полеміста, свідомого, однак, того, які цінності він відстоює. А саме: створення незалежної української держави, в якій могли б розвиватися українська мова, література, культура. Національна революція включає війсьну складову на шляху до мети, долаючи різноманітні перешкоди. Однак державна самостійність українців не передбачає запровадження ніяких спеціальних репресивних чинників у ставленні до будь-кого.

Мирослав Прокоп, який, визнаючи сам факт того, що «Дмитро Донцов належав до гурта найвидатніших українців ХХ-го сторіччя», [248; 63] стверджував, що «в умовах боротьби проти німецьких і зокрема пізніше большевицьких окупантів, потрібний був ревізійонізм у відношенні до деяких тез націоналізму Донцова.» [Там само; 60] Прокоп міркує як представник «демократичної течії» в ОУН. Однак його твердження також суперечать романтичній природі донцовських писань. Чинний націоналізм не був політичною програмою, ані суто філософською системою, тому не міг надаватися до ревізій.

Дмитро Донцов не був науковцем і навіть сам це визнавав, кажучи, що не пише наукових статей.⁶² Він висловлювався у розкутій есеїстичній манері, не стискаючи себе ні формою, ані формальною правотою, але прагнучи бути почутим «його» власною аудиторією – майбутніми національними лідерами. Тому, за словами Богдана Харахаша, «Донцов не давав націоналізмові позитивного визначення. Націоналізм для нього – не доктрина, а спосіб світовідчуження. (...). Націоналізм був для Донцова світоглядом, в якому нація як цілість є абсолютною першоосновою всіх форм суспільного та особистого буття.» [289; 140]

Нація у нього виступає носієм окремої волі, що цілком вкладається у традицію європейського національного романтизму. «Донцов вперше в історії української політичної думки розробив, окреслив і запровадив до політичного вжитку поняття нації як надособистісної субстанції та її національної волі, незвідної до суми воель членів нації.» [Там само; 138] Приступаючи до розробки доктрини націоналізму, Дмитро Донцов був близький до розуміння його як політичної програми.

У «Заграві» він пише: «Скільки б нас не було, мало чи багато, мусимо – як і тоді! – високо тримати прапор органічної єдності національної і со-

⁶² Зі слів професора Григорія Васюковича, будучи студентом у повоєнній Німеччині, запрошував Дмитра Донцова написати до журналу «Фенікс» наукову статтю. У відповідь він одержав листа, в якому Донцов пояснював, що наукових статей він не пише. Після того, як він обрав для себе тему, він починає писати, добираючи потрібних цитат «з голови», особливо не турбуючись про достовірність посилань.

ціяльної програми, пам'ятаючи, що нема ні першої без другої, ні другої без першої». [60; 237] Майже одночасно, в перших числах ЛНВ він трактує націю як єдиний організм: «Нація є те, що протиставляє себе географічно, історично і політично своїм сусідам». [58; 263] Нація має власні потреби й інтереси, тому всі соціальні проблеми можуть бути розв'язаними тільки в межах цього суспільного організму. Тут відчувається не лише романтизм, але також віддається данина функціоналізмові.

На його думку, українські соціялісти тому і потерпіли поразку у Визвольних Змаганнях, що допомогли більшовикам розколоти націю, не висунувши загальнонаціональної програми. Відтак провідники УНР «не встигали» за революційними подіями. «Соціялістам не вдалося проводити масами через те, що боротьба на Україні прийняла не вимріяний ними фантастичний «класовий» характер, а такий, який і повинна була для кожного не сліпого прийняти, – характер расової, національної боротьби.» [156; 189] Більшовики захопили ініціативу, висуваючи гасла, які хотіли чути «маси», насправді ніколи не збираючись їх виконувати. У першу чергу це стосується закликів до миру і про те, що землю треба віддати селянам, а заводи – робітникам.

Власне поява 1922 р. «Літературно-Наукового Вістника» під редактуванням Дмитра Донцова означала початок широкого громадського обговорення і, поруч з тим, концептуального оформлення нової націоналістичної доктрини. Донцов писав у статті «Наші цілі» про мету відновленого журналу: «Вирвати нашу національну ідею з хаосу, в якому вона грозить загинути, очистити її від сміття й болота, дати їй яскравий виразний зміст, зробити з неї стяг, коло якого гуртувалася б ціла нація – ось завдання, до розв'язання котрого, разом з іншими, хоче причинитися і відновлений Л.Н.Вістник.» [57; 1] Ця амбітна програма могла бути здійсненою після осмислення причин поразки української революції та докорінної ревізії суспільно-політичних пріоритетів.

«Хочемо бути не об'єктом, але суб'єктом історії. По досвідах останніх літ думаємо, що маємо на те досить сили. Уважаємо, що найважливішим є зберегти чистою власну ідеологію, ясну змістом і активну волею, та ще – незнаючи сумнівів віру. Коли сю ідеологію стратимо, найбільш героїчні зусилля нації п'ятуватимуться тавром бандитизму. Коли її збережемо – здобудемо все. Будуємо нашу програму не на нині, ані на завтра, лише на ряд віків. Числимося не з хвилимовим укладом сил, лише з тенденцією їх розвитку. Віримо, що ця тенденція є за нами, а не проти нас.» [Там само; 5]

Після виходу в світ «Націоналізму» (Львів, 1926), поруч із посиленням дискусій, на тлі невдач українського демократичного політикування, український націоналізм остаточно конститується у свідомості суспільства, передусім активної молоді, як світогляд нової доби. Починається тріумф Дмитра Донцова як редактора та ідеолога. «В сій книзі хочу усталити поняття українського націоналізму, як я його розумію. А розумію його не як ту чи іншу про-

граму, не як відповідь на завдання нинішнього дня (і тому най не розгортає сеї книги той, хто шукатиме в ній аргументів за тою чи іншою «орієнтацією», партійною «програмою» чи формою правління), – лише як світогляд. Як певний світогляд протиставляю своє поняття націоналізму дотеперішньому нашому націоналізмові XIX віку, націоналізмові упадка або провансальству.» [73; 4] Українство опинилося в новому часовому та ідеологічному вимірі.

«Диспропорція між новою епохою і старими навичками життя й думання мусить устати. XIX вік, вік демократії – скінчився». [126; 936] Нова доба вимагала принципово іншого розуміння дійсності. На перший план виходить плекання волі до перемоги, а не вироблення досконалої політичної програми. «Власне недорозвинення «емотивного» первня було якраз причиною наших останніх катастроф.» [73; 224] Не виправдовування, а агресія, не оборона, а напад. «Там, де заламується в нації її агресивний намір, заламується рівночасно і запал до оборони своїх прав.» [Там само; 190] Саме такою мовою Донцов пропонував розмовляти з обома імперіями, які готувалися розчавити Україну – не Українську державу, бо такої на карті Європи не було, а розділені кордонами українські громади: через фізичне знищення українців разом з їхніми культурними надбаннями та спільною історичною пам'яттю.

Відповідно зовсім іншого значення набуває поняття етичності. Етичним стає все, що сприяє виживанню, а відтак – перемозі нації у справі здобуття власної державної незалежності. Мова йде про межову ситуацію в історії України. Втрати, які несе народ не на полі бою, не за власну свободу, розуміються як марні. Після фатальних 1932-1933 рр. Великого Голоду надходить 1937-й, що тепер символізує для нас Великий сталінський Терор. У січні Донцов пише в ЛНВ: «Під знаком невблаганної – аж до витереблення противника – війни «релігій» і усунення на бік всіх «байдужних» починається новий 1937-ий рік. Горе спляцям, що не побачать цього знаку.» [139; 66] Дмитро Донцов проголошує «аморальність» однією із складових частин чинного націоналізму.

Він пояснює, що «се не є, звичайно, аморальність в змислі повного увільнення від всякого етичного критерія, всякого морального ідеалізму. Навпаки, максимум етичної напруженості цих ідей та їх сторонників є незвичайно високий, підпорядкування особистого загальному, часто жорстоким моральним приписам, тут суворе, тверде, як ніде». На думку Донцова, в такий жорстокий час не можна дозволяти собі підходити до громадських справ «з міркою своїх приватних турбот та інтересів.» [73; 194] Тому донцовський принцип «аморальності» не варто трактувати буквально і вульгарно.

Трактат «Націоналізм» складається з трьох частин: «Українське провансальство», «Чинний націоналізм», «Українська ідея». У першій автор аналізує причини поразки української революції. На його думку, це примітивний інтелектуалізм, «науковий» квієтизм, хуторянський «універсальнізм», матеріалізм (лібералізм, демократизм, пацифізм, партикуляризм,

анархізм), підрядність національного імперативу, антитрадиціоналізм, по-турання психології плебсу та дегенерація провансальства.

На противагу першій «негативній», друга частина пропонує позитивну ідеологічну програму, розкриваючи складові чинного націоналізму, що відтепер формуватиме порядок денний українського політикуму. Він включає в себе волю влади, роль від'ємного моменту, романтизм, догматизм, ілюзіонізм, фанатизм і «аморальність», «романтизм» як чинник поступу, творче насильство ініціативної меншости. І, нарешті, розкривається зміст української ідеї – яскравість, виключність, всеобіймаючість. Зовсім іншого звучання також набувають поняття «містики» і «реального життя». Лише для дуже вузького кола українських політичних лідерів міжвоєнного часу вимога створення незалежної держави виглядала цілком реальною – хочемо ми цього, чи ні. Тому книжка починається і закінчується словами німецького філософа-романтика Фіхте: «Лиш плекання нової волі врятує нас!»

Саме тому, на думку В'ячеслава Кириленка, «шопенгаверівська «воля» та ніцшеанська воля до життя як «жадання влади» стали абсолютними метафізичними підвалинами донцовського філософування.» [188; 16] Його літературна есеїстика виступає якнайкращою ілюстрацією до ідеологічної доктрини. «Література, якої предметом є життя природи і людини, може ставитися до них подвійно. Вона може захоплюватися красою безхмарного неба, гірських шпилів, покритих снігом, дивною гармонією всесвіту, будовою людського тіла.

Але вона може й подивляти ті сили, ту енергію, які створюють сю гармонію, ті незбагнуті, стихійні сили, той неясний гін, тую підсвідому волю до життя, які кажуть траві рости, соняшнику пнутися до сонця, землі крутитися довкола себе, а людську душу сповняють поривами і пристрастями, що кажуть їй з одважним усміхом іти на певну смерть, відкривати Америку або мільйони собі подібних гнати на загибель для основання світової імперії.» [63; 351] Брак пристрасті в літературі Донцов пов'язує із занепадом політичної активності нації. І навпаки, пристрастність виступає ознакою паціонарного, а тому нормального національного буття.

Дмитра Донцова багато звинувачували в аморальності, антиінтелектуалізмі, пропаганді тваринних інстинктів, бездумному ірраціоналізмі й навіть дарвінізмі, коли, як відомо, виживає сильніший. Степан Ленкавський залишив дослідження під назвою «Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова», яку можна вважати реценцією на згаданий трактат. Він вказує на психологічний стан тогочасного українського суспільства, що було готове до сприйняття нових ідей і навіть чекало на них: «Кожна нова ідеологія має лише тоді силу заволодіти психікою даного покоління, коли випливає органічно з його найглибших психічних потреб і схоплює його нескристалізовані бажання.» [205; 272] Націоналізм стає світоглядом нового покоління українців, що боролися за власну державу.

Ленкавський структурує ідеологічно-політичне оформлення націоналістичного руху, відводячи Донцову місце ідеологічного патріарха, з якого цей рух почався. «Коли мова йде про ідеологію Донцова, то її слід зарахувати до першої стадії кожної ідеології під час, коли вона схоплює й оформлює течії, що нуртують у душах покоління, яке шукає нових шляхів. Донцов намагається ті психічні процеси, що вибухають стихійно, як негація існуючої дійсності, скріпити й дати їм теоретичне обґрунтування та на їх основі перетворити душу нового українця.» [Там само; 273] Донцов зізнався, що «ніколи не робив з форми державного устрою фетиша. Се є річ зглядна і мусить бути підпорядкована категоричному імперативу незалежності нації: не та форма ладу добра, яка є добра «принципіально», лиш та, яка сю незалежність ліпше забезпечує.» [70; 360] Тому надзвичайно некоректно намагатися компіювати принципи державного устрою з ідеологічних тверджень, що висувалися, по суті, для загальнонаціональної мобілізації та воєнного часу.

«Врешті, основою ідеології лишається ідеалізм та ідеалістична форма енергетизму – волютаризм». [205; 274] Що ж це – новий волютаризм? «Волютаристичний світогляд поширює поняття нації в просторі й у часі. У просторі тому, що не обмежує волі до влади ніякими етнографічними межами й хоробливими етичними сумнівами. У часі поширює поняття нації тим, що одинокую вартість приписує вічній ідеї, а не хвиловим матеріальним користям мас.» [Там само; 275] Далі Ленкавський принципово відмежовує донцовський націоналізм від дарвінізму.

«Візія світлої майбутности батьківщини, а не рахункова калькуляція, – чи стане сил, чи оплатиться, – має вести нас до чину. Ілюзіонізм є дуже важним моторичним чинником. Донцов відносно заслабо його підкреслює. Він одинокий веде до героїзму, до фанатичних діл великих ентузіастів, яких так високо цінить Донцов. Доповненням ілюзіонізму є романтизм і традиціоналізм з глибокою вірою в незнищимість ідеї, яка родить нову моторичну силу, – бажання відплати. Ідеології чинного націоналізму не можна виводити всеціло з матеріалістичного дарвінізму, з яким вона має деякі спільні тези, як боротьба за існування і перемога сильнішого.

Від дарвінізму націоналізм різниться своїм ідеалізмом. Ідеологія націоналізму в праці Донцова, як світогляд, приймає чинник нематеріальний – волю – за основу буття, як етика вважає за добро те, що зміцнює силу нації, як історичний світогляд, признає ідеям уплив на життя, а як наслідок ділання на психіку її визнає, примушує здійснити візію вимріяної майбутности.» [Там само; 276] Подібні «нематеріальні» пропозиції виглядають цілком закономірними, коли ми спробуємо зрозуміти, на що спиралася революційна організація. Адже українці не мали системи державних інститутів, ресурсів, армії, спецслужб. Тому і виникає філософія «прямоствання»,⁶³ на якій будується революційний рух.

Вже 1922 р. Дмитро Донцов у книжці «Підстави нашої політики» апелює до національної єдності, спільного національного почуття, без чого неможливою буде перемога. «Традицією не племені, не провінції, не суспільної верстви, не класу, не політичного підсусідка, що концедує свої права первородства за сочевицю чужій державній ідеї, але традицією політичної нації, якою мусимо стати, коли не хочемо наново пірнути в історичну лету.» [156; 210] Донцов нарікає на атрофію політичного інстинкту, яка «шириться в нас якраз в той час, коли нарід кричить за ясною політичною формулою! Коли на Україні йде страшна боротьба не верстви з верстою, не інтернаціонального соціалізму з інтернаціональним капіталізмом, але раси з расою, боротьби двох націоналізмів, що один одного виключають.» [Там само; 197] Пропонується не лише мобілізація, але також наголошується потреба єдності перед обличчям небезпеки, на тлі загального розпаду від поразок.

В такий відповідальний час речі слід називати своїми іменами, полишивши до кращих часів теоретизування, що у міжвоєнну добу видаються Донцову зовсім безпредметними. Час вимагає активної дії, а не порожньої демагогії. «Фраза мусить умерти! Мусить лишитися тільки дійсність. Часом воно страшне, мов Горгона, обличчя сеї дійсності, як того сфінкса, але той згине, хто спустить перед її поглядом очі. Тільки без аскези і без чужих костюрів. Не соромитися свого здоров'я!» [95; 176] Донцов говорить про «голий інстинкт панування», [136; 26] про два патріотизми, символами яких є добробут і панування.

Світ ніколи належно не шануватиме права українців, допоки українці належним чином не будуть шанувати самих себе. Міжвоєнний час 20-30-х років – це час вибору, «а великі проблеми вимагають великих рішень.» [90; 82] Він вибирає «панування» і до любові до свого додає ненависть до того, що загрожує існуванню нації. Ненависть формулюється як зворотній бік любові.

Ті, що не бачать цього, неспроможні врахувати уроки програних Визвольних Змагань. «Atrophia cerebri – (зменшення мозку) – так називається в медицині одна досить неприємна хвороба. Наступає вона у стариків, божевільних і морфіністів, а симптоми її – ослаблення пам'яті, неймовірна балакучість і часом манія великості. Випадки сеї прикрої недуги стають чимраз частіші і в нас, де вона зачинає прибирати тривожний характер масового явища.» [64; 245] Для того, щоб вийти на битий шлях історії, нація повинна навчитися мислити іншими, глобальними категоріями.

«Бо не ходить про те тільки, щоб ми – фізично повалені – знова встали на ноги. Коли б лиш в сім була справа, легка була б наша праця. Але ходить о більше: о те, як вирватися з тої духової гангрені, в якій виростили ми, і від якої впливу не вільні й ви.» [93; 3] Тому набутком суспільства має стати

⁶³ Вислів Василя Стуса.

націоналізм. Не в якості апофеозу ксенофобії, а як інструмент мобілізації нації, в якій не залишилося нічого, окрім гідності, – ні держави, ні армії, ні навіть жодної фортеці, яку можна було б захищати. Боротьба переходить в ірраціональний вимір ідеології, віри і почування. «Що ж є сей націоналізм? Се є власна політична ідея (...); се – привернення рівноваги між нашою захитаною національною думкою та інстинктом мас.» [90; 81] Треба нарешті «прищепити отой моральний гарт нашій нації.» [106; 84]

Донцов послуговується жанром полемічного діалогу, в якому Дон Базилю виступає втіленням консерватора, а сам автор називає себе Єретиком: «Дон Базилю: Взагалі не розумію, на що Ви полемізуєте з противниками? Єретик: Щоб переконати читачів ЛНВ-ка, щоб не йшли вони за гробами поваленими і розрізняли науку Церкви – від вашої.» [115; 286] Не менш дошкульно він б'є по галицьких демократах за їхні радянофільські симпатії: «Соціал (або націонал-) ідіот не бачив діл комуністичного Пилипа, бо їх огортали милозвучні слова.» [117; 457] Донцов полемізує на всі боки.

В іншому діалозі Єретик дискутує з Грицем Грекулом, українським соціалістом і демократом. [116] А у «вільному перекладі невиданого грецького рукопису» Кретинос виступає прообразом демократа з нереалістичним поглядом на дійсність, якому відповідає Сократ: «На жаль, земля це не Олімп. Інакше боги урядили світ, в якому живемо, аніж тобі здається. Коли б твій шлях в царство свободи, який не йде ні через панування, ні через рабство, – не проходив би через люди, ти мав би рацію.» [132; 843] Розуміючи тепер ступінь недооцінення українським «легальним» політикумом апокаліптичності Другої світової війни, що насувалася, бачимо, що такого роду есеїстичні судження, можливо, мали найбільш тверезий і раціональний характер.

У протиставленні метафор Санчо Панси і Дон Кіхота Донцова більше цікавить перший персонаж. У рефераті «Санчо Панса в нашій дійсності», читаним «у Львові, Стрию, Варшаві, Парижі і Шалеті», він зауважує: «Тема Дон Кіхота завжди була модна, тема Санча Панси – менше. А вона варта уваги, особливо нашої.» [130; 575] Панса уособлює в Донцова українську демоліберальну благодущність міжвоєнного часу. Санчо не розуміє, що ніхто українцям нічого не подарує, якщо вони не візьмуть цього самі. Особливо коли мова йде про власну державу.

«Сильний є Панса, бо ім'я йому легіон. Але мусимо сказати, що не взявши на рамена страшної ваги життя, не проклявши вигоди, не визнавши, що основний закон життя є таки дон-кихотський, – прекрасна країна Санча стане знову здобиччю новітніх маврів, країною, де житимуть люди «чутливі, співучі, гарні й запальні», лиш без історії.» [Там само; 601] Постфактум ми знаємо, що очікувані Донцовим «маври», спочатку одні, а потім інші, до 1991 р. забрали Україну собі. Вона повернулася в історію лише 1986 р. разом із Чорнобильською трагедією.

Дмитро Донцов вважає комуністичну доктрину найбільшим злом для України. Доки вона впливатиме на суспільство, доти матиме місце підміна

понять, мети та ідеалів. «Соціалізм і радикалізм опинився в таборі трьох інтернаціоналів, в таборі протиукраїнським і антинаціональним. Боротьба з цим табором і з «рідним» соціалізмом – є одне з найважливіших завдань дня. Україна не повстане, поки не буде знищена в ній гангрена соціалізму». [131; 767] Вже скоро настане той час, «коли нашою працею керуватимуть не чужі формули і омани, а власний національний імператив.» [87; 336] Поруч з тим, Донцов захоплюється більшовицькою харизматичністю і також ставить її в приклад українцям.

Дух нашої давнини – «це та фанатична віра, уперта в біді стихія, яку ніщо не зломить психічно, (...) стихія, у якої воля до життя виростає не з розумових джерел, а з найінтимніших глибин підсвідомого. З неї ж віє дух, рівновартний тому, що зростає в більшовицькій молоді.» [118; 32] Подібні висловлювання декому дозволяли ставити Донцова поруч з більшовиками. Однак у цьому випадку все ж ідеться про приклади іншого роду.

Донцов готовий вчитися навіть у таких, як Петро І: «Варто се нам собі пригадати в день 200-літньої річниці смерти того, який, як символ великодержавницького фанатизму і надлюдської енергії, може служити нам прикладом; який, коли не своїми словами, то своїми ділами, дав науку, що велику націю кується лише з поміччю «великого пота і великої крові.» [69; 262] Якщо попередній приклад вказує на «більшовизм» Донцова, то цей мав би зробити з нього великодержавного шовініста.

Мало дати нації визвольну ідеологію. Для Донцова важливо було зробити її привабливою і доступною. Тому він прагне максимально наблизити свою доктрину до чистого почування. Цим пояснюється жанрова «розхристаність» та, з другого боку, – стилістична зцементованість його творів. «Ідеї не правлять, ані не перевертають світом, світ правиться і перевертається почуваннями, яким ідеї лише служать провідниками. Силу ідеям надає завше сила їх емоційного підкладу, якому ідеї служать лише шатами.» [107; 338]

Основою структури донцовської естетики та ідеології виступає розуміння дуалізму життя, яке з часом, чимраз сильніше, окреслюється у вигляді християнського двоподілу на Добро і Зло. «А тому, хто хоче, щоби не двоїлася в безсиллі його душа, мусить прийняти єдиний в своїх бігунах дуалізм життя: право і силу, справедливість і кару, добро і зло, рай і пекло!» [86; 48] Подолання проблеми «роздвоєності душ» українських політичних лідерів, передусім в ідеологічному сенсі, було одним з головних завдань Донцова. Він переконував своїх сучасників у тому, що право жити можна одержати лише через бажання і силу жити.

Отже, Дмитро Донцов практично не дає дефінітивних визначень нації і націоналізму. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, його писання стилістично відзначаються есеїстичними рисами. Тому для них є чужими будь-яка статичність та академізм. Іронічність Донцова, співзвучна з його полемічним даром, не дозволяє формувати такі важливі поняття

тя, як щось застигле і непорушне. Нація і націоналізм виступають у нього в системі певної контекстуальної аргументації.

По-друге, екзистенційне загострення націоналістичної доктрини Дмитра Донцова вимагає не лише розуміння, але також почуття, інтуїції, віри. Межова історична ситуація створює українським інтелектуалам і політичним лідерам вимоги для екзистенційного вибору: «або-або».

По-третє, з практичного боку, яскравий стиль та ірраціоналізм чинного націоналізму впливали з тодішніх умов деморалізації і зневіри, в яких функціонував український політикум міжвоєнної доби. Дмитро Донцов поставив собі за мету знайти ідеологічний інструмент для національної мобілізації – і виконав це завдання.

Ярослав Дашкевич нагадує, що «націоналізм – як ідея, як ідеологія, як ідеал – не є власністю однієї партії, однієї організації. Він є власністю цілого народу, жодна частина якого не має монополії на націоналізм. Націоналізм почався з виникненням української нації – і тепер продовжує свій історичний шлях.» [37; 185] Шукання Дмитра Донцова були співзвучні з відповідними європейськими традиціями і процесами, маючи водночас питоми українські риси.

5.7. Ордєнська концепція національного проводу

Дмитро Донцов не був членом ОУН, але він був ідеологом українського націоналізму, який мав величезний вплив на лідерів націоналістичного руху, зокрема на Євгена Коновальця, Степана Бандеру та Ярослава Стецька, який вже у поважному віці підкреслював, що був і залишається донцівцем.⁶⁴ Це відбувалося через багатолітній виховний вплив, починаючи з другого студентського з'їзду у Львові 1913 р., а також через ордєнську концепцію національного проводу. Як людина творча та ексцентрична, Донцов не міг бути людиною організації, проте він був людиною ідеї.

Стосунки Донцова з провідниками націоналістичного руху не були ідеальними. Наприклад, один із ветеранів та організаторів УВО Володимир Мартинець був людиною організації. Для нього виглядало нонсенсом, що така популярна в націоналістичному русі людина, як Дмитро Донцов, не був членом ОУН. Наприкінці 1927 р. Мартинець одержує завдання від Проводу припинити «даліше неприродне існування двох «націоналізмів» – «донцівського» і організованого – та звести їх до спільного знаменника». Відбулася зустріч: 15 грудня його зустрів «високий мужчина, коло 40-гор. життя, брюнет із буйним волоссям і чорними виразними очима, що не тільки зраджували східний расовий тип, але й мужеськість та волюність.» [222;225]

⁶⁴ Зі слів Слави Стецько, дружини Ярослава Стецька.

Мартинець згадує про передбачення ПУНу, «що Донцов буде боронитися проти накинення йому «організаційних шорів». Тому вирішено піти на якнайдаліші поступки. Був плян витягнути Донцова за кордон і віддати йому ідеологічну референтуру майбутньої нац. організації та організації органу ПУН з залишенням йому повної автономії. (...) Донцов прийняв мене холодно-чемно. Він зразу зайняв позицію вичікування і мовчанки. Що більше, в його мовчанці відчував я ворожість, і це почуття в міру тривання моїх відвідин посилювалося. Я інформував Донцова про наш почин. Він слухав і мовчав. Але ця мовчанка неначе говорила: «Я не маю інтересу до того, що ти говориш, і навіть не цікавий, а слухаю тебе з чемности. Можеш говорити, тільки все таки не надто довго.» [Там само; 228]

Для представника націоналістичного проводу така поведінка виглядала декадентською і безвідповідальною. Він критикує Донцова, визнаючи водночас його велику і заслужену популярність. «Донцов – публіцист найвищої кляси, надзвичайний стиліст і небезпечний полеміст. З того приводу, що його книжки та статті просто кишіли від цитат численних авторів із різних галузей знання, злобні одиниці не раз із іронією підносили голос, мовляв, коли то Донцов мав час перечитати ті маси цитованих ним творів. Але саме тому, що Донцов, надзвичайно прочитана людина, передавав своє знання іншим, з його творів можна було скористати й набрати широкого погляду на порушені ним проблеми.» [Там само; 226] Мартинець не сприйняв прикрий характер Донцова. Адже на першому місці для нього був авторитет організації.

Володимир Мартинець продовжує: «У своїй співпраці в «Державній Нації» він відмовився, про «Національну Думку» вже не говорячи, а ще більше обурився, що др. Дмитро Демчук посмів був у своїй статті в «Державній Нації» дати ініціали Д.Д., що їх уживав також Д. Донцов. Отже, Донцов ставився з застереженнями до наших починів. Тому, коли б хто хотів назвати Донцова «батьком українського націоналізму», а нас його дітьми, то він був батьком, що не визнавав своїх дітей, а ми були дітьми, що вже в день свого народження стали на власні ноги й в одному йшли разом із ним, в іншому проти нього, а в третьому його доповнювали чи там займалися проблемами, що він їх не порушував.» [Там само; 157] Тобто мала місце певна дистанція між організованим націоналізмом як політичним визвольним рухом і чинним націоналізмом як інтелектуальною доктриною, на підставі якої цей рух розвивався, вже маючи яскраву, у т.ч. воєнну історію.

З приводу описаної зустрічі Дмитро Донцов написав у листі до дружини: «Від «Нац. Думки» і Мартинця і Ко знов дістав страшне запрошення (тим часом беруть на лєсть) писати до них і пр. і пр. Кажуть, що якийсь грубий журнал видаватимуть і пр. Я знов подякував, а про журнал відповів, що всім є місце в Літ. Наук. Вістнику, найпишуть, а хто має добре серце, може допомогти поставити сей журнал.» [328; Арк. 152 (зв.)] Він знав собі ціну, справді відігравав важливу роль у визвольному русі й був свідомий

інтелектуального та пропагандивного значення ЛНВ («Вістника»).

Дмитро Донцов так і не став членом ОУН, але саме він найбільше спричинився до ідеологічного обґрунтування українського політичного ордену. На думку далекого від націоналістичних симпатій Івана Лисяка-Рудницького, «публіцистом, що найбільше спричинився до кристалізації націоналістичної ідеології, був Д. Донцов із своєю працею «Націоналізм» (1926) й іншими публікаціями, а також редагованим ним журналом «Літературно-Науковий Вістник», згодом «Вістник». (...) Гідне уваги, що ідеолог інтегрального націоналізму Д.Донцов залишився поза організованим рухом.» [210; 234-235] Хоч ми ставимо під сумнів повну тотожність змісту концепцій «чинного» та «інтегрального» націоналізмів.

На відміну від практичних політиків та організаторів, як, наприклад, Євген Коновалець та Володимир Мартинець, Донцов був не лише справжнім теоретиком, але мав також вдачу людини творчої, екстравагантної. «Трудність полягала в тому, що, як писав Степан Бандера, не можна було поєднати засад «теоретичного націоналізму» з вимогами поточної політики націоналістичного руху, для вимог якої в Донцова не було зрозуміння.» [277; 612] Він не був політиком, не вмів шукати компромісів, виступаючи натомість незалежним інтелектуалом та ідеологом. Хоч незалежний статус у цьому випадку є чимось іншим, ніж бути незаангажованим мислителем. Донцов був незалежним, але заангажованим у політику. Це був особливий час. У міжвоєнну добу прагнення бути вільним від політичного життя штовхало українського інтелектуала на шлях творчої і моральної деградації.

Треба зазначити, що це переважно знаходило зрозуміння в ОУН. Олег Баган пише: «Як творча індивідуальність, Д. Донцов не захотів впихати себе в рамки партійної організації. Тому він залишився (після 1925 р.) незалежним ідеологом, як і його «ЛНВ» (з 1933 р. – «Вістник»). Проте, і надалі зберігав тісні стосунки особисто з Є. Коновальцем, УВО, потім ОУН. Його авторитет як найбільшого мислителя-націоналіста завжди шанувався в Організації, використовувався нею для підтримки належного ідейного рівня. І навпаки, відхід від ідейних принципів націоналізму, сформульованих Донцовим, вважався відступом, помилковістю, опортунізмом.» [6; 47]

Не будучи членом ОУН формально, Донцов був визнаним ідейним лідером, що підтверджувалося і в привітанні 1941 р.: «Від II Великого Збору були вислані такі привіти: Дмитрові Донцову (...)», [246; 34] і в некролозі 1973-го: «Найвизначніший мислитель-ідеолог українського націоналізму, безкомпромісовий борець за Самостійну Соборну Українську Державу, натхненник борців ОУН, (...) блискучий український публіцист, в'язень російських і польських тюрем і концтаборів, небуденна постать в історії України. Ідеї Великого Покійника залишаться на всі часи невід'ємною частиною ідеологічно-політичних позицій ОУН (...). Похорон відбувся в середу, 4 квітня 1973 року о год. 9-ій рано, на українському цвинтарі у Бавнд-Бруку

біля Нью-Йорку, де тимчасово спіchnуть тлінні останки Великого Українця, заки будуть перевезені до вільного Києва у Пантеон української нації.» [247; 340]

Зоряний для Дмитра Донцова час припадає на найстрашніші національні поразки та відчай. Він з'ясовує духовний стан і завдання національного проводу, ототожнюючи з ним поняття «інтелігенція». «Ідейний розгартіяш серед нашої інтелігенції – тема сеї статті. Розкол в гетьманським таборі, в католицьким, криза в ундівським, в україно-комуністичним, почасти в ідейно-націоналістичним. Криза та не є чисто ідейного характеру. Вона є глибша».

У часи великих потрясінь провідники сильні власною харизматичністю, впевненістю у своїх переконаннях. Донцов говорить про інстинкт влади, що його повинні мати національні лідери: «Ні геніяльність своєї програми, ні взагалі розумовим багажем, лише зовсім чим іншим. Тримаяться вони надзвичайно живучим, заціпним, таємничим інстинктом самозбереження, властивим кожній сильній креатурі; який є єдиною порушуючою силою людських вчинків, глузуючи з програмів і теорій, міняючи їх; невірний догмі, але вірний собі. Сей інстинкт головно забезпечує певний інтелігентській групі перемогу над іншими в боротьбі за душу народу.» [112; 239-240]

Досвід українських поразок і розчарувань Дмитро Донцов відносить на карб слабого національного проводу. «Спеціальних здібностей – мудрости, відваги, шляхетности, – демократія від свого проводу не вимагала. В провідній верстві могли знайти місце люди, які були чисто «формальними авторитетами». Цебто були це випадкові люди, хоч і без особливих заслуг, які б давали їм право стояти над народом, але «вже з тої простої причини, що вони займають якесь відповідне становище» – їх треба було шанувати та йти їм назустріч.» [149; 41] Воістину «череда – в ролі «еліти», може викликати лише глум і наругу історичної Немезіди.» [143; 147] Еліта у Донцова – не академічна категорія з галузі політичних наук. Для нього це були конкретні люди, можливо, дуже невелике коло однодумців, здатних взяти на себе відповідальність за долю свого народу.

«Криза нашого націоналізму не в тім, що «нація не дозріла», не в вадах «програми», лише в браку людей. Наша трагедія була в тім, що на чолі зревольтованої маси опинилися діячі з чисто мировим складом психіки (...). ...дійсно тяжко знайти хоч кілька маркантних індивідуальностей, чи трохи оригінальних постатей, яких можна би було в сім відношенні поставити напр. на одну дошку з такими, немов з мармуру вирізьбленими фігурами, як Дзержинський і Ленін, не кажучи вже про інших.» [61; 70] Не можемо відмовити Донцову в рації. Що з того, що лідерами УНР були найкращі українські історики, літературні й театральні критики, письменники, якщо у вирішальну годину вони виявилися зовсім безпорадними захисниками національних інтересів?

Орденська концепція національного проводу, пропагована й адаптована Дмитром Донцовим до української ситуації, має наскрізь романтичний характер. Це нова верства, або каста, людей особливої відповідальності та сили духу. Про це зокрема писав Б. Хорват: «Прагнення Д. Донцова викликати у членства Ордену почуття «вищості», «особливого призначення» є слушними з огляду на конечну потребу витворити людей іншого світовідчуття, які б увесь час у своєму життєвому чині прагнули досягнути ще не досягнуте, подолати ще ніколи не подолане, врешті здійснити щось ніколи не здійснюване, незвичайне. Лише такі здатні творити історію, особливо в тих смертельних лещатах суцільного нищення, в яких опинилася Україна з ласки своїх сусідів. Тому й добір в орден має бути суворим.» [293; 4] Важливо, що тут нема місця категоріям «вищості по крові». Найкращий лідер той, хто найбільше зробив для України, а не той, хто має «справжнє» українське походження.

Проблема національного проводу в Донцова перетворюється на головне питання доби: «Суть нашої проблеми лежить у питанні формотворчої, будівничої правлячої касты.» [149; 16] Подібні речі вже осмислювалися в українській політичній історії. «Бестія без голови», – так охрестив козацьку націю колись київський воевода Кисіль, влучаючи в саме ядро української проблеми.» [61; 58] На думку Григорія Васильовича, «ціла творчість Донцова за її призначенням має в загальному два завдання. 1. Дати нові тривалі ідейні основи українській нації. 2. Перевиховати український народ, а зокрема виростити його провідну верству.» [22; 139] Ця тема стає наскрізною в багатьох його творах: «Від того, як у нас се питання (маса і провід) буде вирішене, залежить наше все.» [107; 263]

На противагу багатомо галицьким консерваторам, звиклим до парляментських і медійних баталій, Дмитро Донцов висуває на перший план потребу чину, дії, виявлення власного почуття і характеру. «А дальше – літання: «Учись, трезвись, молись, а решта анархія» (...). Не знаю більш облудної науки! Бо є одна річ, одне «щось», без якого жадна освіта не допоможе, ніяке освідмлення не врятує, ані запал, ні посвята... Сим «щось», сею найважливішою силою є характер. Нема поняття більш несхопимого від поняття «характер»; з ним, як з душею: хто скаже, що є душа? Але подібно, як кожний з нас виріжнить мертвого від живого, так і того, хто має характер від того, хто заступає його фразою.» [106; 74] Далеко не всі українські політики розуміли, що у міжвоєнний час ХХ ст. Європа опинилася у зовсім іншому цивілізаційному вимірі, де виживає (буквально фізично) лише сильніший, той, хто здатен себе захистити.

Нові в українському суспільстві люди, назвемо їх революціонерами, повинні, на думку Дмитра Донцова, виявляти витривалість, почуття честі, вірність ідеї, замилювання в пригодах і культ успіху, ніколи не зражатися невдачею, завжди бути готовим виконати свій обов'язок, дбати за справу, не за себе, вміти володіти собою, дивитися на життя, як на гру. Тобто дивити-

тися на війну за незалежність України як на творчість. Революція мала починатися із себе самого.

Дмитрові Донцову закидали розколювання нації на дві частини: провід і масу. Своїм попередником у такому погляді на українське суспільство він вважає Тараса Шевченка: «Неслушно закидали йому «мужиколубство». Він виразно розрізняв дві касты – «лицарів» (козаків) і «свинопасів.» [133; 369] Донцов бачить Тараса Шевченка інакше від своїх сучасників.

«І тому справедливість Шевченка – се ангел помсти, а його правда – «правда-мста». На день суду глядить він крізь пурпурові шкла Апокаліпсиса, – се буде «удар грома», страшний, «мов трибунал самого Сатани», се буде «злий час», час «отмщення язикам», «пекельне свято», «небесна кара.» [Там само; 378] Цього вимагає сама історія, інакше ім'я України буде стерте з її скрижалів. «Не зморені могікани, а інші люди знайдуть в собі спротив. Вони мусять прийти, інакше прийде «страшний гість». Писання Донцова мали величезний комунікативний резонанс у тогочасному українському суспільстві, зокрема безпосередній вплив на Організацію Українських Націоналістів. Вони лягли в основу таких визначальних документів ОУН, як Декалог, 12 прикмет характеру українського націоналіста, 44 правила життя українського націоналіста.

Провідники не йдуть за сліпими інстинктами юрби – каже Донцов. Вони живуть з народом одним життям, спільними бажаннями і прагненнями, але – ведуть його вперед. «І коли ми звернемося до провідників, або до провідних груп інших народів, то побачимо, що всі вони єднали в собі три прикмети: перше – вони самі були насичені тою електричною енергією, що й маса, були рідні їй «температурою»; друге – свою амбіцію добавляли не в тім, щоби за масою шкандибати, лише щоби її вести; щоб рішати часом проти волі пасивного загалу; третє – неясні стремління юрби уймали вони в яскраву формулу, освічували її підсвідомі бажання сліпучим блиском своєї ідеї, позитивною візією нового порядку.» [107; 265]

І далі: «Коли нація хоче мати власний провід, то повинна тямити, що ніколи ніякий провід не уступає розхлябаній, неоформленій масі, лише завше – іншому проводові.» [Там само; 350] Він перераховує якості, потрібні українським провідникам напередодні Другої світової війни: дисципліна, карність, відповідальність, світогляд, а не лише політична програма. Мова йде про зіткнення світоглядів та ідеологій. «Знаком часу є віра, не сумнів, догма, не партійна «програма», характер, не число». [119; 133] Час вимагає приходу нових людей, «всяка нова доба в історії, яка звітувала прихід нових ідей, – виводила на сцену і нових людей – їх довбушів. [124; 677] Тому «лиш люди, які вміють на ясні питання дати ясну відповідь, прийдуть там до голосу. Крутії – тим разом – лишаться поза бортом грядучої історії.» [125; 771]

Розробляючи орденську концепцію національного проводу, Донцов одночасно апелює до досвіду католицьких орденів, хрестоносців, Магоме-

та, лідера Реформації Мартіна Лютера, конкістадорів, фашистів і більшовиків. [119; 118] На першому місці тут ідея творчого пориву, енергія здобування та ідеалізм. Без цього неможливий орден. Цим він відрізняється від політичної партії. Його діяльність визначається не певною програмою, не законами тієї чи іншої держави або політичної системи, а вимогами всеобіймаючої ідеї, яку дає українцям прагнення державної незалежності. На другому місці стоїть справа організації ордену. Його членами можуть стати лише особливі люди, об'єднані спільним світоглядом та відповідальністю за долю свого народу. Вони здатні на самопожертву. Якщо нація має таких лідерів, вона може формувати стратегію і тактику, визначати пріоритети і поточні завдання.

Ордєнська концепція національного проводу стала не лише теоретичним, але також практичним набутком української політики. Донцова звинувачують в тому, що він безвідповідально спонукав молодь до безперспективної боротьби, чим збільшував кількість жертв. На це відповідає Ярослав Дашкевич: «Ще дивніше виглядає звинувачення Донцова в тому, що він, мовляв, звів своєю ідеологією молодь на манівці. Не думаю, що боротьбу, вперту і жертовну, за Українську державу можна вважати манівцями. А що спалах боротьби кінця 30-х – початку 40-х рр. завдячуємо, між іншим, також велетенському впливові ідей Донцова, не підлягає сумніву. Ледве чи варто дорікати українським патріотам саме цим.» [39; 289]

5.8. Націоналізм і церква

Відомо, що Дмитро Донцов був апологетом воюючої Церкви. Для літератора-дисидента Євгена Сверстюка християнізм Донцова – це передусім критерій істини, без якого стає неможливою морально-етична рівновага мети і засобів революційної боротьби. «Вражений характерною для ХХ віку хворобою насильства, Дмитро Донцов не знехтував християнської традиції, а утверджував її і, попри крайні тенденції, не стояв над прірвою нігілізму, а плевав ясність духу.» [267; 76] Однак починав Донцов саме з нігілізму.

В соціал-демократичний період своєї творчості, 1910 р., Донцов видав у Львові книжку «Школа а релігія», в якій підкреслював шкідливість релігії для суспільного прогресу. Звертаючись до української студіюючої молоді, він каже: «Я не можу мати претензії, аби Ви всі стали на становиську соціал-демократії, але Ви є зборами поступової академічної молодіжі. Отже, Вам повинно залежати на інтересах поступу... І коли Вам справді дорогі інтереси поступу і науки, то Ви мусите за всяку ціну поборювати і добиватися усунення зі шкіл тої дисципліни, яка в своїй теорії і в практиці своїх жреців завше була і є нещадним противником поступу і смертельним во-

рогом науки.» [48; 35-36] Царська цензура не допускає це видання на територію Російської імперії.

Читаємо у висновку цензора від 15 вересня 1910 р.: «Вбачаючи у вищезазначеному паплюженні віри і церков християнських, насмішку над християнським вченням, побудження до повалення існуючого суспільного ладу і прагнення збудити ворожі почуття між різними класами населення, я вважаю, що брошура (...) підлягає забороні.» [326; Спр. 305; Арк. 38, 38 (зв.)] Щоб зрозуміти загальне захоплення соціалізмом у ті часи, наведемо слова Симона Петлюри з листа до Дмитра Донцова з приводу суспільного резонансу, викликаного рефератом «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» (1913): «Хоч Ви і атеїст, але природі все ж віру ймете, в кожному разі більшу і міцнішу, ніж в ті «ересі», з якими виступили на конгресі.» [242; 1071] У соціалістичних середовищах починав свою політичну діяльність і Микола Міхновський.

Станом на початок ХХ ст. проект Михайла Драгоманова виявився винятково успішним. У цей же час стало зрозуміло, що соціалістичні ідеї в Україні не піднялися за своїм значенням над частковою емансипацією населення. «Свідома» інтелігенція також не мала тоді технологічних можливостей для діяльності в масово комунікаційному полі. Політичний спектр був доволі одноманітним – переважно соціалістичним і контекстуально «загальноросійським». Для національного і в перспективі державного будівництва в Україні потрібно було шукати нових об'єднуючих гасел.

Роль християнства зростає у працях Донцова разом із розвитком політичних подій та висуненням націоналістичної доктрини. Василь Іванишин відзначає: «Максималізмом позначений і його підхід до християнства: сприймати Христа таким, як він був, а не таким, яким його показували невільникам слуги володарів цих невільників; плекати послух Богові, але не сатані.» [172; 132] Критикам Донцова, які закидають йому атеїзм і соціалізм на початку політичної кар'єри, слід визнати, що здатність людини змінювати свої позиції через саморозвиток і критичне ставлення до дійсності, є радше позитивною характеристикою мислячої особистості.

Після 1913 р. Дмитро Донцов змінює своє ставлення до атеїзму. «Націоналізм 19 віку, що вийшов із принципів 1789 року, був виразно антицерковний, або, як звикли в нас говорити, «антиклерикальний». (...) Явно ворожо ставився до Церкви і наш націоналізм минулого віку: Драгоманів – там, Франко й Павлик – тут». Необхідним є «повільне наближення світогляду новітнього націоналізму до теологічного світогляду Церкви.» [68; 75] Християнська складова чинного націоналізму Донцова ближча до католицької, ніж до православної традиції.⁶⁵ Це пояснюється тим, що українське православ'я зазнало відчутного удару за століття московської окупації. Натомість Римо-Католицька та Українська Греко-Католицька Церкви залишилися винятково європейськими інститутами.

На це звертає увагу Богдан Хорват. Дмитро Донцов, а пізніше, під його впливом, також Юрій Липа та Євген Маланюк «народилися в Східній Україні, були виховані в православній традиції, але це їм не завадило побачити і збагнути велич активізуючого духу католицизму.» [294; 34] Донцов вважав, що час великого сум'яття вимагає від українців вибору та епохально важливих рішень. «І ось в сій анархії понять та ідей Церква могла би відіграти велику роль, роллю того, хто знов «поставить все на своє місце», знайде новий регулятор життя, дасть йому новий ентузіязм. Сю місію може сповнити Церква, коли захоче зрозуміти, що має сповняти її серед даного колективу, який обіймається словом patria. Коли ж ні, коли в нас далі марнотратитимуть час у формальних диспутах, то чи не станеться з нами так, як з тими софістами греками, що дискутували про славу гори Табор, коли Магомет вивалював браму столиці, щоби на св. Софії застромити знак півмісяця.» [98; 182]

Католицькі публіцисти не відмовлялися від націоналізму, оскільки здебільшого вони були націоналістами, але відмежовувалися від «варваризмів» Донцова, не сприймаючи його відверто висловлюваної ненависти до ворогів. Анонімний автор журналу «Дзвони» писав: «Платон поділив людську душу на 3 часті з іншими місцями осідку: розум міститься в голові, почування й етичні засади в грудях, а пристрасті й інстинкти в животі. Коли ми хочемо, щоб керуючим чинником в гром.-політ. житті були груди і голова, то Донцов хоче, щоб ним був живіт. Ось тут сама засаднича і сутня різниця між донцівською ідеологією і національно-католицькою, ось тут саме і суперечності між обома ідеологіями.

Ми віддаємо гегемонію вищій часті душі, Донцов нижчій. Ми є патріотами з любови до Української Землі, донцівські патріоти з ненависти до чужинців. Ми підходимо до справ з боку позитивного, творчого, будуючого, Донцов з негативного, в нас обов'язує в громадсько-політичних справах мораль і її вважаємо основою суспільного й державного ладу, у Донцова аморальність, по нашій думці для створення Української Держави потреба ще й матеріальної сили і до її витворення та до зорганізованя українських продукуючих клас ми змагаємо, для Донцова вистарчать афекти. У нас найвищим богом Бог, що сотворив світ і ним управляє, а нація це Його твір, у Донцова найвищим богом нація і їй повинен скоритися Бог-Сотворитель (а через те перестати бути Богом).

Ми готові все зложити свої голови за Українську Державність з любови до Української Нації й її Землі, а донцівські визнавці з сатанинської ненависти до чужинців, шалу й безумства. А хоч є в «Націоналізмі» Донцова і добрі речі, але то ті, які він взяв від В'ячеслава Липинського.» [243;

⁶⁵ Це не означає, що вістниківці висували спеціальні претензії до українського православ'я. У пошуках позитивних прикладів вони переважно апелювали до часів Козаччини.

148-149] Не зважаючи на очевидну упередженість автора цього серйозного католицького видання, варто серйозно ставитися до його застережень. Пристрасність донцовської публіцистики падала на суспільний ґрунт, що був по-різному підготовлений. Значна його частина була дезорієнтована, деморалізована, по-різному освічена, а тому надавалася до маніпуляцій свідомістю. Тому моральний авторитет УГКЦ та її предстоятеля Андрея Шептицького відігравали велику позитивну роль у суспільно-політичних процесах міжвоєнної Галичини.

Донцов не барився з відповіддю: «Консервують традиції, нищачи кра-щі з них.» [120; 227] Часто його полеміка набуває пародійно-знущального характеру: «Коли б людей впускали до раю після того, скільки разів хто вимовив слово Бог і віра, райський партер зайняли б самі наші консерватисти.» [120; 225] Він мав власне розуміння католицизму, співзвучне з ідеалізованою роллю, що її відігравало у середньовічній Європі воююче християнство.

«Певно, католицька наука повна «парадоксів» і quasi суперечностей: проклямованих в один і той же сам час засад: віри й розуму, авторитету і свободи, лагідности й насильства. Але мені здається, уважний досліджувач доктрини католицизму прийде до переконання, що розв'язуючи на свій спосіб свої «парадокси», ся «доктрина» таки тримається тих засад, які подав я вище: ставлячи віру понад розумом, принцип авторитету понад принцип числа (соціалізм), «вічне» понад дочасне, моральне понад матеріальне.» [68; 80] Як би там не було, маємо свідчення про те, що митрополит Андрій Шептицький прихильно і з розумінням ставився до діяльності автора «Націоналізму».

Дмитро Донцов писав у листі до дружини від 11 вересня 1927 р.: «Оповідав сендзя, що митрополит дуже обурений був на мене за «хижацький» націоналізм, але – признав ніби йому рацію, що моя пропаганда, як антитотум лівим течіям, добра, і мусить приймати скрайні форми. Сказав, що мені повинно б облегчити і дати змогу, як Гардену в Німеччині, писати що я хочу і... що він жалує, що не погодився зі мною тоді в Фрібуру, коли я до нього звертався. Що за тридцять літ (коли Господь Бог йому віку дасть) він жалуватиме, що в 1927 році зі мною не погодився... Все можливе.» [328; Арк. 154 (зв.)] Бачимо, що мова йде про окремі контакти Донцова і митрополита Андрея Шептицького, що принаймні почасти мали характер ідеологічних дискусій.

І досі не припиняються звинувачення Дмитра Донцова в атеїзмі. Роман Безсмертний вважає, що «Д. Донцов перебував у полоні матеріялістичних концепцій ХХ ст., передусім соціал-дарвінізму» і стверджує, що «не існує принципової різниці між політичною філософією Д. Донцова і марксизмом: він лише замінює класовий егоїзм (чи волю класу) національним егоїзмом (чи волею нації).» [16; 173] Думається, що тут має місце значне перебільшення. Ми ще побачимо, що Донцов не лише дискутував з Леніним, але до певної міри навіть пройшов «ленінську школу» нетерпимості. Однак

звинувачення у соціал-дарвінізмі слід віднести до некритично розтиражованих стереотипів.

На думку Донцова, католицизм повинен посісти центральне місце не лише у релігійних боріннях, але також в ідеологічному протистоянні, поруч з іншими політичними ідеологіями епохи, що володіють помислами мільйонів. Він проголошує навіть, що «похід проти Церкви є рівночасно і похід проти нації.» [68; 81] Християнство в його католицькій версії фактично стає у нього невід'ємною складовою українського націоналізму, який вступав у війну проти фашизму, націонал-соціалізму і більшовизму.

Василь Іванишин написав про роль УГКЦ таке: «ОУН була дітищем греко-католицької церкви, але дітищем, якому стало затісно в рамках політики митрополита.» [171; 67] Додамо, що дітьми священиків були багато провідників націоналістичного руху, зокрема Степан Бандера, Ярослав Стецько, Степан Охримович, Степан Ленкавський. Кожен другий член ОУН міжвоєнного часу мав греко-католицьких священиків серед своїх родичів. А митрополит Андрей Шептицький надав стипендії на навчання двом братам Бандери.

Автори монографії «Націоналізм і релігія» Зайцев О., Беген О., Стефанів В. у висновках також пишуть про «нереалістичність» [168; 346] націоналістичних закликів боротьби за самостійну Україну. Але чи не стала державна незалежність у 1991 р. реальною, тому що була такою для української молоді міжвоєнної доби? Вони нарікають на відсутність «спільного фронту політичних сил, ворожих тоталітаризмові».⁶⁶ Але чи організували власне підпілля за часів нацистської та більшовицької окупацій легальні українські політичні партії? – Ні.

Адже їхня діяльність, узгоджена з чинним законодавством, припинилася разом з окупацією Польщі гітлерівською Німеччиною. Це не свідчить про «непотрібність» демократичного устрою чи про «вади» демократії. Мова йде лише про виняткову політичну ситуацію міжвоєнної доби й періоду Другої світової війни. Український націоналістичний резистанс в силу історичних обставин поступово перетворився на загальнонаціональний спротив, де знайшли собі місце і демократи, і католики, і західноукраїнські комуністи, і представники національних меншин СРСР. До певної міри, націоналістичний рух став універсальним.⁶⁷ Там знаходилося місце всім, хто хотів долучитися до національного визволення зі зброєю в руках.

Для нас важливими є висновки з монографії «Націоналізм і релігія» про те, що «Духовна та громадсько-політична діяльність ГКЦ у міжвоєн-

⁶⁶ Всі цитати з книжки «Націоналізм і релігія» - на тій самій сторінці.

⁶⁷ Ця універсальність означала не так взаємопроникнення націоналістичної, католицької, ліберальної чи соціал-демократичної ідеологій, як включення до реальних бойових дій в рамках УПА представників різних політичних сил, які відсували ідеологічні суперечки до часів перемоги над обома «імперіями зла».

ний період разом з діяльністю українських громадських та політичних організацій включно з ОУН дозволила виховати національно свідоме покоління, яке під час Другої світової війни активно протистояло радянському та німецькому окупаційним режимам, продовжуючи традицію боротьби за власну незалежну державу».

Без перебільшення можемо ствердити, що Домитро Донцов вів мову не просто про нову світову, але про нову релігійну війну. «Фашизм, большевизм, безглузді ідеології мали б допровадити до релігійної війни? І то в двадцятому віці? Та ж ми стали скептиками. Релігія вже не грає ролі у нас. Ми ж думали, що наступить моральне відпруження, що в світі запанує царство розуму,» [139; 55] – із сумною іронією пише він у 1937 р. Ідеологія чинного націоналізму включала в себе елементи релігійної віри. У вістниківців вони накладалися на романтичні літературні мотиви. У проєкції на організований націоналізм ОУН вони перемешувалися з вірою в перемогу, не зважаючи ні на потужні пропагандистські системи тоталітарних держав, ні на страх масового терору, які вони несли із собою.

5.9. Полеміка з Леніним

Для Дмитра Донцова Володимир Ульянов (Ленін) протягом усього життя і після смерті залишався опонентом та, можливо, навіть конкурентом. Треба визнати, що Донцов пройшов «ленінську школу» соціал-демократії, що включала в себе нетерпимість до інакшої думки, вміння оперувати яскравими гаслами та послуговуватися безвідповідальною демагогією, безкомпромісність і схильність до силового вирішення конфліктів. Цілком можливо, що Донцов не розірвав би стосунки з лівими політичними рухами, якщо б вони мали не російський «єдинонеділимий», а український характер. Принаймні не відкидали б українську визвольну проблематику так цинічно.

Ленін був вражений такою швидкою ідеологічною переорієнтацією Донцова з російського комунізму на український націоналізм напередодні Першої світової війни. Він справді побоювався за позицію своїх українських «товаришів», ставлячись до Донцова ревниво, розуміючи, що той має не лише блискучу російську освіту, а й відповідний соціал-демократичний вишкіл його ж, ленінського штабу. Тобто чудово відрізняє псевдопрогресивну демагогію від справжніх імперських намірів російських соціал-демократів, а потім більшовиків. Із цієї точки зору можна погодитися з твердженнями про певну технологічну спорідненість донцовських і більшовицьких настанов. Дмитро Донцов дуже добре розумів, з ким має справу, протиставляючи більшовизмові таке ж «ексклюзивне» неприйняття й емоційну напругу.

Їхня дискусія розпочалася ще перед 1917 р. Донцов був свідком перемоги, тріумфу і занепаду більшовизму. Він не дожив до його падіння і розпаду СРСР, проте передбачив цю подію. Історією було доведено, що у протистоянні з Леніним переміг Донцов. Український націоналізм проти російського імперіалізму. Донцов вказував на більшовицьку тяглість російської імперської традиції, хоч і люмпенізованої, проте з оновленим арсеналом демагогії та людиноненависництва.

Леніна він розглядає як колоритного персонажа з творчости Достоевського. «Кожний з великих людей мав своїх предтечів, що звістували їх близький прихід. Мав свою предтечу і Ленін. Ним був Достоевський. Правда, він ненавидів Леніна, навіть не знаючи його, але – знав, що він прийде, і то дуже скоро. Бо власне про Леніна і ні про кого іншого думав він, коли в «Бесах» обіцяв оповісти нам «про того підлого раба, про того смердючого і розпусного льокая, який перший вдряпається на драбину з ножицями в руках і розідре божественне лице великого ідеалу в ім'я рівності, заздрости і... травлення.» [67; 322] Поруч з тим, Донцов шанує свого політичного ворога: «Лиш в однім відрізнявся він від «льокая» Достоевського: він був політиком у цілім значенні сього слова.» [67; 327] Це свідчить про належний професіоналізм головного редактора ЛНВ як політичного публіциста та ідеолога.

Пильну увагу з боку Леніна привернув виступ Дмитра Донцова на відомому всеукраїнському студентському з'їзді у Львові у липні 1913 р. У статті «Кадети про українське питання» він пише, що «нема мови про те, щоб усі соціал-демократи згоджувалися з Донцовим.» [203; 323-324] Однак «самостійницька» резолюція на студентському з'їзді пройшла майже одноголосно: всі проти двох. Саме це турбує Леніна найбільше. У статті «Критичні замітки з національного питання» він називає Донцова «націоналістичним міщанином», [204; 122] «горе-марксистом, (в одному ряду з) буржуазними націоналістами.» [Там само; 126] Ленін хоче відлучити Донцова від соціал-демократичного середовища за вкрай небезпечний для соціалістичної доктрини націоналізм. У статті «Кадети і «право народів на самовизначення» він зауважує, що Донцов «проповідує український сепаратизм», [Там само; 199] а це вже безпосередня загроза майбутньому Росії.

Заперечивши Донцова, Ленін не виступив публічно проти права націй на самовизначення. Його статті «Націонал-лібералізм і право націй на самовизначення» та «Право націй на самовизначення» добре ілюструють напрям його демагогії. Він підкреслює, що виступає за право націй на самовизначення у політичному сенсі, а не лише в мовно-культурному, як це роблять ліберали. [Там само; 236] «Нехай «Речь» прямо спростує пп. Донцових, але принципіально недопустимо великоруському органу нібито демократії забувати про свободу відокремлення, про право на відокремлення.» [Там само; 266] Хто знає, чи не була зумовлена ленінська гра у національне самовизначення донцовським сепаратистським демаршем.

Донцов звертає увагу на харизматичну поставу більшовизму, яка йому імпонує. Ідеологи українського націоналізму лише йдеться про українську революцію і українську перемогу. «Прокляттям нашої історії є те, що ми не могли сьому збірникові негасимого фанатизму, неугнutoї енергії і чисто понтифікального почуття власної непомилності – не могли протиставити нічого рівновартного. Але все ж історія занотує колись у своїх анналах, що коли Ленін умер у Москві, то могилою ленінізму була Україна.» [67; 333] Враховуючи, що ці слова були написані у 1924 р., погодимося з їхнім пророчим характером.

У 1991 р. стало зрозумілим, що українці не ставляться серйозно до риторики про «велич» держави, в якій вони жили останні 70 років. Навпаки, в українському суспільстві домінувала думка про те, що у «великій» (в іронічному підтексті – нікчемній) чужій державі довелося жити майже 350 років. Вся ідеологічна і пропагандистська діяльність Дмитра Донцова була спрямована на плекання цієї недовіри, іронії та ворожости до Російської імперії. Він розумів її співзвучно з антирадянським концептом, висловленим Рональдом Рейганом у 1983 р.: «імперія зла» – і боровся проти неї протягом усього життя.

5.10. Стосунки з єврейством

«Антисемітизм» Дмитра Донцова входить до набору стандартних звинувачень автора «Націоналізму». Візьмемо до уваги твердження, висунуті Тарасом Кузьом у статті «ОУН в Україні, Дмитро Донцов і закордонна частина ОУН», опублікованій у 1992 р. Автор був схвилюваний небезпеками поширення інтегрального націоналізму в незалежній Україні. Він дає лапідарний екскурс в історію стосунків Донцова та ОУН, згадуючи зокрема про «суттєвий антисемітизм Донцова.» [201; 34] Це твердження Тараса Кузя підкріплюється посиланням на публікації 1927 р. у ЛНВ, присвячені т.зв. «процесові Шварцбарда», звинуваченого французьким судом у вбивстві Симона Петлюри.

Воно супроводжувалося ненав'язливою маніпуляцією, яку варто навести повністю: «Це показує не лише суттєвий антисемітизм Донцова, але також його негативне ставлення до прав меншостей. Воно автоматично веде до політично загрозливих гасел, що деколи чуються на Україні сьогодні: «Україна для українців» і «Україна понад усе!» Дарма, що Донцов ніколи не оперував гаслом «Україна для українців». Також його автор, Микола Міхновський, як ми побачили, висував його не у погромницькому сенсі.

Судовий захист і виправдання Самуїла Шварцбарда будувалися на тому, що він нібито мстився Петлюрі за єврейські погроми в Україні, виступаючи не більшовицьким агентом, а символом помсти євреїв українцям.

Донцов різко заперечив таке антиукраїнське узагальнення, тим більше зі спекулятивними історичними аналогіями. «Не рівняймо його (Симона Петлюру – С.К.) ні до Хмельницького, ні до Мазепи, ні до Орлика. Не можна рівняти нашої скаліченої сучасності до зрізничкованого й барвистого українства тих часів.» [78; 321-322] Емоційність Донцова була б зайвою, якщо б суд був справедливим. Проте пропагандистська «вправність» тогочасної французької Феміди призвела до того, що широка громадська думка була налаштована проти всіх українців.

Процес Шварцбарда перетворився на українофобську пропагандистську кампанію міжнародного розмаху.⁶⁸ Дмитро Донцов попереджав, що така практика є нечесною і небезпечною, оскільки українці не будуть довільно перебувати у становищі бездержавної нації. Адже варто пам'ятати про міжнаціональний діалог у майбутньому. «На всякий випадок – ліпше, коли вони заздалегідь знатимуть, що – рішати про колонізацію на Україні будуть не Тореси, лише Україна; що про національну автономію і взагалі про становище меншостей у нас рішатимуть не Рафеси, лише сама Україна; та що рішати про те, чи бути їй самостійною чи ні, рішатимуть не Шварцбарди ані Троцькі, лише знов таки сама Україна! (...) А головне не думайте, що ми труп.» [92; 265]

Володимир Косик наводить свідчення французького журналіста Алена Дероша⁶⁹ про те, що суддя не дав з'ясувати причетність Шварцбарда до більшовицьких каральних підрозділів. Зокрема проти звинувачуваного виступив його знайомий єврей Ілля Добковський. Але для суду він, без перебільшення, виглядав розумово хворим. «Слідчий суддя задовольнив прохання адвоката, котрий, можливо, вважав так само, як і він, що «жид, який спроможний заявляти, що Петлюра не був ні антисемітом, ні погромником, може бути лише божевільним». [198; 68] Коли на суді прозвучала інформація про причетність Шварцбарда до ЧК, «Анрі Торрес заявив, що це не доведено, зате він добре знає, що його клієнт – член організації, яка називається «Ліга прав людини». [Там само]

Враховуючи особливий цинізм та підміну бажаного дійсним, варто навести слова із заключної промови Торреса: «Панове судді! Щоб засудити вчорашні погроми, щоб попередити погроми завтрашні, щоб не були зганьблені найвеличніші гасла шляхетності Франції, за які ми всі відповідаємо, щоб не затьмянів священний світоч, який упродовж ста тридцяти ро-

⁶⁸ Відзначимо, що тоді мало хто в Європі чув про Україну чи, тим більше, мав якусь змістовну інформацію про перипетії української історії та порядок денний поточної політики. Можливо, перша широка інформація в мас-медіа про цей невідомий чудернацький народ у центрі Європи виявилася такою, що це були кровожерні погромники.

⁶⁹ Єврея О. Розенберга, який жив в Україні до 1920 р. Desroches A. Le probleme ukrainien et Simon Petlura. Nouvelles Editions Latines. Paris, 1962.

ків передають собі з рук в руки покоління нашої землі, за жидів і за французів, за мертвих і за живих – тут говорить не лише адвокат Шварцбарда, але разом з ним, одночасно з ним промовляють тисячі і тисячі мучеників, а разом із ними голоси аббата Грегуара, Рабо Сент-Етьєна, Мірабо, Гамбетти, Віктора Гюґо, за тих усіх мертвих і тих, хто живе, закликаю Вас, щоб його виправдали, щоб вийшла вільною ця людина, яка носить на чолі, як жажливу печать, усю трагедію свого народу»⁷⁰. [Там само; 71] Суд над Шварцбардом перетворився на судилище над Петлюрою (за злочини, котрих він не скоював) та всіма українцями.⁷¹ Згадані у переліку французькі інтелектуали були поставлені в один ряд з терористом і «чекістом».

Провокаційна вистава, на яку перетворився у Парижі суд над Шварцбардом, пізніше була неодноразово використана зацікавленими сторонами. Вона продовжується і зараз.⁷² У Науковому збірнику УВАН (Нью-Йорк, 1999) вийшли друком документи, які незаперечно доводять більшовицьку приналежність колишнього червоноармійця Шварцбарда. Марко Антонович і Роман Сербин з'ясовують, що «Національні Архіви в Парижі (фонд 713490) зберігають вісім документів, пов'язаних з поліційним наглядом за ячейкою жидівських комуністів, які в кінці 1921 р. і на початку 1922 р. діяли у французькій столиці.» [3; 335] Шварцбард посідав у цьому колі керівне становище.

Із звіту таємної поліції: «Париж, 10 грудня 1921. Ще в Одесі Шварцбард встановив контакт з більшовиками. Член більшовицької організації, редколегії жидівського часопису «Друг робітника» в Лондоні та агент цієї організації в Парижі, він має завдання керувати і наглядати за більшовицькою пропагандою в середовищі російських і польських жидів взагалі і в профспілках зокрема.» [Там само; 344] Поліція не просто слідувала за Шварцбардом. Всі, хто контактував з ним у Парижі, відразу зараховувалися до кола потенційних більшовицьких агентів.

⁷⁰ Torres H. Le proses des pogroms. Paris, 1928. P. 214.

⁷¹ Як тут не згадати, що національна приналежність – не лише «у голові». На суді по «справі Шварцбарда» публічно формувався образ українця-погромника. Політика дискримінаційного чи геноцидного характеру, приклади якої ми маємо у ХХ ст., як-от геноцид вірменського народу, Голодомор, Голокост, депортації кримських татарів і судетських німців формувалася лише за фактом приналежності до певного народу / етносу, тобто «по крові». Ніхто у цих людей не питав про те, що вони думають про свою національність.

⁷² Один з лідерів «українофобського академічного інтернаціоналу» Джон-Пол Химка опублікував у 2012 р. на «Історичній правді» скандальну статтю «Львівський погром 1941-го: німці, українські націоналісти і карнавальна юрба», [292] наводячи 162 посилання. Достатньо було Сергієві Рябенку уважно вчитатися в наведені джерела та їх інтерпретацію, як стала очевидною маніпуляторська мета канадського історика. Полемічну статтю «Слідами «Львівського погрому» Джона-Пола Химки» [254] варто наводити як приклад уважного і вдумливого читання.

Позиція Дмитра Донцова мала не расистський, а політичний характер. Він вважав, що «нам не треба, щоб москалі й жиди вчилися по-українськи, це прийде самохіть, лише щоб вони перестали грати ролю меншости, що панує над більшістю, щоб та меншість перестала грати ролю агентів метрополії.» [105; 1111] Справу Шварцбарда Донцов узагальнює саме у контексті українсько-більшовицької війни. Вона накладалася на тривалу традицію українсько-єврейського протистояння із соціальним підтекстом ще з часів Козаччини.

Про соціальні причини конфліктів між українцями та євреями, які у XIX ст. співіснували в рамках Російської імперії, пише також Іван Нечуй-Левицький: «Словом «сепаратизм» кинув на українство вперше одеський жидівський орган «Сіон» в 1860-х роках, коли почався літературний рух по Україні за часів «Основи». Жиди тільки недавно викинули молитву в своїх синагогах про Гайдамаччину, про спасіння їх від Богдана Хмельницького, Гонти, Залізняка та Гайдамаччини. Вони, певно, і тепер зрозуміли сьогочасний національний рух на Україні як Козаччину чи Гайдамаччину, що готова кинутися на жидів, мабуть міркуючи, що смак різати й виганяти жидів уже лежить у самій натурі українця.

Вони забули, що за старої Польщі причина тієї різанини була не в козаках та гайдамаках, а в них самих. Жиди тоді стали посессорами та панами, на них народ робив панщину як польським панам, вони, по державному праву пана, мали в своїх руках церкви, держали в себе церковні ключі. А як козаки й народ встали проти польських панів, то жиди мусили ділити з ними долю (...)» [238; 130] Подібно соціальними причинами зумовлюється активність представників єврейської громади в революційних подіях після 1917 р. та розвалі Російської імперії, що проводила відверто антисемітську політику.

Російська революція була сприйнята російським єврейством з піднесенням, оскільки воно перебувало у надзвичайно приниженому з боку держави стані. Прихильник українсько-єврейського порозуміння Ізраїль Клейнер так описує тогочасні події: «Вибухнула революція, єврейська молодь піднеслася на душі. Солодка цукерочка свободи, рівності й братерства замайоріла в повітрі, і, здавалося, що досить простягти руку, щоб її вхопити.» [190; 61]

Тривале співіснування українців і євреїв у межах царської Росії вимагає з'ясувати питання українського слова «жид», подібного до відповідного означення у польській мові, а також в інших мовах, що завжди мало нейтральну конотацію. Послідовний антисемітизм офіційної імперської політики призвів до того, що це слово на російських теренах почало сприйматися як зневажливе і лайливе – через те, що такої конотації воно набуло у російській мові. Цього не сталося на територіях інших держав, де проживали українці. Зокрема польські євреї не вважали слово «жид» образливим.

Цей факт здивував Микиту Хрущова, коли той вперше потрапив у Галичину. Сьогодні фактичну заміну слова «жид» на «єврей» в українській мові в Україні можна віднести до постколоніальних мовних втрат.⁷³ Адже з

міркувань елементарної культури спілкування немає ніяких підстав епатувати публіку й називати «жидами» представників єврейської громади, якщо вони самі цього не бажають. Разом зі зникненням після Другої світової війни такої категорії населення, як «галицькі жиди» (так само на Буковині і Закарпатті), в Україні вже практично немає людей, які самі себе вважають «жидами».

До незгоди й непорозумінь призводила відсутність належних контактів між українськими та єврейськими інтелектуалами (за поодинокими винятками). Львівський рабин Давид Кахане, одержав загальну інформацію про українську історію та політичні прагнення українців тільки у підпіллі, під час бесід з митрополитом Андреем Шептицьким та священниками-студитами, коли переховувався у греко-католицьких церквах і монастирях від нацистів. Кахане з обуренням згадує про українську поліцію [180; 36] та з соромом – про єврейську поліцію [180; 40] у Львові. Очевидно, що ні українська, ні єврейська громади не можуть нести відповідальність за діяльність підрозділів, організованих окупаційною нацистською владою.

На тлі полеміки довкола процесу Шварцбарда Донцов іноді вміщував у своєму журналі антиєврейські матеріали, що виходили поза межі наскрізної думки про соціальні причини конфліктності між українцями та євреями. Несумнівно, такі публікації понижували рівень «Вістника». Наприклад, це огляд подій в Україні, поштовхом для якого була поява оповідань Ісака Бабеля п.н. «Коли Ізраїль тріумфує» [20], реферативний виклад французької публікації п.н. «Жидівські культуртрегери і Франція» [165] та інші подібні речі. Проблема була в тому, що в часовому вимірі вони потрапляли в одне річище з формуванням нацистами узагальненого образу ворога, якими оголошувалися всі євреї, зокрема із застосуванням таких пропагандистських понять, як «єврейські комісари».⁷⁴

Тому скомпонувавши подібні публікації, можна безперешкодно сформувати образ Донцова-антисеміта (що зазвичай і робиться). Однак це не буде всією правдою. Головний редактор ЛНВ також подавав вичерпні матеріали, присвячені ставленню українського політикуму до єврейського питання. Серед найбільш концептуальних – стаття офіцера армії УНР Володимира Кедровського «Погроми на Україні». Автор від імені української державної влади (у т.ч. від імені Симона Петлюри) безпосередньо займався припиненням «такого огидного й жорстокого явища, що йому не може бу-

⁷⁴ Потенційно таких мовних втрат могло бути більше. Наприклад, під час горбачовської «перебудови» кінця 1990-х рр. у Києві, зокрема в КДУ ім. Тараса Шевченка, розгорнулася дискусія з приводу доцільності вживання в українській мові слова «пан», оскільки воно нібито (на думку частини радянської професури) має винятково клясове забарвлення. З іншого боку, певну неприязнь серед студентів викликало слово «товариш» через радянську вульгаризацію та присмак панібратства. Адже незнайомі люди ще не є товаришами. Натомість слово «пан» має в першу чергу цілком нейтральне звучання.

ти ніякого виправдання». [187; 535] Він також вказує на давні історичні порахунки між українцями та євреями, починаючи з XVI-XVII ст., що спиралися на соціальні обставини.

Ситуація була такою, – пише Кедровський, – що погроми мали місце в усіх арміях: білогвардійській, червоній, українській та інших військових формуваннях. Він наводить статистику матеріальних відшкодувань жертвам єврейських погромів з боку української влади у 1919 р., каже про свої звернення до «жидівських діячів допомагати праці інспектур в боротьбі з погромами». [Там само; 545] Володимир Кедровський завершує свою статтю такими словами: «Українська національна честь та честь нашої армії вимагають, щоби в майбутньому на українських землях погромів, цього огидного явища, не повторювалося». [Там само; 546]

Дмитро Донцов друкує в ЛНВ XV розділ з книжки «Impression of Soviet Russia» професора французької літератури й історії в Единбурзькому університеті, свого часу гостя Льва Толстого в Ясній Полянї, Шарля Саролеа під назвою «Большевизм і жиди». Донцов зазначив, що витяги з них вміщували на своїх сторінках багато відомих журналів, як New York Times, Revue Belge, із слов'янських – Narodni Listy, «Пуль» і Rzeczpospolita. У Лондоні дуже швидко розійшлися три видання цієї книги.

«Для історика наймудрішою метою було б передусім відділити величезну масу жидівства від політики і злочинів більшовизму, а потім розшукати історичні причини, завдяки яким мала жидівська жменька змогла стати головним чинником світової революції. Тим конченіше ужити сеї методи, що в багатьох європейських країнах маємо діло з небезпечною тенденцією: зробити відповідальними за розцвіт, поширення і спустошення більшовизму цілий жидівський нарід, а не лиш дійсно винних. Чим раз більше шириться переконання, що більшовизм є в значній мірі жидівська конспірація, диявольська програма знищення християнської цивілізації. Мої мір-

⁷⁴ Типологічно цей процес був подібним до більшовицьких спроб підводити огульні звинувачення під означення «буржуазії» (зокрема «буржуазного націоналізму»). Відтак «непогрішними» і завжди «правими» були «арійці» та «світовий пролетаріят». «Неправими» – «євреї» та «буржуї». На противагу цьому, рівною мірою з позицій чинного та організованого націоналізму, ворогом українства представлялися ті сили, які заперечували право українців мати власну державу. Тому до цієї категорії потрапляли імперські державні системи. Насамперед – СРСР, з перших місяців 1941 р. – нацистська Німеччина. У міжвоєнну добу ОУН також боролася проти Польської держави, трактуючи її як окупанта Західноукраїнських земель. Після ліквідації Карпатської України (тоді ворогом ОУН виступала Угорська держава, що, відповідно, окупувала Закарпаття) у 1939 р. націоналістична газета «Українське слово» написала: «Бо танки й гармати нічого не зроблять проти могутньої ідеї, яка не може бути вбита ні Гітлером, ні Сталіним». У такому ж ключі розглядалися зазіхання Румунії на Буковину. Тобто український націоналізм в цілому позиціонував себе як національно-визвольний рух.

кування мають ціллю показати фальшивість антисемітських аргументів,» [268; 329-330] – каже Саролеа на сторінках донцовського журналу.

Орест Субтельний пише, що «євреїв було непропорційно багато у більшовицькому керівництві, серед командирів продзагонів і особливо – у всіма зненавидженій ЧК.» [280; 460] Те саме стверджує Леонард Шапіро. [313; 164-165] Тривалий час радянська влада в цілому сприймалася в Україні як окупаційна (російська, більшовицька). У 1923 р. членами КП(б)У були тільки 23% українців, а на кінець 1920-х рр. – 25%, причому поповнення відбувалося переважно за рахунок нижніх ланок. [280; 490] Ситуація змінилася тільки внаслідок деморалізації нації, а саме після Голодомору 1932-1933 рр. Тому, на думку Донцова, однією з важливих причин конфліктів між українцями і євреями під час Визвольних Змагань було те, що останні багато в чому уособлювали радянську владу. [112; 249]

Він у публіцистичний спосіб розкриває традиційні імперські механізми створення ксенофобної напруги. «Нічого в сім трагічному факті не змінє обставина, що – імовірно найнятий - убійця⁷⁵ є жид (...). Можна було завчасу передбачити, коли Росіяне, мов Пілати, умиють руки і скажуть пригнобленим націям: «В усьому винен Жид» (...) [Хоч насправді – С.К. –] В усьому винен російський імперіалізм». [78; 321, 327-328] Такі висновки Дмитра Донцова про вмілу спланованість міжнародних антиукраїнських провокацій більшовицькими спецслужбами, що випливають з усієї логіки кількасотлітньої політики Росії, є цілком справедливими.

Тарас Гунчак зауважує, що у більшості писань про українсько-єврейські взаємини, на жаль, відсутні «стриманість, увага до подробиць, історичний контекст і розуміння політичних прагнень іншої сторони» [35; 107] Той же Ізраїль Клейнер вказує на спільне у поглядах Донцова і Жаботинського, ідеологів українського і єврейського націоналізмів, перед Першою світовою війною.⁷⁶ [192; 102-104] А боротьбу ОУН-УПА розглядає як національно-визвольну: «Вперта і героїчна боротьба, яку протягом кількох років провадили західноукраїнські націоналістичні партизани проти радянського режиму, завдала цьому режимові відчутних ран.» [191; 166] Петро Мірчук, пишучи про соціальне підґрунтя українсько-єврейських конфліктів, каже, що треба дивитися в майбутнє, «ширити довір'я і пошану» між українцями і євреями. [225; 113-116] Націоналіста-політв'язня Зеновія Красівського⁷⁷ з усією щирістю згадували єврейські дисиденти.

Автор концепції україноядайки Мартен Феллер у своїх книжках висуває на перший план ідею людяности не лише як запоруку українсько-

⁷⁵ Мається на увазі Самуїл Шварцбард – вбивця Симона Петлюри.

⁷⁶ Див. зокрема: Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – Сучасність, 1983.

єврейського порозуміння, але також як мірило і головний принцип міжнаціональних стосунків. [287; 7] Він визнає, що взявся за свої книжки-роздуми під впливом Василя Іванишина, який закликав його «будити добро». [286; 32] Іванишин був українським націоналістом і «донцівцем».⁷⁸ Мартен Феллер також казав мені про те, що після 1917 р. «перемогли «троцькі», але програли євреї». Концепція україноюдаїки може бути підставою для нових досліджень історії обох народів, тривалий час розділених різними імперіями і забобонами.

Тімоті Снайдер слушно зауважує: «Так само, як ізраїльська історіографія, що акцентує успішність сіоністського проекту, нехтуючи східноєвропейським корінням цієї політики, східноєвропейські історіографії зосереджуються на власній державності, часто забуваючи повернути належне євреям місце.» [320; 22-23] Тому було б продуктивним розглядати український та єврейський національно-визвольні рухи з контекстуально й типологічно схожих позицій. Адже боротьба за створення держави Ізраїль багато в чому будувалася на політичному досвіді емігрантів з території теперішніх Польщі, Литви, Білорусії та України.

У контексті формування правдивої історії українсько-єврейських взаємин не втрачає своєї актуальності стаття Ярослава Дашкевича «Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI- початок XX ст.)» (1991). Він писав: «Якщо будувати історичні дослідження лише на захисті від справедливих, а часто й несправедливих закидів – то отримати від такого насильства над історичним матеріалом об'єктивну картину просто неможливо. Ця захисна, дефензивна тенденція, накинена українській історичній науці ззовні, не випливає раціонально з потреб безсторонньої історичної науки». [40; 613]

Дашкевич продовжує: «Ми маємо переконливе свідчення того, що характер українсько-єврейських відносин визначили не три-чотири роки кривавої різанини, а 356 років менш-більш нормальних відносин. Бо інакше цілком певно на Україні на початку XX ст. не зібралось б близько третьої частини світового єврейства. Важко уявити собі таке становище, при якому майже 30% народу мешкало б у пеклі». [Там само; 614] Говард Астер і Петро Потічний у своїй спільній публікації про українсько-єврейські взаємини

⁷⁷ Красівський Зеновій (1929-1991) – український поет, багатолітній політв'язень. Провів у концтаборах, тюрмах і психлікарні 26 років: 1949-1953; 1967-1985. Член Українського Національного Фронту та Української Гельсинської Групи. Голова (крайовий провідник) революційної ОУН в Україні. Красівський зокрема був автором поетичної збірки «Невольницькі плачі» (1984), книжки листування з американкою Айріс Акагоші, членом «Міжнародної амністії» (1995), засновником журналу «Українські проблеми». Один з ініціаторів виходу з катакомб Української Греко-Католицької Церкви. Користувався великим авторитетом серед радянських політв'язнів усіх національностей.

⁷⁸ Він є автором книжки «Нація. Державність. Націоналізм» (1992).

вжили влучне означення «дві самотності». [310] У подальших дослідженнях потрібно прагнути до порозуміння, виходячи з потреби пошуку точок дотику, традицій взаєморозуміння і співпраці.⁷⁹

Дмитро Донцов не був расистом і антисемітом. Він ніколи не висловлюється негативно про того чи того мислителя на підставі його національної приналежності. Донцов може критикувати політичну позицію чи інтелектуальну традицію, але ніколи – походження. Він ставив в один ряд «Маркса і Магомета», «Єзуїтів і Тамплієрів», «Леніна-Муссоліні-Гітлера», [119; 117, 116, 121] писав про зло комунізму і особливо його російської версії для України. Але ніколи Карл Маркс з погляду Донцова не був неправим лише тому, що був євреєм. Так само, інтелектуальна традиція Федора Достоевського може представлятися Донцовим ідеологічно шкідливою для тогочасного українського політикуму, проте ми вже бачили, що Достоевський для нього є геніальним письменником.

Автор «Націоналізму» не уникнув нетолерантності у пристрасних міжвоєнних дискусіях. Він зосереджувався на головному для себе завданні – мобілізації українців перед обличчям Другої світової війни. Для чинного націоналізму ні поляки, ні євреї, ні росіяни, ні німці самі по собі не були ворогами. Дмитро Донцов закликає поборювати імперські зазіхання на право українського народу мати власну державу в обличчі Російської імперії / СРСР та нацистської Німеччини.

5.11. Нацизм, фашизм та український націоналізм

Найбільш продуктивний період творчості Дмитра Донцова, коли він редагував ЛНВ і «Вістник», припадає на часи поширення моди на авторитаризм і тоталітаризм у Європі. Італійський фашизм під проводом Беніто Муссоліні розвинувся значною мірою як реакція заперечення на російський комунізм. Поруч з тим, ідея мобілізації української нації, що програла свої Визвольні Змагання, була приниженою і розділеною кордонами різних держав, а тому прагнула національно-визвольного реваншу, витала у повітрі. Донцов надав цим настроям ідеологічного оформлення. Тому важливо з'ясувати ставлення чинного націоналізму до італійського фашизму та німецького нацизму.

Італійський фашизм багато в чому став позитивним прикладом для бездержавних народів Європи. На досвід Муссоліні покликається і Донцов. «Погляньте на Італію перед 1922 роком, Італію Джолітті. Його гешефтарська звинність, його опортунізм, його звиродніле «самовладство», вироще-

⁷⁹ Винятково важливе значення має розгортання живого діалогу між інтелектуалами, зокрема представленого у виданні: Хруслінська І., Тима П. Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини. – Київ, 2011.

ний ним комунізм, зухвалий і бундючний, – це ж була повнокровна дійсність! Натомість «чорні сорочки» – були «реакційна утопія»... Але легкий подув фашизму, – і джоліттівська «дійсність» розвіялася мов мара, а чорний привид фашизму – став твердою – і такою молодою – дійсністю... Що є дійсність, що є мрія?» [94; 83] Дмитра Донцова захоплює організованість та однотайність італійського фашизму. На його думку, це саме ті риси, які могли б згуртувати деморалізоване українство.

Донцова цікавить механізм національної мобілізації. «Ні гітлерівці, ні фашисти – коли вибиралися в свою дорогу, не брали з собою банкрутів, брали нових людей. Не потребує тих банкрутів і націоналізм. Сій ідеї потрібні люди з новою душею. Бо «поки не вимре все коділо, що коїло ледарство» – не вступить нарід до обцяної землі.» [140; 830] Кожний час висуває свої закони і правила гри. Донцов міряє міжвоєнну добу революційними категоріями – багато в чому за більшовицькими та фашистськими зразками. Проте він не копіює зміст цих доктрин, а намагається взяти на озброєння власне технологічні й організаційні компоненти.

У 1920-1930-х рр. Дмитро Донцов розглядає тоталітарні режими як продовження традицій європейського традиціоналізму і консерватизму – з чіткою антикомуністичною спрямованістю. Він цитує Макіавеллі: «Коли треба роздумувати над рятунком рідного краю, горожанина не повинні стримувати ні увага на справедливість чи несправедливість, на гуманність або жорстокість, ганьбу чи славу. Істотний момент, який повинен над усіма бути горою, се забезпечити свою незалежність і свою свободу». (...) Одиноке можливе відношення між українським «фашизмом» і комунізмом, є відношення боротьби». Як бачимо, він не хотів узаконювати в українському контексті саму назву «фашизм», беручи це слово у лапки.

Донцов додає у примітці: «Не присвоюємо думкам тут розвиненим назви «фашизму», охоче б її уникнули. Мусимо одначе послугуватися сею назвою з браку іншої, яка так добре відгороджувала би думки розвивані тут від комунізму з одної сторони, а з другої – від старого драгоманівсько-українофільського лібералізму.» [66; 67] Донцов з великою цікавістю спостерігає за досвідом антирадянських політичних систем. «Історія повстання III райху – невичерпний скарб для соціолога і політика. Все одно, чи він має до «райху» симпатію чи відразу». [145; 342]

Він продовжує розвивати орденську концепцію національного провуду: «Коли схочемо порівняти з якимось знаним типом оті нові «партії», – назв'їм їх услівно фашистівськими (бо і в большевизмі можна доглянути риси російського фашизму), то побачимо, як багато спільного вони мають з тими організаціями, які звемо Чинами, Законами, Орденами». [119; 116] Тому апелювання Донцова до тоталітарних систем тогочасної Європи треба розглядати як пошук функціональних прикладів для створення нової політичної організації: «Так само для тих Чинів фашизму чи комунізму, так і для Маркса і для Магомета ворожий світ – просто не існує». [Там само;

117] Або, у продовження традиції некоректних звинувачень, зважаючи на згадку Донцовим імені Магомета, можна зарахувати його ще до мусульманських фундаменталістів.

Єдиний пункт, який, на думку Дмитра Донцова, може споріднювати український націоналізм і німецький націонал-соціалізм – це антикомунізм: «Для нас найважливіше в гітлеризмі – це заповідь рішучої боротьби з марксизмом. Важливо, що нарешті знайшовся в Європі режим, який вирішив поступати з більшовиками – по-більшовицьки». [121; 304] Це важливе твердження вказує на коріння висловлюваних симпатій.

Подібних суджень Донцова було достатньо для шельмування політичними опонентами. Соціал-демократ Володимир Левинський писав про Донцова: «Він осів від довшого часу у Львові і звідси пропагує свій рід фашизму. Перед українським суспільством «вишиковує» такі постаті сучасного європейського фашизму, як Муссоліні, Гітлер, полковник Ля Рок. І з гордістю кладе собі це в заслугу. Ах, як нині серед української студентської молоді поширений культ Муссоліні, Гітлера та інших фашистських силачів! Скільки ж усяких Муссолінят і Гітлерінят наплодилось у нас під впливом лектури Донцова!» [202; 28] Попри позірну справедливість критики Левинського, українська лівиця не могла запропонувати українцям у міжвоєнну добу жодної реальної альтернативи. Він не правий в головному: ця українська студентська молодь готувалася воювати не за Гітлера і Муссоліні, а лише за реалізацію права українського народу на самовизначення.

До поверхової критики пізніше приєднався Григорій Грабович, пишучи про повоєнну ситуацію: «Хоч спадщина Донцова, «вісникізм» і далі були помітні, вони були змушені займати оборонні позиції, частково теж і тому, що не так давно вони так ентузіастично підтримували фашизм і націонал-соціалізм». [30; 38-39] Грабович зовсім не бере до уваги, що українські націоналісти воювали з нацизмом, поки німецькі окупанти не залишили території України. А потім до середини 1950-х рр. вели активні бойові дії проти радянської окупаційної влади. Юрій Шевельов, маючи собі Донцова за особистого ворога, завжди намагався знайти дошкульніших виразів. Він називає редактора цих видань «Журналістично-карикатурним імітатором імперій Муссоліні, Гітлера та їхніх наслідувачів у Центральній Європі». [302; 152] Шевельов ще мав достатньо часу, щоб пізніше воювати із мертвим Донцовим.

Проте найбільш несподіваним виглядає твердження представника української громади у Польщі Мирослава Чеха про те, що «Націоналізм» був написаний Дмитром Донцовим на замовлення польської розвідки. «Донцов є частиною розвитку української політичної думки – і самі українці повинні впоратися з його спадщиною: із вихваланням Гітлера й Муссоліні, антисемітизмом, з відмовою від демократії і посівом ненависті до інших народів. Співпраця Донцова з польською розвідкою й написання його

фундаментальної роботи на замовлення польських спецслужб не змінює цього факту.

Лупцювання українців за «Націоналізм» Донцова (...) – це лицемірство. Лупцювати варто за те, що велика частина українців повірила в спеціальну операцію польської розвідки з творення української нації згідно з польським баченням і що цей факт приховувався майже дев'яносто років». [296] Критичні публікації стосовно поточної польської політики з'являлися у «Віснику» до кінця 1930-х рр. Проте вони дійсно не були складовою частиною ідеології чинного націоналізму, яка формувалася в контексті очікування Другої світової війни із сподіваннями на руйнування «імперії зла» СРСР.

Донцов завжди вважав Польщу частиною Європи, тому зосереджував свою публіцистичну діяльність проти першочергових для України загроз з боку Російської імперії, про що він писав щонайменше з 1921 р. ще у Швейцарії. Тобто не зрозуміло, коли саме він був завербований польською розвідкою. Ми вже згадували про те, що Ірина Шліхта прослідковує концепцію майбутнього порозуміння з поляками у публіцистиці Дмитра Донцова

⁸⁰ Варто звернутися до протоколу допиту Степана Бандери офіційними представниками німецької окупаційної влади у Кракові 3 липня 1941 р. перед ув'язненням до концтабору. Бандера зокрема сказав: «Я хотів би ще раз ствердити і вияснити, що стосовно всіх наказів, які я видавав, я не покликався на жоден наказ ані на жодне порозуміння з будь-якою німецькою службовою інстанцією. Даючи всі розпорядження, я не спирався на жоден наказ, на жодну згоду німецьких чинників, а лише на мандат, що його я отримав від українців. Будівництво й організація українського життя можуть бути зреалізовані передусім лише українцями на замешканій ними території, і це може само собою статися тільки тоді, коли до цього будуть залучені українські фактори. Я є тої думки, що тимчасово це можливе в порозумінні з німцями» [197; 510].

Тим же 3 липня датується інформація від Айнзацгрупи Б «про спроби національних українців, які стоять під проводом Бандери, проголошенням Української Республіки (!) і створенням міліції поставити німецькі чинники перед dokonаним фактом. (...) В одній з цих листівок говориться, між іншим, що український визвольний рух, колись придушений польською поліцією, тепер зазнає цього від німецької поліції» [197; 508].

Ярослав Стецько (з допиту 14 серпня 1941): «Я не узгоджував проголошення української державної влади з жодною німецькою урядовою установою. Я перебрав справи уряду на наказ провідника ОУН. Я звелів ввести в дію львівську радіостанцію і дозволив радіопрограму. Наказ заволодіти радіостанцією був відданий краєвим провідником ОУН ще до початку війни з Радянським Союзом у рамках загального плану революційної діяльності ОУН на випадок війни». [197; 523]

Айнзацгрупа Ц (4 лютого 1942): «Перехоплені документи, як також зізнання нещодавно арештованих людей Бандери ще раз доводять, що привернути до якогось позитивного прихильників руху Бандери неможливо. Так що залишається єдиний шлях – повне знищення цього руху». [197; 554]

принаймні починаючи з 1912 р. Мирослав Чех ігнорує контакти Дмитра Донцова із середовищем Єжи Гедройця, пов'язує проголошення Українського Державного Правління у Львові 30 червня 1941 р. з наказом, що був відданий абвером.⁸⁰ Тому можна висловити припущення, що цей автор писав статтю, перебуваючи у пограничному емоційному стані.

Організація Українських Націоналістів намагалася вивчати досвід фашизму навіть на наукових засадах. Марко Антонович пише, що при УНІ⁸¹ було створено Комісію дослідження доктрини і практики фашизму, в якій Євгенові Онацькому припала важлива роль. Олег Кандиба (Ольжич) писав до Онацького в листі від 25 травня 1939 р.: «Отсим звертаюся до Вас з запрошенням до складу Постійної Комісії для студій фашизму і його засяг в духове, суспільне та матеріальне життя Італії. Передбачається видання Збірників Комісії, з яких перший має з'явитися найближчої зими. До цього збірника проситься Вас приготувати статтю про Суспільно-політичний устрій фашизму». [2; 144] Збірник, присвячений справам фашизму, мав вийти друком взимку 1939-1940 рр., а історичний – взимку 1940-1941 рр. Однак цим видавничим планам не довелося здійснитися. Весною 1941 р. О. Ольжич виїхав у Генеральну Губернію⁸² і цими справами належно не займався. [Там само; 141]

Ще на початку 1930-х рр. українські націоналісти концептуально розмежували підстави націоналізму і фашизму. Євген Онацький, який тривалий час жив в Італії і вважався експертом із цих питань, опублікував у журналі «Розбудова нації» полемічну статтю «Дещо про фашизм в «Розбудові нації». Він писав: «Італійський фашизм завжди мав свою державу, яку треба було лише підперти, підремонтувати... Перед молодим українським націоналізмом стоїть цілком інше завдання... різниця величезної, принципової ваги. Фашизм є націоналізм нації державної... український націоналізм є, навпаки, націоналізмом нації недержавної. (...)»

Чи Головінський, що вів акцію в Галичині в р. 1930 був ближчий до Муссоліні, чи був це той самий Головінський, який ще до постановня італійського фашизму здобував із українськими військами Київ? Чи він у році 1930 продовжував традиції р. 1918, українського націоналізму, чи в році 1918 він боровся за Україну, а в 1930 р. «пересаджував італійську квітку» на український ґрунт? Чи могили Басарабової, Мельничука, Крупи, Луцейка, Любовича, Пісецького, Голояда, Пришляка, що згинули у визвольній боротьбі,

⁸¹ УНІ – Український Науковий Інститут в Америці (1937-1939) – створений Культурною референтурою ОУН при ПУН Олегом Кандибою-Ольжичем та Олександром Грановським.

⁸² Генеральна Губернія – адміністративно-територіальна одиниця, створена 1939 р. німецькою окупаційною владою у східній частині довоєнної Польщі, куди входила і частина земель Західної України. Адміністративний центр знаходився у Кракові.

є продовженням могил українських стрільців... чи може є вони «штучно насадженими італійськими квітками»? [239; 53] Як бачимо, полемічна аргументація Онацького достатньо переконлива.

Що стосується Дмитра Донцова, то його погляди на фашизм і нацизм були більше, ніж недвозначними. «А коли завтра, напр. на місці большевизму запанує в Московщині якась відміна фашизму, а Німеччина підтримає нових російських «єдїнонеделїмцїв», в тїй самїй хвилині – гітлерівська Німеччина стане ворогом для українського націоналізму». [139; 62] На його думку, головне для українців – орієнтація на власні сили. «В грядучих подїях ті, що сидять над Дніпром, що будуватимуть наново свою велику країну, мусять мати вірлиний зір і міцні пазурі, щоб не стала їх країна новою Еспанїєю чи Францїєю, жертвою міжнародної банди пройдисвітїв». [142; 227]

Перемога залежить виключно від самих українців. Донцов вважав засадничо марними сподівання на ласку будь-яких можливих союзників. Оскільки серед таких не міг опинитися Сталін, то цілком логічно, що в якості потенційного спільника напередодні війни розглядався Гітлер. «Ані поступового паралічу московської імперії не зможе стримати Сталін, ані стримати розріст його смертельного ворога, українського самостійництва – Гітлер, хоч би навіть проголосив своє повне здеінтересовання щодо України». [146; 675]

Сильний національний провід, який забезпечить українську визвольну політику – ось запорука успіху при вирішенні нагальних завдань. Саме з цього погляду, вважає Донцов, тогочасні лідери тоталітарних держав можуть бути прикладом для українців. «Як вона рішиться (проблема Чорного моря) залежатиме від того, чи там на чолі нації стануть калькулятори й гістерики, чи їх об'єднаний фронт, чи люди типу Франка. В сім, не в «орієнтаціях» чи «об'єднаннях» – ціла проблема України». [144; 305] Донцов зазвичай наводить приклади «сильних політиків» з «твердою рукою», які були в його розпорядженні у міжвоєнний час. Включно з Мусоліні та Гітлером.

По-перше, всі вони були антикомуністами, а тому розглядалися в якості потенційних союзників України проти сталінського СРСР. По-друге, Донцова цікавили технологічні приклади лідерства, а не зміст тоталітарних доктрин. Не можна навести жодного твердження Донцова про те, що незалежна Україна мала б стати тоталітарною державою з «унікальним» вождем на чолі. Він веде мову про національне лідерство у боротьбі за європейську Українську державу. Тому національна революція з погляду чинного націоналізму означала національно-визвольну боротьбу українського народу за створення власної держави, а не політичне втілення тоталітарної (у т.ч. фашистської чи нацистської) ідеологічної доктрини.

По-третє, враховуючи історію «організованого націоналізму», не можна не відзначити, що українські націоналісти не пішли на створення маріонеткового прогітлерівського режиму. Якщо на початку війни в ОУН

були сподівання на співпрацю з Німеччиною проти СРСР, то пізніше націоналісти обрали концтабори, підпілля та збройну боротьбу УПА проти всіх наявних окупантів. Таку позицію важко зрозуміти з раціонального погляду. Проте це не применшує її значення для «безкровного» проголошення Української держави у 1991 р.

Спеціальний звіт фронтової розвідки⁸³ (вермахту) від 1 листопада 1944 р. безпосередньо зазначає, що УПА «боролася проти німців, поляків та Радянської армії» [330; 3]. Наприкінці війни ситуація докорінно змінюється, вже нацисти хочуть співпраці з українськими націоналістами проти СРСР.

Дмитро Донцов писав до Юрія Липи 13 травня 1939 р. з приводу його книжки «Чорноморська доктрина», що вийшла у Варшаві наступного, 1940 р.: «Є в міжнародніх відносинах єдина держава, політика якої об'єктивно для нас корисна, – хоч суб'єктивно та держава, в разі успіху її імперіялістичних плянів, хотіла б собі нас цілковито підпорядкувати, – і ми не можемо тої держави зі своїх рахунків виключити і ворожих до неї плянів снувати так довго, як довго ми є нічим під оглядом політичним, як довго ми є тільки предметом, а не підметом в міжнародньому політичному житті. Історією з Закарпаттям не треба зражуватись і скороспілих висновків робити. Німеччина руйнує існуючу політичну систему в Європі. Коли це йде нам на руку, треба з цього користати, але так, щоб не попадати під німецький чобіт!» [263; 153-154]

За спостереженням Олександра Мотиля, «Донцов захоплювався не стільки тим, що зробили фашисти, янкi чи більшовики, стільки тим способом, у який вони це робили. Фашистську Італію, Сполучені Штати і Радянську Росію в очах Донцова поєднувала, очевидно, не особлива соціальна система чи організація держави, але той факт, що ними керували безжалні, сильні і вольові люди». [232; 289] Донцову йшлося про організацію самодостатнього українського руху, а не про підтримку якогось іншого – фашистського чи нацистського.

Георгій Касьянов, розглядаючи розвиток та поширення модерного націоналізму у світі, проводить думку, що скрізь це явище має власну специфіку й тому використання визначень типу «фашизм», «нацизм» та «інтегральний націоналізм» в українському контексті є науково некоректним і тому не відповідає дійсності. Можемо додати, що вони прив'язані відповідно до Італії, Німеччини та Франції початку ХХ ст. Стосовно України ми можемо вести мову про український націоналізм, розглядаючи його як самодостатнє явище.

⁸³ Die national-ukrainische Widerstandsbewegung UPA. Цей звіт подає докладну інформацію не лише про УПА, але також про лідерів націоналістичного руху, ОУН та інші українські організації [330]. Тут немає жодних відомостей про колабораціонізм українських націоналістів.

«Становлення українського націоналізму можна зрозуміти, – пише Касьянов, – по-перше, в контексті його взаємовпливів та взаємодії з іншими ідеологічними системами, по-друге, через його взаємодію з націоналізмами інших націй. Це підтверджує висловлену нами раніше думку про те, що український націоналізм – не «ідеологічне збочення», не штучний винахід радикалів-параноїків чи ультрапатріотів, а вияв певної загальносвітової тенденції. Український націоналізм «упикується» в загальний контекст світової історії, хоча, зрозуміло, має свої специфічні риси, особливості та «аномалії», пов'язані зі специфікою його історичної генези. Виникнення і розвиток українського націоналізму в усіх згаданих іпостасях – вияв загальносвітових тенденцій і, хоча це може видатися парадоксальним, – вияв загальнолюдського в національному». [179; 326]

Українські націоналісти у міжвоєнну добу спостерігали за розвитком тоталітарних рухів у Європі, насамперед італійського фашизму та німецького нацизму, частково адаптуючи їхні організаційні форми для загальнонаціональних мобілізаційних завдань у підготовці до Другої світової війни. Вони були свідомі того, що ОУН, як організація нового типу, бере на себе функції національного проводу за умов відсутності власної держави. Тому «тоталітарний» характер Організації Українських Націоналістів пов'язаний з її військовим характером, а не з наміром створити тоталітарну державу. Так розуміє роль ОУН і Дмитро Донцов.⁸⁴

Автори дослідження «Націоналізм і релігія», ґрунтуючись на архівних документах і публікаціях у міжвоєнній націоналістичній пресі, подають дискусію між провідним членством стосовно того, за що і проти чого (кого) спрямовується націоналістичний рух. [168; 202-230] В ній виразно простежуються ідеї організаційної самодостатності ОУН, яка не збиралася брати участь в будь-яких великодержавних, у т.ч. гітлерівських проєктах. Це дозволяє нам ставитися до спроб ідеологів українського націоналізму «сакралізувати націю» не як до намірів створити нову квазі-релігію за більшовицькими та нацистськими зразками, а як до вироблення ефективних пропагандистських метафор. Тобто мова йшла не про віру в сакралізовану націю, а про віру у воєнну перемогу національно-визвольного руху, що несла б створення нормальної європейської держави, яка б увиразнювала, а не перекреслювала європейське різноманіття.

⁸⁴ Тому незрозуміло, яким чином ОУН мала б виявляти свою «відданість демократичним ідеалам» у збройній та підпільній боротьбі проти СРСР і гітлерівської Німеччини. В зоні бойових дій вести мову про демократію та парламентаризм неадекватно. Солдати мають виконувати накази командирів, щоб досягти перемоги на полі бою. Водночас, коли виникали надії на започаткування власних державних утворень, спричиняючись до проголошення у 1939 р. Карпатської України в Хусті чи створюючи 30 червня 1941 р. Українське Державне правління у Львові, українські націоналісти йшли коаліційним шляхом.

Український націоналізм не був «інтегральним», подібно до французької, італійської та німецької версій також тому, що весь його етос був спрямований на боротьбу проти держав і політичних систем, які заперечували право українського народу на самостійне державне життя. Гасло «Україна для українців!» ніколи не висувалося Дмитром Донцовим. Воно також не стало вістрям ідеологічної плятформи ОУН. Натомість ключовим гаслом устійнився заклик «Свобода народам! Свобода людині!», що співпадав з усталеною українською традицією сприймати Російську імперію як «тюрму народів», пов'язаною з політичним прочитанням Тараса Шевченка та його метафоричною риторикою.⁸⁵

На практиці, однак, справа виглядала складнішою. Організований націоналістичний рух, проводячи власну політику, на початку радянсько-нацистської війни стикнувся із стихійним народним повстанням. Повстанський рух розгортався безвідносно до того, як до нього ставилася ОУН. Через це погоджуємося з тезою Володимира В'ятровича, [24; 146-150] що боротьба УПА, хоч і набула організованого й ідеологічно спрямованого характеру, проте, за умови відсутності державних інститутів, включала в себе риси селянських воєн, у т.ч. неминучий ксенофобний сегмент (у боротьбі за землю, за виживання, за віру тощо)⁸⁶. У таких випадках формується драматичне протистояння «свій / чужий».

Дмитро Донцов вбачав головне завдання чинного націоналізму у вихованні не якогось ідеального «національного проводу», а конкретних політичних лідерів, здатних взяти на себе відповідальність за долю свого народу. Ця мета була ним досягнута головним чином через видавничу, редакторську, есеїстичну та публіцистичну діяльність.

⁸⁵ На Шевченкову традицію також спирається ставлення українського націоналізму до нації як до містичної й понадчасової спільноти «мертвих, живих і ненароджених» українців.

⁸⁶ Моя родина не вступила до колгоспу у повоєнних Поморянах через принципову позицію прадіда Андрія Квіта, який, маючи понад 100 років, виганяв з хати радянських агітаторів, вважаючи їх не людьми, а «зłodіями» та «антихристами». Це був приклад неприйняття іншого способу життя, що виражалося «звичаєвим» способом, виходячи не із софістикованої політичної риторики, а з принципів «традиційного» народного світогляду. Однак цілком подібно Вінстон Черчілль висловлювався про комунізм як про регрес людства, а Рональд Рейган вважав СРСР імперію зла.

6. ЛНВ 40-х РОКІВ: БЕЗ ДОНЦОВА

По виході з Берези Картузької Дмитро Донцов не полишає своєї редакторської діяльності й започатковує 1941 р. в Бухаресті новий видавничий проект – журнал «Батава». Часопис друкується на гроші Юрія Русова. Всього вийшло 7 чисел, які вміщували по 13, 17, 32 сторінки. Журнал виходив без доброго оформлення, на дешевому папері, без рубрик, без літер «ї» і «є», яких не мала друкарня. Більшість матеріалів публікувалися під криптонімами. Повністю підписувалися лише Д. Донцов, Ю. Русов, Н. Геркен-Русова.

У змісті відчуваються певна вторинність, переспіви вістниківських тем, відірваність від авторського і читачького ґрунту, невизначеність нової, з погляду місця і часу, аудиторії, намагання формувати свої погляди в умовах чужої ідеологічної парадигми. Сама зовнішня бідність видання свідчила про те, що журнал друкувався не за німецькі чи румунські гроші. Часопис пропагує хрестовий похід на Москву, пробудження націоналізму.

Однак його не можна назвати прогітлерівським виданням. Це був підцензурний часопис, що, виходячи легально, змушений був робити певні ідеологічні реверанси. Концептуально у ньому домінують традиціоналістські публікації. Дмитро Донцов навіть висловлює власне бачення «нової Європи», яка може постати тільки за умови розподілу імперій і створення національних держав, що, очевидно, не входило в плани Гітлера. Донцов підкреслює важливість самодостатності та войовничости українського націоналізму.

«Взятися за цей страшний тягар мають люди, яких духовний формат і раса відповідали би велетенському форматові подій, що розгортаються в нашій країні. Нарід, який в 12 години не видвигне на своє чоло таких людей, як казав Мазепа – «нікчемністю своєю уподібниться справді до безчуттєвих тварин, що ними гордують усі народи». [147; 3-4] В умовах тотальної війни тільки національний провід орденського характеру може взяти на себе відповідальність за майбутнє нації. «Коротко – така провідна група – мусить бути кастою». [148; 7] А що розгорталася саме тотальна війна, вже ні в кого не викликало сумнівів. Найвірогідніше, що комплект «Батави»⁸⁷ завіз до Львова сам Дмитро Донцов, який уже вибирався на Захід. Його діяльність і побут під час війни потребує спеціальних досліджень.

Після закінчення Другої світової війни українці знову не здобули державної незалежності. ОУН продовжила збройну боротьбу в Україні проти одного з переможців – СРСР, а також долучилася до організації укра-

⁸⁷ У Львівському комплекті бракує першого числа.

їнського політичного та культурного життя на Заході. У цей час чинний націоналізм вже не співіснує з організованим націоналізмом. Він сходить з політичної арени. На еміграції, поза Україною та сталінською «залізною завісою», в умовах ідейного плюралізму, Дмитро Донцов уже не міг сподіватися на суспільні настрої, підтримку читачів і співробітників, схожі до тих, що він мав у міжвоєнний час.

ОУН ініціює відновлення «Літературно-Наукового Вістника» на еміграції. Петро Дужий пише, що «в 1948 р. стояло питання про появу журналу під редакцією Дмитра Донцова «без прямого пов'язання з ОУН». Щодо того Степан Бандера в листі до видатного націоналіста Д. Чайковського висловив застереження: «...щоб не було в журналі атакування крайової роботи (ОУН), щоб не було персональних атак на людей у Краю (націоналістів-підпільників), щоб журнал мав «уважний і річевий тон». [159; 116] Проте сподівання на толерантність з боку Донцова на сторінках нового журналу була марною через його непримиренність до ідеологічних змін в націоналістичному русі під час Другої світової війни.

Микола Климишин згадує, що «Степан Ленкавський заходився видавати «Літературно-Науковий вісник» і вів переговори з Д. Донцовим. Появилися два числа. Адміністратором був М. Мироненко». [195; 257] Переговори з Донцовим виявилися безрезультатними, але новий журнал під назвою «Літературно-Науковий Вісник» дійсно з'явився 1948 р. у Регенсбурзі. У вступній статті, підписаній «Редакція», зазначалося: «ЛНВ це той орган української думки, що виникав і відроджувався завжди тоді, коли українська думка попадала в глухий кут і нагадувала сліпця, що після довгого перебування на чужині повертається до власної хати і ніяк не може знайти дверей. І ЛНВ був тим поводитирем, що хоч не завжди підводив сліпця до самих дверей, то принаймні показував йому дорогу до них». [213; 1]

Нова редакція декларувала тяглість усієї традиції ЛНВ, а не лише націоналістичного періоду. «З огляду на одмінність обставин, і ЛНВ др. Донцова не був схожий на своїх попередників, але він був такий же чесний і такий же непримиримий до ворогів українського народу, як і ЛНВ Франка чи Грушевського». [Там само] Головним редактором відновленого часопису мав бути Юрій Клен⁸⁸, але з причини його смерті журнал очолив В. Шульга. Роман Бжеський пише, що на редактора також планувався Євген Маланюк, який спочатку дав згоду, а потім відмовився. [167; 10]

З вістниківського кола тут друкуються Євген Маланюк, Юрій Клен, Володимир Дорошенко, Михайло Мухин, Марія Бачинська-Донцова, Богдан Стебельський, Богдан Кравців. Була залишена «донцовська» структура журналу, у т.ч. рубрика «З пресового фільму». На палітурці зазначалося, що

⁸⁸ У числі 1 ЛНВ (на чужині), С.16, подана примітка: «Пок. Ю. Клен, один з ініціаторів відновлення ЛНВ, мав бути його нач. редактором. З полишених матеріалів подаємо зразок його прози».

«в інших краях ЛНВ можна замовляти в заступників», подавалися адреси в Англії, Аргентині, Бельгії, Венесуелі, Голландії, Канаді, Китаї, США, Тунісі, Франції, Швейцарії та Швеції. Тобто ініціаторами відновлення журналу була проведена велика організаційна робота.

У вже згадуваній статті «Літературно-Науковий Вістник. З нагоди 50-річчя заснування» Володимир Дорошенко обґрунтовує ідеологічну позицію нової редакції щодо історії часопису. Він пише: «Історію ЛНВ можна поділити на чотири періоди. 1-й – львівський, від року 1898 до 1906 включно, 2-й – київський, з двома добами: 1. від р. 1907 до 1914, 2. 1917 до 1919 р. і 3-й львівський, від травня 1922 до 1933». [157; 47] Відповідно «Вістник» (1933-1939) відноситься Володимиром Дорошенком до ініціативи Дмитра Донцова і ставиться поза традицією ЛНВ. З формального погляду це було справедливим, оскільки журнал був зареєстрований як приватне видання, однак концептуально такий погляд не витримує критики.

Розірвати історію ЛНВ «третього періоду» та «Вістника» неможливо. Тому в останньому абзаці своєї статті Володимир Дорошенко, як прискільний фактолог, таки зазначив: «Але ЛНВ не припинив своєї роботи. Під назвою «Вістник» Літератури, Політики й Науки він виходив далі аж до вибуху 2-ої світової війни, за цією самою редакцією, з тими самими співробітниками і за тою самою програмою». [Там само; 55] Спроба відновлення журналу на еміграції була викликана потребою інтелектуального часопису загальнонаціонального масштабу. Проте без Дмитра Донцова, не в тому часі й не в тому місці ця спроба не могла бути вдалою.

Тригорій Грабович критикує новий журнал: «Літературно-Науковий Вісник» (ЛНВ, Регенсбург, 1948-1949) проголосив (у першому числі, с. 1-5), що відновлення традиції найтривалішого й найсерйознішого українського літературного журналу «Літературно-Науковий Вістник» (1898-1919; 1922-1933) і донцовського «Вістника» (1933-1939). ЛНВ продовжував спадщину тільки цього останнього, з тим, що редакційна колегія дещо відхилилася від явно профашистської настанови донцовського прототипу й мусила задовольнитися тільки авторитарними рецептами для українського суспільства та літератури». [30; 9-10] Ми зустрічаємо тут неадекватне відмежування ЛНВ останнього періоду та «Вістника», попри те, що обидва виходили під редактуванням Донцова.

Радикальніші вістниківці не погодилися з виходом відновленого ЛНВ без Донцова. Вони трактували це майже як провокацію. За свідченням Романа Бжеського, «по кількох місяцях вийшло ще одно число (тобто друге на чужині – С.К.) ЛНВ, яскраво антинаціоналістичне, і у відповідь на нього група бувших «вістниківців» випустила друкованого на циклостилї неперіодичного органа «Вістниківець» (126 стор. вел. формату). В цьому виданні був розкритий антинаціоналістичний характер ЛНВ і він цим числом скінчив своє існування». [167; 11] Пам'ятаємо, що Бжеський часто виступав більшим донцівцем, ніж сам Дмитро Донцов.

Показовою була позиція Леоніда Мосендза, який належав до найпошдовніших вістниківців і друкувався до самого закриття журналу в 1939 р. По війні він мав претензії до головного редактора: «Донцов є труп і це я йому написав і більше з ним ніяких відносин»; також «Донцов зробив стільки, як ніхто інший і перед нашими «соцями» його треба боронити, але нам все-таки треба знати, що за його діяльність в 1939-1943 р. йому належить шовковий мотузок». [Там само; 27] Важко сказати, що саме має на увазі Леонід Мосендз. Ця тема потребує подальших досліджень.

Поруч з тим, він вказує на велике значення Дмитра Донцова та його ЛНВ («Вістника») для історії України, що вже неможливо ні забути, ні перекреслити. В листі до родини інженера Арсена Шумовського 8 квітня 1948 р. він писав: «От хочать мої статті до ЛНВ. Але пощо? Писати, як маслосоюзний директор, я не вмію. А вони «гострих» статей не вміщатимуть. Щоб усе було тихо, сумирно, чесно... «Друг дружку – а деньги в кружку». От є моя стаття про Хвильового. Гостра. Я не чиновник «особистих поручень», що «с одной стороны не согласітса, а с другой не признатса» – тому краще не писати.

А не помістять вони тої статті, бо то треба потім відгризатися, боротися, вміти сказати «ні!» – і не вступитися. Бо треба мати характери, хребти, а не бути «моральною вязигой». Тому Донцов був чимось, що мав сміливість не бути об'єктивним (тобто літеплим *Mistom*). Тому його ще й тепер бояться, шанують, навіть «коли спить – без палиці повз не ходять». (...) Тому із ЛНВ не буде нічого – хіба еміграційна «Ніва». [231; 30] Мосендз для співпраці в ЛНВ не бачить «підстав, не знаючи ані редакції, ані співробітників».

Відмовляється він і від співпраці у планованому Миколою Лебедем ще одному націоналістичному журналі, заявляючи в листі до нього від 1 серпня 1947 р., що його «ідеалом є видавати свій місячник, як от був Донцівський Вістник». [199; XXVI] Богдан Кравців слушно вважає, що, «як і герой свого роману, Мосендз розчарувався у вчителях-ідеологах і провідниках і в деяких виявах сучасного йому організованого націоналізму. Спричинений цим розчаруванням у Мосендза злам можна б ілюструвати десятками цитат із листів до друзів з різних відламів націоналістичного руху і до своїх приятелів не-націоналістів.

Можна б цитувати його вислови і думки, інколи гострі-гострі, аж дошкульні, про «вождів», що проповідували одне, а робили друге; що не сміють провідники мати «приватних речей» у своєму житті, що про таких «казав колись Христос: робіть усе, чому вони навчають, і нічого, що вони роблять»; про тих, що «забагато дзвонять про націоналізм, а замало прикладають до нього рук», про те, «щоб маси вести, а не плентатися у них на хвості, треба мати відвагу бути непопулярним», про «кризу характерів» і т.ін.» [Там само; XXX] По війні українська еміграція опинилася в іншому політичному контексті, коли мобілізаційна складова ідеологічної риторики вже не могла бути такою самою, як у міжвоєнну добу.

Читаємо в листі Леоніда Мосендза до Ганни й Арсена Шумовських від 15 березня 1948 р.: «Перед роками снівсья мені сон: був я на небі, на широкій хмарі й під темним зоряним небом і ангел показував мені будинки. А в одному була вітрина велика за склом і там стояли на чорних підставках блискучі діаманти. Бачу їх! «Це народи світу» – сказав ангел. – «А де ж Україна?» – запитав я. – «Ось!» – іпоказав на 7-й з ряду діамант. Не був він великий, як ті перед ним, але стрункий і блискучий, наче готична вежа... І досі пам'ятаю, досі відчуваю я той трепет». [Там само; XXXII] Україна знову стала недосяжною. Вона, як і раніше, стала мітом, заховаючись у книжках, спогадах і мріях.

Тим часом на еміграції розгорталося цькування Дмитра Донцова як «фашистського» діяча. Леонід Мосендз писав до Василя Іваниса 23 квітня 1948 р.: «З Канади одержав відомості, що стараннями КУК-у і т.зв. «отця» Кушніра, з Канади вислали Донцова. Що за низькість! Я знаю, як підло до нього там поставилися галицькі попи, які його цькували. Але щоб аж таке! На спілку з комуністами! Одначе почекаю ще подробиць. Може це лише щось не так. Бо аж у таку велику підлість мені не віриться! І кого? Підлі, низькі хроби, що не варті Донцовського плювка!» [167; 46-47]

Закінчувалася вістниківська доба і надходила нова – МУРу⁸⁹, ідейним натхненником якого був Юрій Шерех-Шевельов. Він писав: «Його ім'я (тобто Дмитра Донцова – С.К.) було відоме з Харкова двадцятих років як ім'я, ставлене поруч з Хвильовим. Але першою його книжкою, що втрапила Шерехові в руки, був «Дух нашої давнини». Це був удар, справжній шок. Сторінки книжки заливала порожня, безстилева і зрештою bestialna догматика. Це було втілення пересічності або звиродніння». [303; 13] У той час Шерех висуває ідею іншого, не-вістниківського романтизму, п.н. національно-органічного стилю.

Улас Самчук був формальним головою МУРу, Юрій Шерех – ідеологом. Важливо, що на другого мав сильний вплив агент радянських спецслужб Віктор Петров. В'ячеслав Брюховецький, готуючи до друку тритомник Петрова⁹⁰, дійшов висновку, що той був подвійним агентом. Тобто, на думку Брюховецького, цілком вірогідно, що під час війни Петров-Домонтович працював ще й на німецькі спецслужби. МУР розпочався без участі Петрова, але потім той перебував у центрі організаційної діяльності. За звичкою, всі документи Петров-Домонтович писав під копірку у двох примірниках. Можна собі лише уявити, де опинявся кожен другий примірник.

⁸⁹ Мистецький Український Рух (1945-1948) – об'єднання українських письменників, які проживали у таборах для переміщених осіб на території Німеччини. Головою МУРу був Улас Самчук, ідеологом – Юрій Шерех.

⁹⁰ Петров В. Розвідки у 3-х томах/ Упор., авт. передмови та прим. В. Брюховецький. – К.: Темпора, 2013.

Треба відзначити, що Юрій Шерех визнає заперечення Донцовим народництва, української провінційності, ствердження ворожості України та Росії, потребу політичної організації. Однак, на його думку, «Донцов не може зрозуміти, що не те саме хаос різноспрямованих сил, – таким він застав українство напочатку своєї діяльності, – і єдність різнохарактерних, але на одне скерованих сил – до якого етапу українство переходить тепер. (...) Етап вістниківства в нашому громадському житті минув. Живемо на етапі МУРу. І боротьба епігонів вістниківства з концепцією МУРу означає, беручи об'єктивно, послаблення українського національного фронту і тим самим підтрим ворогів українства і передусім головного ворога – російсько-більшевицького». [304; 88] Тут особливу цікавість викликає незвична для Шереха національно-визвольницька риторика. Вона дає уяву про атмосферу тодішніх дискусій.

Порівнюючи Віктора Домонтовича і Тодося Осьмачку, він каже, що як літератори вони подають один одному руки, «попри все це їх основне і вирішальне: зголошення української людини на свою концепцію людського і людяного в нашій технічній добі; заперечення технічної доби не в ім'я трагічного гуманізму, а в ім'я права на почуття, права на гармонійний розвиток вільного індивіда». [303; 375] Пізніше Шерех, ставши Шевельовим, відмовився як від ідеї національно-органічного стилю, так і від того, що «він сам, чи хто-небудь інший, може мати якусь місію».⁹¹ Після доби МУРу, що зазнав ідеологічного краху під ударами консервативної «групи Державина-Ореста» [Там само; 21], Шерех-Шевельов вже не сподівається стати речником покоління, подібно до Дмитра Донцова чи Миколи Хвильового.

Дискутуючи з МУРом, Донцов звертається з відкритим листом до його голови, колишнього вістниківця Уласа Самчука, який виступає на високій посаді весільним генералом.⁹² Цей виступ з позицій старої вістниківської риторики можна вважати одним з останніх яскравих есеїв, що завершує попередню епоху. Ми бачимо конфлікт «мобілізаційної» доктрини, коли нація згуртовується для війни за фізичне і культурне виживання, та багатоголоссям Західного світу. У новій еміграційній дійсності українців ніхто не дискримінував. Захід давав можливість будь-якій людині реалізовуватися за її власним бажанням.

Вибуховий феномен МУРу був пов'язаний з відчуттям свободи, яку українські письменники отримали з іншого боку «залізної завіси». Тепер вони мали можливість говорити, читати, писати і друкувати абсолютно все. Після завершення Другої світової війни не лише українські емігранти разом і кожен персонально, але й цілі Західні держави, де вони опинилися, протистояли СРСР.

⁹¹ Він казав мені про це у Києві влітку 1992 р.

⁹² Лист до Голови МУРу У. Самчука // Донцов Д. Літературна есеїстика. – Дрогобич, 2010. – С.564-577.

Дмитро Донцов закидає Самчуку, що той, колишній «вістниківець», зрадив свої ідеали. Хто він насправді був раніше і ким є тепер? Чому дозволяє від імені МУРу робити нападки на «Вістник» і його головного редактора? Хіба вони разом не працювали, не боролися за чистоту ідей і справжню українську літературу? Донцов у публіцистичному запалі просить Уласа Самчука не відповідати публічно, а тільки самому собі, на самоті із совістю. Той же не зовсім тямить, про що йдеться. Самчук живе літературним життям, не заглиблюючись в ідеологічні перипетії.

У книжці «Планета Ді-Пі» 25 серпня 1947 р. він напише: «І всі його (Донцова) тези є дуже всім знані, його аргументи також знані і дискутувати з ним це значить, ще раз і ще раз клепати давно оклепане і тим самим тратити лишень дорогий для мене час. І тим більше, що в багатьох питаннях я з ним погоджуюсь, це аксіоми, з якими годі сперечатися». [257; 244] Він, виявляється, і не думав конфліктувати з Донцовим: «Отже, докажи, що ти не верблюд. Що ти не містив ніякого нападу і погоджуєшся з засадами «льовляности, толерантности та пошани»? І якому ти служиш Богові. (...) Я весь час переживаю депресію, надзвичайно поганий настрої, а також закріплюється хвороба шлунку». [Там само; 246]

У часи МУРу вістниківська доба не втратила для Самчука своєї чарівності й актуальності. «Пізніше я не міг бути у Львові тілом, але завжди бував там духом. Бо ж це у Львові, на відомій вулиці Чарнецького 26, регулярно кожного місяця появлявся наш грізний «Вістник» з своїм апокаліптичним знаком пантери і тут автократично царствував, ніби дуче у палаці Венеція, наш дуче Д.Д., тобто Д.Донцов». [258; 94] Він згадає про неї, як про старі, добрі, кращі часи. «Вістник» був для мене ареною, де я виступав поруч таких змагунів нашої волютаристичної еліти, як Маланюк, Липа, Мосендз, Ольжич, Теліга, Кравців, Клен, які творили також знану «квадригу», що була фокусом цього грона. Склад її постійно мінявся з огляду на певні закони, властиві таким ідеологічним формаціям». [Там само; 95] Тобто для Уласа Самчука ідеологічно був прийнятний ЛНВ («Вістник») у міжвоєнну добу, так само, як МУР – по Другій світовій війні.

Роман Бжеський писав, що «ставити Донцова «поза націоналізмом» – майже те саме, що ставити Леніна «поза більшовизмом» (...) Сміємо запевнити, коли когось з дрібних «ворогів» Донцова і згадає історія української думки, то лише тільки як несуттєвий дрібний додаток у великому розділі, присвяченому Донцову». [283; 2] На цій полемічній ноті завершується доба чинного націоналізму, пов'язаного з міжвоєнним часом, постаттю Дмитра Донцова та редагованих ним журналів «Літературно-Науковий Вістник» і «Вістник».

КОНТЕКСТИ І ГОРИЗОНТИ

Будь-яке історичне явище може бути представлене з погляду питомого змісту, контекстуального своєму часові, або ж віднесене до розуміння, що здійснюється у горизонті сучасності. Відмінність полягає у риторичних і поняттєвих нашаруваннях. Вони створюють додатковий набір критики й вимог, покликаних узгодити часові горизонти: методологічний, ідеологічний, термінологічний, морально-етичний та ін. Мова йде про створення відповідного балансу між цими горизонтами, про можливість зрозуміти історичне явище тут і тепер, не втрачаючи його контекстуального розуміння. Головні небезпеки на цьому шляху пов'язані зі спробами ввести аудиторію в оману, або ж, в термінах Умберто Еко, впаданням у «параноїдальну інтерпретацію».

Історія збройного опору бездержавної нації найлегше надається до маніпулювання. На відміну від вивчення відповідної політики, що формувалася мовою офіційних документів від імені воюючих держав, у студіях чинного та організованого українського націоналізму набагато частіше беруться до уваги другорядні джерела, судження, висловлені у дискусіях, та приватні документи. Вибірковість історичних свідчень («за» чи «проти») зумовлюється фактичним продовженням війни, що тепер має політичний та масово інформаційний характер. Хоч за відсутності легалізованої (державою) системи прийняття політичних рішень, доречним було б прискіпливо вивчати спрямованість фактично здійснюваної української визвольної політики.

Адже умови підпілля й партизанської війни, а також значною мірою селянської війни⁹³, із загостреним відчуттям «свій / чужий», дозволяють акцентуваному дослідникові зосереджуватися винятково на прикладах нетерпимості до «ворожої» релігії, ідеології, етнічної приналежності, висувати звинувачення у «неполіткоректних» намаганнях українців створити національну державу. Натомість у міжвоєнну добу та під час Другої світової війни на території всієї Європи домінували уявлення про національні

⁹³ У селянських війнах брали участь переважно гомогенні групи, із спільними характеристиками місця проживання, мови, культурних традицій, етнічного походження, релігійної та конфесійної приналежності, економічних інтересів, політичних преференцій тощо.

держави у «традиційних» чи «історичних» межах. Це змушує нас значною мірою контекстуалізувати розуміння подібності й відмінності українського національно-визвольного руху з тогочасними уявленнями.

Його антиімперська спрямованість була пов'язана з відчуттям справедливості стосовно права нації на самовизначення і створення власної незалежної держави, рівної серед рівних у геополітичному та культурному ареалі Європи.

Чинний націоналізм Дмитра Донцова виступає одним із джерел, інтелектуальним підґрунтям та, до певної міри, складовою частиною т.зв. організованого націоналізму. Обидва вони не подають чіткої політичної моделі майбутньої української держави. Ця тема висвітлюється спорадично, оскільки націоналістичний резистанс зосереджується на процесі виборювання цієї держави. Тобто головним питанням було не «що?», а «як?» Дмитро Донцов фактично веде мову про інтеграцію України в Європу. А це стало б можливим лише після створення незалежної української держави.

Через розчарування неуспішним державотворчим досвідом таких демократичних державних утворень, як Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка, пріоритети лідерів національно-визвольної боротьби неминуче змінювалися на формуванні нової на той час націоналістичної ідеології та створенні нелегальних воєнізованих структур. Демократичний шлях здобуття незалежності відкидається як неефективний в умовах розподілу української території між державами-сусідами. Чинні законодавчі системи цих країн оголошуються окупаційними та не беруться до уваги. Однак не має ніяких підстав ототожнювати такий політичний поворот з переходом українських націоналістів на позиції популярних у міжвоєнну добу тоталітарних рухів, насамперед за італійськими та німецькими зразками.

Вони дійсно були популярними у націоналістичному середовищі через свою антирадянську спрямованість та успіхи загальнонаціональної мобілізації – першочергове завдання, що його ставила перед собою Організація Українських Націоналістів напередодні Другої світової війни. Розглядаючи нацистську Німеччину як ситуативного союзника проти СРСР, українські націоналісти, тим не менше, не пішли на створення маріонеткової держави. Вже з перших днів нацистсько-радянської війни вони входять у конфлікт з німецькою окупаційною владою, розгортають підпілля, а через рік, у 1942 р., створюють Українську Повстанську Армію.

Такий розвиток подій був цілком суголосний антиімперській спрямованості ідеології українського націоналізму. Все більшої популярності набуває гасло «Свобода народам! Свобода людині!» Висувається концепція національно-визвольної революції в межах СРСР з метою руйнування цієї «тюрми народів». У міжвоєнні роки політика не лише Німеччини та СРСР, але практично всіх держав-сусідів стосовно України та українців мала імперський та колонізаторський ха-

раक्टर. Виняток складала Чехословаччина, яка, однак, наражалася на подібні внутрішні проблеми.

Тому, беручи до уваги теперішні вимоги демократії та плюралізму, в ретроспективних оцінках українського націоналістичного резистансу ми не можемо не враховувати тогочасні реалії. Цей рух став універсальним в тому розумінні, що в ньому знайшлося місце представникам різних політичних сил (від католиків до членів Комуністичної Партії Західної України, від росіян до представників середньоазіатських народів), хто відстоював державну незалежність України чи стояв на антиімперських позиціях (знову ж таки підтримуючи концепцію створення національних держав⁹⁴ на території СРСР).

Український націоналістичний резистанс – це насамперед національно-визвольний рух. Його метою було створення незалежної української держави. Він потребує глибокого вивчення з погляду своїх питомих особливостей, європейських історично-культурних традицій та у взаємодії з різними національно-визвольними й антикомуністичними рухами міжвоєнної доби. Його не можна розуміти винятково в рамках концепцій і термінів, створених з приводу та заради розуміння інших національних рухів, насамперед шовіністичних. Тому потрібно відкинути спроби безпосередньої адаптації таких означень, як інтегральний націоналізм (Франція), фашизм (Італія) чи нацизм (націонал-соціалізм – Німеччина).⁹⁵

Основні риси українського націоналізму міжвоєнної доби та часів Другої світової війни – близькість до політичних традицій європейського консерватизму, християнської демократії (через індивідуальну пов'язаність багатьох членів і лідерів з антикомуністичною, консервативною та надзвичайно популярною УГКЦ⁹⁶), наслідування тоталітарних рухів (через антикомуністичну спрямованість, економічні успіхи, мілітаризм, націленість на загальнонаціональну мобілізацію), симпатизування ідеям соціальної справедливості (оскільки основну соціальну базу націоналістичного резистан-

⁹⁴ Поняття національної держави більшою мірою асоціювалося з прагненням звільнитися від імперських зазіхань, ніж означало намагання створити власний «авторитарний простір». Сьогодні з незалежною державою пов'язуються надії на подальший розвиток демократії взагалі, оскільки функціональність законодавчих систем здійснюється не на глобальному, а на національному рівні.

⁹⁵ Близькі аналогії з маріонетковими режимами бездержавних (до війни) європейських народів та подібними, на перший погляд, партизанськими рухами також виглядають сумнівними. Адже українські націоналісти від 1941 р. не співпрацювали і не одержували допомоги від основних гравців Другої світової війни – Німеччини, СРСР, Великої Британії.

⁹⁶ Не слід забувати про взаємодію визвольного руху з Українською Православною Церквою, в силу історичних обставин, не такою згуртованою, як Греко-Католицька.

су складало селянство). У 1920-1950-х рр. націоналістичний рух повністю перебрав на себе захист національних інтересів бездержавної нації.

Співпраця з тоталітарними державами була відкинута відразу після зіткнення з їхньою імперіалістичною політикою. Також українському націоналізмові не були притаманні расові теорії, що підкреслювали б «неповноцінність» тих, хто протистояв ідеям державної незалежності України. Розвиток лівих тенденцій ускладнювався протистоянням з глобальним комуністичним рухом, запереченням вульгарного матеріалізму тогочасної марксистської риторики, а також відсутністю можливості дбати про соціальну справедливість у власному суспільстві, що розвивалося б у незалежній державі.

Важливий наголос універсального значення націоналізму робить Ярослав Дашкевич. Він підкреслює, що націоналізм не суперечить демократії. Антонімом до націоналізму він розглядає поняття національного нігілізму, а не демократії [40; 751]. Оскільки «націоналізм – категорія виключно ідеологічного ряду; демократія – з ділянки теорії держави» [Там само; 752]. Дашкевич подає традиційну логіку визначення українського націоналізму: «якщо ти борешся за незалежну державу, її збереження, ти – націоналіст»; «можна поділяти націоналізм на поневолених та панівних націй» [Там само; 754]. Відтак «виходячи з теорії та практики дій імперських держав по відношенні до української нації, носіями українського націоналізму треба вважати повну гаму політичних течій – від націонал-комуністів до монархістів, якщо вони були і є за незалежну українську державу. Бо і винищували їх усіх у минулому за український націоналізм» [Там само; 755]. Ця термінологічна невизначеність повинна братися до уваги як факт і домінуючий означувальний чинник.

Ідеологічне протистояння Дмитра Донцова з лівими українськими інтелектуалами з одного боку та В'ячеславом Липинським – з другого слід розглядати не як повне заперечення завдань демократичного і навіть, у деяких позиціях, громадянського суспільства (саме так ми можемо трактувати цей спектр сьогодні). Мова йшла про пріоритетність завдань для політичного порядку денного міжвоєнного часу. Спочатку треба було створити державу, що уможливила б створення українського суспільства, а потім вирішувати різноманітні внутрішні проблеми його розвитку. Дмитро Донцов ставить у центр уваги не політичну модель незалежної української держави, а шлях до неї.

Особливу роль в розвитку націоналістичного руху відіграло інтелектуальне коло, згуртоване Дмитром Донцовим навколо «Літературно-Наукового Вістника» і «Вістника». Не зважаючи на те, що значна його частина мала безпосереднє відношення до збройного опору, середовище вістниківців було ідейно й естетично поліфонічним. Ці журналісти, письменники, публіцисти, есеїсти, науковці почували себе мобілізованими не

так Донцовим чи ОУН, як межевою добою в історії України, коли нація, без перебільшення, балансувала на межі життя і смерті. Це був їх особистий, екзистенційний вибір. Значною мірою завдяки організаторській діяльності Дмитра Донцова та висуненій ним ідеологічній доктрині, вістниківці формували інтелектуальне тло національно-визвольної боротьби.

Вістниківці надолужували інтелектуальне провалля кількох століть бездержавности. Їхня спадщина зробила українське суспільне мислення державницьким, позбавила його комплексів меншовартости й сумнівів у тому, що українці можуть мати власну незалежну державу. Також дуже важливо, що вони прищепили українському політичному проєвропейську риторичку, назавжди пов'язавши його не лише з мрією про самостійну Україну, але також з намірами інтегруватися до європейської спільноти. З погляду сьогодення їхня діяльність проєктується на той головний ціннісний елемент привабливості, що пов'язується з дискурсом свободи, на відміну від не-свободи марнування історичного часу в межах Російської імперії.

У такий спосіб зрозумілий дискурс свободи, як вимога політичних і громадянських свобод та «вільного ринку ідей» у незалежній державі, відкриває ліберальну складову українського націоналізму. Адже головна теза українського націоналізму – це ідея визволення. Проте вона не корелюється з такими позиціями, як недавнє визнання багатьма західними політиками та інтелектуалами «права» українців жити в СРСР, з теперішньою згодою на збереження в Україні пострадянських, посттоталітарних і постколоніальних деформацій.

Здебільшого конфлікти між націоналізмом та іншими ідеологіями виникають не на підставі відмінної політичної філософії, а тоді, коли ідеологічні підходи (байдуже які – ліберальні, марксистські, консервативні) подаються у самодостатній площині, ігноруючи право нації на самовизначення, протиставляючись державі і суспільству, не включаючи у перелік своїх цінностей об'єднувальні чинники. Проблеми починаються тоді, коли хтось намагається протиставити право на свободу слова праву мати масмедіа рідною мовою.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

1. *Андрієвський Д.* Дві Франції // Літературно-Науковий Вістник. – 1926. – Ч.5.
2. *Антонович М.* Листи О. Кандиби до Є. Онацького // Український історик. – 1985. – Ч.1-4. – Рік XXII.
3. *Антонович М., Сербин Р.* Документи про участь Шварцбарда в комуністичній ячейці в Парижі: Наук. збірн. УВАН. IV. – Нью-Йорк, 1999.
4. *Армсторнг Д.* Український націоналізм // Зустрічі (Варшава). – 1991. – Ч.2.
5. *Бабій О.* Літературні журнали в 1922-23 р. // Літературно-Науковий Вістник. – 1923. – Ч.7.
6. *Баган О.* Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. – Дрогобич, 1994.
7. *Баган О.* Українська культура: звідки і куди // Українські проблеми. – 1995. – Ч.2.
8. *Баган О., Гузар З., Червак Б.* Лицарі духу. – Дрогобич, 1996.
9. *Баган О.* Готика – як стиль і настрої. До джерел художнього стилю Леоніда Мосендза // Українські проблеми. – 1998. – Ч.2.
10. *Баган О.* Дмитро Донцов, вістниківство, націоналізм: питання спадщини і спадковості // Донцов Д. Літературна есеїстика. – Відродження, Дрогобич, 2010.
11. *Бачинська-Донцова М.* Теліги (Жмут спогадів) // ЛНВ. – 1948. – Кн. 1 (на чужині).
12. *Бачинська О.* З думок про Дмитра Донцова // Маловивчені сторінки історії України. – Херсон, 1996.
13. *Бачинський Ю.* Україна Irredenta. – Берлін, 1924.
14. *Бедрій А.* Вплив Дмитра Донцова на формування ОУН // Авангард, 1983. – Ч.6.
15. *Бедрій А.* Світоглядowo-ідейна біографія Дмитра Донцова до 1913 року // Визвольний Шлях. – 1983. – Ч.11-12.
16. *Безсмертний Р.* Соціально-політичний устрій українського суспільства (концепція Д.Донцова). – К., 1997.
17. *Бергсон А.* Два источника морали и религии. – М., 1994.
18. *Берлін І.* Націоналізм // Зустрічі (Варшава). – 1991. – Ч.2.
19. *Білецький Л.* Основи літературно-наукової критики. – Прага, 1925.
20. *Бут І.* В обіймах Ізраїля // Вістник. – 1939, № 3.
21. *Валіцький А.* В полоні консервативної утопії. – Київ, 1998.
22. *Васькович Г.* Національна ідеологія Донцова // Вишкільний курс. – Ч.2. Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні

- XIX-XX стол. – Брюссель; Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк; Торонто, 1976-1977.
23. Віконська Д. Джеймс Джойс. Тайна його мистецького обличчя. – Львів, 1934.
 24. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942-1947. – Київ, 2011.
 25. В'ятрович В. Українсько-єврейські буржуазні націоналісти Українська правда. – 28 січня 2008 р.: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/01/23/3354867/>
 26. В'ятрович В. Повстанський Гаврош Мандик Хасман // Українська правда. – 8 червня 2011 р.: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/8/41955/>
 27. Галамай С. Боротьба за визволення України (1929-1989). – Торонто; Нью-Йорк, 1991.
 28. Гнатишак М. Історія української літератури. – Прага, 1941.
 29. Гординський Я. Літературна критика підсоветської України. – Львів, 1939.
 30. Грабович Г. У пошуках великої літератури. – К., 1993.
 31. Грушевський М. З політичного життя Старої України. – К., 1917.
 32. Грушевський М. До упорядкування українського правопису // Літературно-Науковий Вістник. – 1926. – Ч.3.
 33. Гундорова Т. Постмодернізм і постструктуралізм: питання текстуральності // Світовид. – 1996.
 34. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискусія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів, 1997.
 35. Гунчак Т. Українсько-єврейські стосунки під час советської та німецької окупацій // Ключові проблеми історіографії Другої світової війни. – Київ, 2011.
 36. Геркен-Русова Н. Героїчний театр. – Львів, 1939.
 37. Дашкевич Я. Нація та націоналізм: теоретичні проблеми й історіографічні висновки // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип.9.
 38. Дашкевич Я. Роман Бжеський, життя й історико-публіцистична діяльність // Українські проблеми. – 1998. – Ч.1.
 39. Дашкевич Я. Дмитро Донцов, Євген Маланюк // Україна. Наука і культура. – К., 1999. – Вип.30.
 40. Дашкевич Я. «... учи неложними устами казати правду». – Львів, 2011.
 41. Дейвіс Н. Європа. Історія. – Київ, 2000.
 42. Де Ружемон Д. Відкритий лист до європейців // Всесвіт. – 1994. – Ч.2.
 43. Денисенко О. Шукання козацтва // Українські проблеми. – 1994. – Ч.3.
 44. Державин В. Три роки літературного життя на еміграції (1945-1947) // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики. – К., 1994. – Кн.3.
 45. Десять заповідей Української Народної Партії // Українські проблеми. – 1994. – Ч.3.
 46. Джерела до новітньої історії України. – Т.3. Матеріали до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів 1857-

1933. (Редактори Богдан Струмінський і Марта Скорупська у співпраці з Едвардом Касинцем і Наталею Лівницькою-Холодною). – Нью-Йорк, 1992. – Т. 3.
47. *Дмитрий Донцов* // Антифашист. - <http://antifashist.com/people/19236-dmitrij-doncov.html>
48. *Донцов Д.* Школа а релігія. – Львів, 1910.
49. *Донцов Д.* Сучасне політичне положення нації і наші завдання. – Львів, 1913.
50. *Донцов Д.* Модерне москвофільство. – К., 1913.
51. *Донцов Д.* З приводу одної ересі. – К., 1914.
52. *Донцов Д.* До моїх політичних однодумців. – б/м, 1915.
53. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. – Вінниця, 1917.
54. *Донцов Д.* Леся Українка // Літературно-Науковий Вістник. – 1918. – Ч.4-6.
55. *Донцов Д.* Культура примітивізму. – Черкаси; К., 1919.
56. *Донцов Д.* Поетка українського рісорджімента (Леся Українка) // Літературно-Науковий Вістник. – 1922. – Ч.1.
57. *Донцов Д.* Наші цілі // Літературно-Науковий Вістник. – 1922. – Ч.1.
58. *Донцов Д.* До старих богів! // Літературно-Науковий Вістник. – 1922. – Ч.3.
59. *Донцов Д.* На два фронти // Заграва. – 1923. – Ч.9.
60. *Донцов Д.* По п'ятьох роках // Заграва. – Ч. 15. – 1923.
61. *Донцов Д.* Bellua sine capite // Літературно-Науковий Вістник. – 1923. – Ч.1.
62. *Донцов Д.* Драгоманів і ми // Літературно-Науковий Вістник. – 1923. – Ч.3.
63. *Донцов Д.* Криза української літератури // Літературно-Науковий Вістник. – 1923. – Ч.4.
64. *Донцов Д.* Atrophia cerebri (до психології рідного філістерства) // Літературно-Науковий Вістник. – 1923. – Ч.7.
65. *Донцов Д.* Про молодих // Літературно-Науковий Вістник. – 1923. – Ч.11.
66. *Донцов Д.* Агонія одної доктрини (Під новий рік) // Літературно-Науковий Вістник. – 1924. – Ч.1.
67. *Донцов Д.* В.Ленін // Літературно-Науковий Вістник. – 1924. – Ч.3.
68. *Донцов Д.* Церква і націоналізм // Літературно-Науковий Вістник. – 1924. – Ч.5.
69. *Донцов Д.* «Той перший» (Пам'яті Петра Великого) // Літературно-Науковий Вістник. – 1925. – Ч.3.
70. *Донцов Д.* Пансько-мужицький центавр і неомонархізм // Там само. – 1925. – Ч.4.
71. *Донцов Д.* Три роки відновленого Л.Н.Вістника // Літературно-Науковий Вістник. – 1925. – Ч.7-8.
72. *Донцов Д.* Українсько-совітські псевдоморфози // Літературно-Науковий Вістник. – 1925. – Ч.12.
73. *Донцов Д.* Націоналізм. – Львів; Жовква, 1926.

74. Донцов Д. Від Пілсудського до Скшинського // Літературно-Науковий Вістник. – 1926. – Ч.1.
75. Донцов Д. До старого спору // Літературно-Науковий Вістник. – 1926. – Ч.4.
76. Донцов Д. Пам'яті великого вигнання (До 65 роковин смерті Т.Шевченка) // Літературно-Науковий Вістник. – 1926. – Ч.5.
77. Донцов Д. Трагедія Франка // Літературно-Науковий Вістник. – 1926. – Ч.6.
78. Донцов Д. Симон Петлюра // ЛНВ, № 7-8, 1926.
79. Донцов Д. Кінець Великого Інквізиторів і партія // Літературно-Науковий Вістник. – 1926. – Ч.9.
80. Донцов Д. Крок вперед (До «літературного» спору) // Літературно-Науковий Вістник. – 1926. – Ч.10.
81. Донцов Д. Консолідація москвофільства // Літературно-Науковий Вістник. – 1926. – Ч.11.
82. Донцов Д. Що таке інтернаціоналізм? – Львів, 1927.
83. Донцов Д. 1927. // Літературно-Науковий Вістник. – 1927. – Ч.1.
84. Донцов Д. Поет твердої душі (В.Стефаник) // Літературно-Науковий Вістник. – 1927. – Ч.2.
85. Донцов Д. «Шатость малоросійская» // Літературно-Науковий Вістник. – 1927. – Ч.3.
86. Донцов Д. Шевченкові роковини (варіант) // Літературно-Науковий Вістник. – 1927. – Ч.5.
87. Донцов Д. Жовтень і май // Літературно-Науковий Вістник. – 1927. – Ч.6.
88. Донцов Д. Марко Черемшина // Літературно-Науковий Вістник. – 1927. – Ч.7.
89. Донцов Д. Дві революції // Літературно-Науковий Вістник. – 1927. – 8.
90. Донцов Д. «Патріотизм» і націоналізм // Літературно-Науковий Вістник. – 1927. – Ч.9.
91. Донцов Д. Микола Макіявель // Літературно-Науковий Вістник. – 1927. – Ч.10.
92. Донцов Д. Memento (До паризького процесу) // Літературно-Науковий Вістник. – 1927. – Ч.11.
93. Донцов Д. Юнацтво і пласт. – Львів, 1928.
94. Донцов Д. За завтрішній день // Літературно-Науковий Вістник. – 1928. – Ч.1.
95. Донцов Д. В путях фрази // Літературно-Науковий Вістник. – 1928. – Ч.6.
96. Донцов Д. Проблема поколінь // Літературно-Науковий Вістник. – 1928. – Ч.7-8.
97. Донцов Д. Невільники доктрини // Літературно-Науковий Вістник. – 1928. – Ч.9.
98. Донцов Д. Патріа чи Еклезія // Літературно-Науковий Вістник. – 1928. – Ч.10.
99. Донцов Д. Росія чи Європа? (До літературної суперечки) // Літературно-Науковий Вістник. – 1929. – Ч.1.

100. *Донцов Д.* Спростачений Прометей («Тарас Шевченко» ВУФКУ) // Літературно-Науковий Вістник. – 1929. – Ч.1.
101. *Донцов Д.* Да саро // Літературно-Науковий Вістник. – 1929. – Ч.2.
102. *Донцов Д.* Дух американізму // Літературно-Науковий Вістник. – 1929. – Ч.4.
103. *Донцов Д.* Жанна д'Арк (Історія і легенда) // Літературно-Науковий Вістник. – 1929. – Ч.6.
104. *Донцов Д.* Криве дзеркало української літератури // Літературно-Науковий Вістник. – 1929. – Ч.10.
105. *Донцов Д.* Що таке «українізація» України? // Літературно-Науковий Вістник. – 1929. – Ч.12.
106. *Донцов Д.* Єдине, що на потребу (новорічні рефлексії) // Літературно-Науковий Вістник. – 1930. – Ч.1.
107. *Донцов Д.* Маса і провід // Літературно-Науковий Вістник. – 1930. – Ч.3-4.
108. *Донцов Д.* Естетика декадансу // Літературно-Науковий Вістник. – 1930. – Ч.9-10.
109. *Донцов Д.* Post Scriptum (До «Естетики декадансу») // Літературно-Науковий Вістник. – 1930. – Ч.12.
110. *Донцов Д.* Від Карла Маркса до Адама Сміта (Вигляди совітського самодержав'я) // Літературно-Науковий Вістник. – 1931. – Ч.10.
111. *Донцов Д.* Наше літературне гетто // Літературно-Науковий Вістник. – 1932. – Ч.1.
112. *Донцов Д.* Нині і Вчора // Літературно-Науковий Вістник. – 1931. – Ч.3.
113. *Донцов Д.* Май 1871 – Май 1931. // Літературно-Науковий Вістник. – 1931. – Ч.5.
114. *Донцов Д.* Федір Достоевський // Літературно-Науковий Вістник. – 1931. – Ч.6.
115. *Донцов Д.* Про актуальні речі // Літературно-Науковий Вістник. – 1932. – Ч.3.
116. *Донцов Д.* Про актуальні речі (2-й діалог) // Літературно-Науковий Вістник. – 1932. – Ч.4.
117. *Донцов Д.* Про соціал-ідіотів // Літературно-Науковий Вістник. – 1932. – Ч.5.
118. *Донцов Д.* Свіська молодь і ми // Вістник. – 1933. – Ч.1.
119. *Донцов Д.* Партія чи Орден // Вістник. – 1933. – Ч.2.
120. *Донцов Д.* Колтунський консерватизм (відповідь живим трупам) // Вістник. – 1933. – Ч.3.
121. *Донцов Д.* Сумерк марксизму // Вістник. – 1933. – Ч.4.
122. *Донцов Д.* Кінець російської революції // Вістник. – 1933. – Ч.5.
123. *Донцов Д.* Микола Хвильовий // Вістник. – Ч.7-8, 1933.
124. *Донцов Д.* Агонія большевизму і Еклезіяст // Вістник. – 1933. – Ч.9.
125. *Донцов Д.* Конгрес мертвих душ і революція зправа // Вістник. – 1933. – Ч.10.
126. *Донцов Д.* Болячка демократизму // Вістник. – 1933. – Ч.12.

127. *Донцов Д.* По трупах ілюзій // Вістник. – 1934. – Ч.1.
128. *Донцов Д.* Чи Захід?.. // Вістник. – 1934. – Ч.5.
129. *Донцов Д.* Бунт філістрів (про «етику») // Вістник. – 1934. – Ч.6.
130. *Донцов Д.* Санчо Панса в нашій дійсності // Вістник. – 1934. – Ч.7.
131. *Донцов Д.* Точка над «І» // Вістник. – 1934. – Ч.10.
132. *Донцов Д.* Про демагогістів або вождів народу (з невиданого грецького рукопису вільний переклад) // Вістник. – 1934. – Ч.11.
133. *Донцов Д.* «Козак із мільйона свинопасів» // Вістник. – 1935. – Ч.5.
134. *Донцов Д.* Могікани демократії // Вістник. – 1935. – Ч.10.
135. *Донцов Д.* «Попутчикам» (відповідь) // Вістник. – 1935. – Ч.12.
136. *Донцов Д.* Патріотизм. – Львів, 1936.
137. *Донцов Д.* Дурман соціалізму. – Львів, 1936.
138. *Донцов Д.* Наша доба і література. – Львів, 1937.
139. *Донцов Д.* 1937 // Вістник. – 1937. – Ч.1.
140. *Донцов Д.* Авіронове насіння // Вістник. – 1937. – Ч.11.
141. *Донцов Д.* Пам'яті великої бунтарки (Леся Українка) // Вістник. – 1938. – Ч.2.
142. *Донцов Д.* «Аншлюс» і мафія // Вістник. – 1938. – Ч.3.
143. *Донцов Д.* Череди чи еліта // Вістник. – 1939. – Ч.2.
144. *Донцов Д.* Березень 1939 // Вістник. – 1939. – Ч.4.
145. *Донцов Д.* Загадка III-ої імперії // Вістник. – 1939. – Ч.5.
146. *Донцов Д.* На маргінесі нового пакту // Вістник. – 1939. – Ч.9.
147. *Донцов Д.* Дванайцята година // Батава. – 1941. – Ч.6.
148. *Донцов Д.* Каста – не партія // Батава. – 1941. – Ч.5.
149. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. – Прага, 1944.
150. *Донцов Д.* 50-ліття РУП // Українець-Час (кінець 40-х або початок 50-х років). – Ч.22 (188).
151. *Донцов Д.* Лист до голови «МУР»-у У. Самчука. (Окрема відбитка). – б/м, 1947.
152. *Донцов Д.* Поетка вогняних меж. Олена Теліга. – Торонто, 1953.
153. *Донцов Д.* Туга за героїчним. – Лондон, 1953.
154. *Донцов Д.* Рік 1918 – Київ-Торонто, 1954.
155. *Донцов Д.* Московська отрута. – Торонто, 1955.
156. *Донцов Д.* Підстави нашої політики. – Нью-Йорк, 1957.
157. *Дорошенко В.* Літературно-Науковий Вістник (з нагоди 50-річчя заснування) // ЛНВ. – 1948. – Кн. 1 (на чужині).
158. *Дорошенко Д.* З минулого. – Варшава, 1939. – Т.2.
159. *Дужий П.* Степан Бандера – символ нації. – Львів, 1996. – Ч. 1.
160. *Євген Коновалець* та його доба. – Мюнхен, 1974.
161. *Єфремов С.* Щоденники. 1923-1929. – К., 1997.
162. *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. – Сучасність, 1983.
163. *Животко А.* Сучасне українське письменство поза ССРСР. – Прага, 1937.
164. *Животко А.* Історія української преси. – Мюнхен, 1989-1990.
165. *Жидівські «культуртрегери» і Франція* // Вістник. – 1939, № 3.

166. *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – Київ, 1992, 1996 (перевидання).
167. *Задеснянський Р.* Правда про Мосендза і його твори. – Торонто, 1977.
168. *Зайцев О., Беген О., Стефанів В.* Націоналізм і релігія. Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920-1930-ті роки). – Львів, 2011.
169. Збірник на пошану професора Володимира Моренця. До 60-річчя від дня народження: Слово, яке тебе обирає / Передмова: Моренець В. «Я прожив життя між Богом даних поетів...» Розмова напередодні ювілею / Упоряд. В. Панченко, Т. Ярошенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2013.
170. *Зеров М.* Леся Українка // Книгарь. – 1919. – Ч.21.
171. *Іванишин В.* Українська Церква і процес національного відродження. – Дрогобич, 1990.
172. *Іванишин В.* Нація. Державність. Націоналізм. – Дрогобич, 1992.
173. *Іванишин П.* Олег Ольжич – герольд нескореного покоління. – Дрогобич, 1996.
174. *Ільницький М.* Західноукраїнська і емігрантська поезія 20-30-х років. – К., 1992.
175. *Ільницький М.* Юрій Дараган – перший поет «Празької школи» // Вісник МАУ. – К., 1993. – Ч.1.
176. *Ільницький М.* Критики і критерії. – Львів, 1998.
177. *Ісайв П.* Католицький патріотизм і модерний націоналізм // Дзвони. – 1935. – Ч.8-9.
178. *Ісайв П.* На фронті української книжки // Дзвони. – 1938. – Ч.1
179. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – К., 1999.
180. *Кахане Д.* Щоденник Львівського гетто. – Київ, 2003 р.
181. *Качуровський І.* Творчість Юрія Клена на тлі розвитку українського парназизму // Клен Ю. Твори. – Нью-Йорк, 1992. – Т.1.
182. *Квіт С.* Трагічний оптимізм Дмитра Донцова // Слово і час. – 1993. – Ч.3.
183. *Квіт С.* Літературно-критична й журналістська діяльність Михайла Рудницького у 1910-1930-х роках. – К., 1997.
184. *Квіт С.* Масові комунікації. – Київ, 2008.
185. *Квіт С.* Герменевтика стилю. – Київ, 2011.
186. *Квіт С.* Норман Дейвіс про об'єктивність і суб'єктивність історика // Персональний журнал Сергія Квіта: <http://goo.gl/vlufN>
187. *Кедровський В.* Погроми на Україні // Вісник. – 1933, № 7-8.
188. *Кириленко В.* Доктрина Донцова сьогодні // Українські проблеми. – 1995. – Ч.1.
189. *Кісь Р.* Фінал «Третього Риму». Російська місянянська ідея на зламі тисячоліть. – Львів, 1998.
190. *Клейнер І.* Анекдотична трагедія. – Мюнхен, 1974.
191. *Клейнер І.* Національні проблеми останньої імперії. – Париж, 1978.
192. *Клейнер І.* Владімір (Зеєв) Жаботинський і українське питання. – К.; Торонто; Едмонтон, 1995.

193. Клен Ю. Ще раз про сіре, жовте і про Вістниківську квадригу // Вістник. – 1935. – Ч.6.
194. Климишин М. В поході до волі. – Торонто, 1975. – Т.1.
195. Климишин М. В поході до волі. – Детройт, 1998. – Т.2.
196. Косач Ю. Юрій Липа (до двохріччя смерті) // Юрій Липа (1900-1944): Збірник. – Женева, 1947.
197. Косик В. Україна під час другої світової війни (1938-1945). – К.; Нью-Йорк; Париж, 1992.
198. Косик В. Симон Петлюра. – Львів, 2000.
199. Кравців Б. Леонід Мосендз і його «Останній пророк» // Мосендз Л. Останній пророк. – Торонто, 1960.
200. Кравців Б. Передмова // Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк; Торонто, 1974.
201. Кузьо Т. ОУН в Україні, Д. Донцов і закордонні частини ОУН. – Сучасність. – 1992. – Ч.12.
202. Левинський В. Ідеолог українського фашизму: замітки до ідеології Дмитра Донцова. – Львів, 1936.
203. Ленін В. Повне зібрання творів. – К., 1972. – Т.23.
204. Ленін В. Повне зібрання творів. – К., 1972. – Т.24.
205. Ленкавський С. Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова // Розбудова Нації. – 1928. – Ч.7-8.
206. Леськова М. «Літературно-Науковий Вістник» як культурологічне джерело духовного відродження української нації (20-40-і роки ХХ ст.). – К., 1996.
207. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926.
208. Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – Т.1.
209. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932). – Львів; Нью-Йорк, 1998.
210. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Між історією й політикою. – Мюнхен, 1973.
211. Ліндсей Д. Коротка історія культури. – К., 1995. – Т.2.
212. Лісовий В. Драгоманов і Донцов. // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – Ч. 9.
213. Літературно-Науковий Вісник. – Кн. 1 (на чужині), 1848.
214. Лосєв І. Естетичні погляди Дмитра Донцова // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – Ч.12.
215. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932-1939. – Т.2.
216. Любченко А. Щоденник. – Львів; Нью-Йорк, 1999.
217. Любимов Л. Искусство Западной Европы. – М., 1982.
218. Макаров А. Світло українського Бароко. – К., 1994.
219. Маланюк Є. Pro domo sua // Веселка (Каліш). – 1923. – Ч.7-8.
220. Маланюк Є. Книга спостережень. – Торонто, 1962. – Т.1.
221. Маланюк Є. Книга спостережень. – Торонто, 1966. – Т.2.
222. Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН. – б/м, 1949.

223. *Милюков П.* Заявлення... // Государственная дума. Стенографические отчёты. Часть II. Четвёртый созыв. Зас. 40, 19 февраля 1914 г.
224. *Мірчук П.* Нарис історії ОУН. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк. – 1968. – Т.1.
225. *Мірчук П.* Зустрічі й розмови в Ізраїлю. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1982.
226. *Міхновський Микола.* – Кіль, б/а, б/д.
227. *Міхновський М.* Відносини до війни. Промова Підпоручика Миколи Міхновського, виголошена на першому Українському військовому з'їзді у Києві. – 6 травня 1917. – К., 1917.
228. *Міхновський М.* Десять заповідей УНП // Мірчук П. Микола Міхновський – апостол української державности. – Філадельфія, 1960.
229. *Міхновський М.* Самостійна Україна. – Тернопіль, 1991.
230. *Мищук Р.* Донцов Дмитро Іванович // Українська літературна енциклопедія. – К., 1990.
231. *Мосендз Л.* Лист до родини інженера Арсена Шумовського від 8.04.1948 р. // Слово і час. – 1997. – Ч. 10.
232. *Мотиль О.* Дмитро Донцов // Політологічні читання. – 1994. – Ч.1.
233. *Мох О.* На фронті української книжки. – Львів, 1937.
234. *Муратова К.* Мастера французкой готики. – М., 1988.
235. *Назарук О.* Український націоналізм // Поступ. – 1927. – Ч.5-6.
236. *Наймарк Н.* Геноциди Сталіна. – Київ, 2011.
237. *Неврлий М.* Муза мужности і боротьби // Ольжич О. Цитаделя духа. – Пряшів, 1991.
238. *Нечуй-Левицький І.* Українство на літературних позовах з Московщиною. – Львів, Каменярь, 1998.
239. *Онацький Є.* Дещо про фашизм в «Розбудові нації» // Розбудова нації. – 1933. – Ч.1-2.
240. *Островерха М.* Від перекладача // Макіявеллі Н. Володар. – Нью-Йорк, 1976.
241. *Перлін Є.* Дискусія про художню літературу в РСФСР // Життя й революція. – 1925. – Ч.4.
242. *Петлюра С.* Листи до Дмитра Донцова // Літературно-Науковий Вістник. – 1931. – Ч.12.
243. П.Б. «Вістник» й ідеологія Д.Донцова // Дзвони. – 1933. – Ч.3, 5, 6.
244. *Попович М.* Нарис історії української культури. – Київ, 1998.
245. *Попович М.* Послухайте філософа (інтерв'ю) // День. – 3 березня 2011 р.: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/posluhayte-filosofa>
246. Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів. – Стрий, 1941.
247. Провід Організації Українських Націоналістів. Дмитро Донцов (некролог) // Визвольний Шлях. – 1973. – Ч.5.
248. *Прокоп М.* Дмитро Донцов (1883-1973) // Сучасність. – 1973.– Ч.5.
249. *Рассел Б.* История западной философии. – М. 1993. – Т.2.
250. *Рахманний Р.* Дмитро Донцов і Микола Хвильовий, 1923-1933. – Лондон, 1984.

251. *Рахманний Р.* Дмитро Донцов і Юрій Клен // Україна атомного віку. – Торонто, 1988. – Т.2.
252. *Розенберг Р.* История искусства с древнейших времён до наших дней. – С.-Пб, 1905.
253. *Романенчук Б.* Євген Маланюк – «Кривавих шляхів апостол» // Євген Маланюк (Упорядник Оксана Керч). – Філадельфія, 1983.
254. *Рябенко С.* Слідами «Львівського погрому» Джона-Пола Химки // Історична правда. – 20 лютого 2013 р.: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/02/20/112766/>
255. *Рузвельт Т.* Про правдивий американізм. – ЛНВ, 1928. – № 2.
256. *Самостійна Україна.* – вересень 1905 р.
257. *Самчук У.* Планета Ді-Пі. – Вінніпег, 1979.
258. *Самчук У.* На білому коні. Спомини і враження. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1965.
259. *Сварник Г.* Архів Дмитра Донцова // Пам'ятки України. – 1994. – Ч.4.
260. *Сварник Г.* Листи О.Ольжича до Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1994. – Ч.4-5.
261. *Сварник Г.* Дмитро Донцов як редактор «Літературно-Наукового Вістника» (1922-1932) і «Вістника» (1933-1939) у Львові // Українська періодика: історія і сучасність. матеріали другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Львів, 1994.
262. *Сварник Г.* Чи існувала «празька школа» української літератури? // Українські проблеми. – 1995. – Ч.2.
263. *Сварник Г.* Листування Юрія Липи з Дмитром Донцовим // Українські проблеми. – 1995. – Ч.3-4.
264. *Сварник Г.* Редакторська та видавнича діяльність Дмитра Донцова львівського періоду (1922-1939) // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип.9.
265. *Сварник Г.* До ідейної біографії Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1997. – Ч.1.
266. *Сварник Г.* «Наймолодший з «п'ятірного грона» – Освальд Бургтарт (Юрій Клен). Листи до Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1999. – Ч.1-2.
267. *Сверстюк Є.* Народження української інтелігенції // Сучасність. 1992. – Ч.2.
268. *Саролеа Ш.* Большевизм і жиди // Літературно-Науковий Вістник. – 1926. – Ч.7-8.
269. *Семчишин М.* Тисяча років української культури. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985.
270. *Скоропис О.* Від видавців // Міхновський М. Самостійна Україна. – Венцляр, 1917.
271. *Сокульський І.* За право бути українцем // Українська гельсинська група. Документи і матеріали. – Торонто; Балтимор, 1983.
272. *Солонин М.* Бочка и обручи, или когда началась великая отечественная война. – Дрогобич, «Відродження», 2004.

273. Солонін М. «Наша влада буде страшною...» // «Нет блага на войне». – Москва, 2010.
274. Солонін М. «Цена победы»: Бандера как зеркало украинского национализма // Марк Солонин. Сайт истоика: http://www.solonin.org/article_tsena-pobedyi-bandera-kak
275. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк; Торонто, 1974.
276. Сосновський М. З приводу статті про д-ра Дмитра Донцова // Сучасність. – 1973. – Ч.7-8.
277. Сосновський М. Між оптимізмом і песимізмом. – Нью-Йорк; Торонто, 1979.
278. Степанів О. Напередодні великих подій. Власні переживання і думки 1912-1914. – Львів, 1930.
279. Стус В. Феномен доби (Сходження на Голгофу слави) // Твори : У 4 т., 6 кн. – Львів, 1994. – Т.4.
280. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1994.
281. Суровцова Н. Спогади. – Київ, 1996.
282. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. – Київ, 2012.
283. Українець П. Донцов у світлі сьогодення. – б/м, 1948.
284. Ушкалов Л. Біблійна герменевтика в літературі українського Бароко // Другий міжнародний конгрес україністів. – Львів, 1993.
285. Ушкалов Л. Aurea Libertas та Liberum Arbitrium в літературі українського Бароко // Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1995. – Т.4.
286. Феллер М. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них. – Дрогобич, 1994.
287. Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. – Дрогобич, 1998.
288. Франко І. Філософські праці (т. 45) // Зібрання творів у 50 томах. – Київ, 1986.
289. Харахаш Б. Ідея нації у творчості Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1998. – Ч.1.
290. Хвиля А. Нотатки про літературу // Критика. – 1928. – Ч.9.
291. Хейзинга Й. Осень Средневековья. – М., 1988.
292. Химка Д.-П. Львівський погром 1941-го: Німці, українські націоналісти і карнавальна юрба // Історична правда. – 20 грудня 2012 р.: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550/>
293. Хорват Б. Орденська концепція національного проводу // Українські проблеми. – 1994. – Ч.3.
294. Хорват Б. Дух католицизму // Українські проблеми. – 1995. – Ч.1.
295. Червак Б. «Україна для українців» Миколи Міхновського // Історична правда (Українська правда). – 1 квітня 2013 р. <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/04/1/118843/>

296. Чех М. Щоб пам'ятати разом // *Gazeta Wyborcza*. - 8-9 червня 2013 р.:
297. <http://zbruc.eu/node/8654>
298. Чижевський Д. Історія української літератури. – Прага, 1942.
299. Чикаленко Є. Лист до В'ячеслава Липинського від 15 травня 1928 // Листи Євгена Чикаленка до В'ячеслава Липинського (1918-1929). – Науковий збірник УВАН. IV. – Нью-Йорк, 1999.
300. Чугуєнко М. До питання про спрямованість суспільно-політичних поглядів Дмитра Донцова // *Українські проблеми*. – 1994. – Ч.1.
301. Чугуєнко М. Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова. – Харків, 1998.
302. Шевельов Ю. Скарби, якими володіємо // *Сучасність*. – 1993. – Ч.6.
303. Шерех Ю. Не для дітей. – Нью-Йорк, 1964.
304. Шерех Ю. Література. Мистецтво. Ідеологія. Пороги і заборони. – Харків, 1998. – Т.3.
305. Шліхта І.В. Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму. – Київ, КНУ ім. Тараса Шевченка, 2005.
306. Шпенглер О. Закат Європи. – М., 1993. – Т.1.
307. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К., 1998.
308. Янів В. Дмитро Донцов // *Енциклопедія українознавства*. – Париж; Нью-Йорк. – Т.2. 1957.
309. Himka John-Paul. The Lontsky Street Prison Memorial Museum An Example of Postcommunist Holocaust Negationism // Paper presented at «Russian and Ukrainian Nationalism: Entangled Histories» Harriman Institute Workshop, Columbia University, New York, 22-23 April 2013.
310. Howard Aster and Peter J. Potichny. Jewish-Ukrainian Relations: Two Solitudes. – 1983, Mosaic Press, Canada; New York, USA.
311. Hunczak Taras. Polish Colonial Ambitions in the Inter-War Period // *Slavic Review*, Vol. 26, No. 4 (Dec., 1967).
312. Kuzio Taras. How Not to Debate Ukrainian History (at Columbia University of Elsewhere) // *Ukrainian Weekly*. – May 19, 2013.
313. Leonard Shapiro. The Role of the Jews in the Russian Revolutionary Movement // *Slavonic and East European Review* 40. – December 1961.
314. Magocsi Paul Robert. A History of Ukraine. The Land and Its People. – Toronto, Buffalo, London. – University of Toronto Press. – 2010.
315. Motyl Alexander. Why is the «KGB Bar» possible? Binary morality and Its consequences // *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. – Volume 38, Issue 5, 2010.
316. Motyl Alexander. Searching for My Uncles' Soviet Killers // *Ukraine's Orange Blues*: <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/searching-my-uncles-soviet-killers>
317. Serbyn Roman. On the Ukrainian Genocide, Lemkin, and Himkian Dialectics // *Current Politics in Ukraine*: <http://ukraineanalysis.wordpress.com/2013/07/03/on-the-ukrainian-genocide-lemkin-and-himkian-dialectics/>
318. Siebert F., Peterson T., Shramm W. Four Theories of the Press. University of

- Illinois Press. Urbana-Chicago-London, 1956.
319. *Subtelny Orest. Ukraine. A History.* – Published by the University of Toronto Press in association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies. – Toronto, Buffalo, London. – 1988.
320. *Timothy Snyder. The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999.* – Yale University Press. New Haven & London. – 2003.
321. *Timothy Snyder, Timothy Garton Ash. The Orange Revolution // The New York Review of Books.* – March 30, 2005.
322. *Timothy Snyder. Bloodlands.* Basic Books, New York. – 2010.
323. Відділ Рукописів Львівської Наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України. – Ф. XXXV (Листи Миколи Зерова).
324. Відділ рукописів ЦНБ ім. В.Вернадського НАН України. – Ф.1. – Од. зб.11534.
325. Центральний Державний Історичний Архів у м. Києві. – Ф.274 (матеріяли жандармського управління). – Оп.1. – Спр.709. – Арк.167 (зв.); Ф.336. – Оп.1. – Спр.28.
326. Центральний Державний Історичний Архів у м. Києві. – Ф.295 (Матеріяли Київського тимчасового управління у справах друку). – Оп.1. – Спр. 305; Спр. 477.
327. Центральний Державний Історичний Архів у м. Києві. – Ф.486 (матеріяли Київської палати громадянського суду). – Оп.5. – Спр.175. – Арк.87-93; Ф.1892 (матеріяли Харківського верхнього земського суду). – Оп.1. – Спр.297.
328. Центральний державний Архів вищих органів влади. – Ф.3849. – Оп.1. – Спр.16.
329. Центральний державний Архів громадських об'єднань у м. Києві. – Ф.1 (матеріяли ЦК КП(б)У). – Спр.5303.
330. The National Archives (Washington, D.C. 20408). - NA Microcopy # T-78, Item H 3/359, Abteilung Fremde Heere Ost (B/P), Record Group # 242, Roll # 562, Frame # 455.
331. *Zakerzonnia. Ethnic Cleansing of the Ukrainian Minority in Poland 1944-1947.* - Clifton, USA, 2012.

Сергій Квіт
Дмитро Донцов: ідеологічний портрет.
Видання друге, виправлене і доповнене.

Технічний редактор Ірина Семенко

Підп. до друку 20.10.2013. Формат 60х84/16.
Папір офсет. Гарн. Minion. Друк офсет.
Ум. друк арк. 10,00. Обл-вид. арк. 10,25.
Наклад 500 прим.

Галицька видавнича спілка.
м.Львів, вул.Тугана-Барановського, 24.
Тел. 276-37-99.

Квіт Сергій
Дмитро Донцов: ідеологічний портрет. Видання друге, виправлене і доповнене. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2013. – 192 с.

ISBN

У монографії Сергія Квіта «Дмитро Донцов: ідеологічний портрет» порушуються проблеми історії України ХХ ст. (міжвоєнна доба), також теорії та історії української літератури і журналістики. Розглядається постать Дмитра Донцова як інтелектуала, головного редактора журналів «Літературно-Науковий Вістник» (1922-1932), «Вістник» (1933-1939), есеїста, літературного критика, політичного мислителя та ідеолога українського націоналізму. Спеціальна увага приділяється сучасним публічним дискусіям, застосуванню герменевтичної стратегії в історичних дослідженнях, питанням естетики Донцова, феномену інтелектуального кола «вістниківців». Для дослідників з галузей гуманітарних і суспільно-політичних наук, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.